

ПИРМАТ
ШЕРМУҲАМЕДОВ

УМИД
МУҲАББАТДАДИР...

(Мақолалар, бадиалар, ўйлар)

Тошкент
Ғафур Ғулом номидаги
Адабиёт ва санъат нашриёти
1980

ББК 83.3Ўз
III 48

Шермухамедов Пирмат.

Умид муҳаббатдадир...— Т.: Адабиёт ва санъат нашриёти,
1980.—248 б.

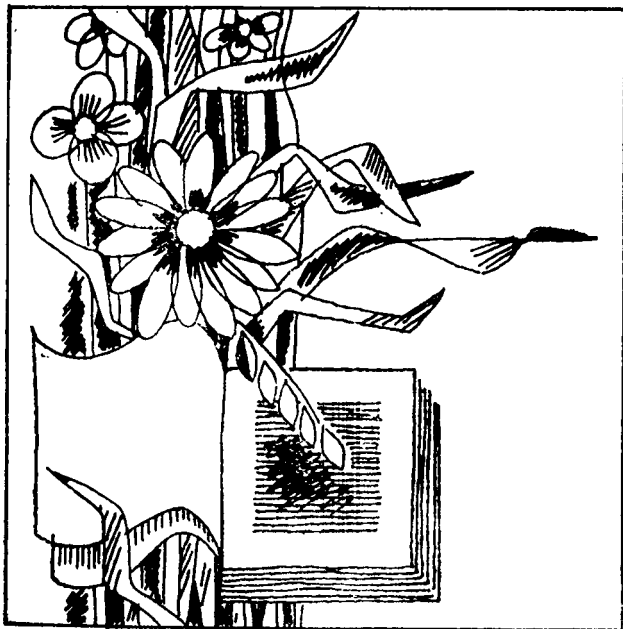
Ўзбекистон Ленин комсомоли мукофотининг лауреати, «Ижод дарди», «Рухий олам кўзгуси», «Давр — қаҳрамон тақдирида», «Ўзбек болалар адабиёти» китобларининг муаллифи Пирмат Шермухамедов янги тўпламида бадий ижоднинг муҳим муаммолари ҳақида, ҳозирги адабий жараёнга фаол таъсир кўрсатаётган истеъдодли шоир, прозаик, драматурглар ижоди тўғрисида завқ-шавқ билан ҳикоя қилади. Китоб барча адабиёт, санъат мухлисларига мўлжалланган.

Шермухамедов Пирмат. Свет художественной правды.

ББК 83.3Ўз

Ш $\frac{70202-174}{M 352(04) - 80}$ 181—80 4603010202

© Гафур Гулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти. 1980 й.

ЗАРГАР
БЎЛМАСАМ
ҲАМ...

НУҚТАИ НАЗАР ҲАҚИДА

Василӣ Шукшиннинг «Нуқтаи назар» деб номланган бир эртак-қиссаси бор. Бутун асар рамзий воқеалар ва рамзий образлар асосига қурилган. Ҳаётни нуқул ўйин-кулгилардан, ёрқин, ялтираб турувчи воқеалардан иборат деб билувчи оптимист-некбин ўз йўлида маъюс, умидсизликка тушган, турмушни, теварак-атрофини, ёрдўстларини қора бўёқлар билан чаплаб кўрсатувчи бадбин — пессимистни учратади:

— Ҳаёт бунча гўзал бўлмаса! Теварак-атрофингга қараб кўзинг қувонади, куйлагинг келади,— дейди.

Пессимист жаҳл билан унга:

— Яшашнинг қизиғи қолмади. Кимни кўрсанг турган-битгани ғийбат,— деб жавоб қайтаради.

Некбиннинг фалсафаси пессимистнинг фалсафасини инкор қилади. Лекин пессимистнинг фалсафаси ҳам бир-ёқлама, чекланган. Зийрак китобхон иккала нуқтаи назарнинг ҳам кемтиклиги, ночорлигини сезиб олади.

Адиб ўзининг нуқтаи назарини ошқора айтиб қўймаётган бўлса ҳам биз сезиб, ҳис қилиб, билиб турамыз: ҳаётни фақат қора ёки фақат қизил, бир хил рангларда тасаввур қилмаслик керак.

Санъат асарларида ўзи ҳамиша шундай: нуқтаи-назар имо-ишоралар, деталлар, манзаралар, образларнинг хатти-ҳаракатлари, қарашлари орқали берилади.

Халқ оғзаки ижодининг шоҳ асарларидан бири бўлмиш «Алпомиш» достони бой образли тили, тасвирнинг

ранг-баранглиги ва тиниқлиги, қаҳрамонларнинг ёрқин чизилган қиёфаси ва яна беҳад кўп фазилатлари билан ажралиб туради. Алпомишнинг севгилиси Барчин фақат ўзбек адабиётидагина эмас, балки дунё адабиётида яратилган энг баркамол образлардан бири. У Алпомишни чин юракдан, самимий севади. Бу тоза туғён, туйғу Ромео ва Жульетталар севгиси олдида хира тортиб қолмайди, балки нурланиб, атрофини ёритиб туради. Демокчимизки, Барчин Алпомишни бор вужуди билан севади, аммо севгисини ошкор айта олмайди. Сабаби, бир кам тўқсон алп ҳам Барчинга ишқивоз. Барчин вазиятнинг қалтислигини англаб, шарт қўяди: «Пойга қиламан, отини ўздирганга тегаман; курашда алпларнинг бариини йиққанга тегаман; ёй тортишса, ёйи синмай қолганга тегаман; минг қадамдан танга — пулни урган қирағай мерганга тегаман».

Алпомишнинг мардлиги, унинг Барчинга бўлган оташин муҳаббати, душманлари устидан ғолиб келиши оти — Бойчибор таърифи орқали берилади.

Барчинга хуштор бўлган алплардан бири Кўкалдош ўзининг синчисини олдига чақириб, «Ўзбакнинг отини кўриб беришни» илтимос қилади.

Синчи «тушиб Бойчиборни кўрди; қаричлаб кўрди: сағрисининг устидан қулоғининг ўртасигачайини тўқсон олти қарич чиқди; айил тортуви олтмиш уч қарич чиқди. Сағрисини силаб, бурнидан найча қўйиб, дурбин билан қараб кўрдиким, қўлтиғида тўрт ярим газ қаноти буклам-таклам бўлиб ётир.

— Ўзбакнинг оти қандай экан,— деди.

— Ўзбакнинг оти андай экан, ўзбакнинг қизига буринламай қўя қол,— деди.

— Чинингни айт,— деди.

Отни таъриф қилиб, чини шул, деб бир сўз айтиб турган экан:

Пилқичинда ўзи келган синлидир,

Тўбишқон туёқли, марол беллидир,

Аросат кунинда ажаб ҳоллидир,
Қимматбаҳо экан ўзбакнинг оти.
Минганларнинг ҳақдин етар мақсади,
Қўлтиғида тўрт ярим газ қаноти,
Асл тулпор экан ўзбакнинг оти.
Ўзи шундай келган экан човқар кўк,
Қуйруғидан берсинда кири йўқ,
Қандай бўлса минганларга кўнгил тўқ,
Мен биламан илдамликда тенги йўқ.
Қимтиса ўтади осмонда қушдан,
Белнга ярашган қарқ қубба пуштан,
Ҳеч камлик бўлмаса йўрга юришдан,
Умид қилма, ой Барчиндай бувушдан,
Асл тулпор экан, ўзбакнинг оти,
Буни минган кўнгиротларнинг бекзоти.

Шу тариқа Бойчиборнинг таъриф-тавсифи орқали Алпомишнинг фазилатлари, куч-қудрати, Барчинойга бўлган беғубор муҳаббати улуғланаётир. Халқ ижоди вакили бўлган шоир бахши Фозил Йўлдош — Тўхтамиш ўғли Алпомиш ва Барчинларга эл муҳаббатини, ўз нуқтаи назарини ана шундай воқеалар, образлар орқали тасвирлайди.

Ўтган йили Ёзувчилар союзида бўлиб ўтган адабий йиғинлардан бирида сўзга чиққан таниқли танқидчилардан бири: «Ёзувчи асарда қанчалик кўп проблема кўтарса шунча яхши. Проблема қўйилмаган асар умуман асар эмас. Проблема кўтаришнинг ўзи катта гап, лекин уни доимо ҳал этиш жуда ҳам шарт эмас»,— деган фикрini ўртага ташлади.

Мунаққиднинг ҳайрон қоларли даражада кескин айтилган бу мулоҳазаси қизғин баҳсларга, ҳатто, тўғриси-ни айтиш керак, жиддий эътирозларга сабаб бўлди. Гап, албатта, бу баҳсларнинг туғилишида ёки уларнинг қанчалик жўшқин, баъзан кескин тус олганлигида ҳам эмас; бу ерда бошқа бир нарса бирмунча ойдинлашди; яъни бадий асарда илгари сурилаётган муаммоларнинг моҳи-

ятини ҳамма ҳам бир хил тушунмаслиги маълум бўлди. Бировлар буни улкан бир қурилшда иқтисодий ва хўжалик, ахлоқий ва хусусий манфаатларнинг қай даражада чигаллашиб кетганлигини кўрсатиб бериш деб билса, бошқа бировлар буни янгилик билан эскилик ўртасида кечаётган кураш таърифи деб тушунади, яна кимдир эса ижобий ва салбий қаҳрамонлар орасида содир бўладиган тўқнашувларни чинакам проблеманинг ўзи деб билади.

Бизнинг космик кашфиётлар даврида, кибернетика, атом ва баллистик ракеталар асрида яшаётганимиз қанча марталаб таъкидлаб ўтилмоқда. Санъатнинг инсоншунослик характери ҳақидаги, илмий-техник тараққиёт ўзининг ижодкори бўлмиш инсонга, унинг тафаккури ва руҳий оламига қанчалик таъсир этиши ҳақидаги гапларнинг бир неча бор такрорланиши бадий ижод тўғрисида бўлиб турган суҳбатларда «мода» тусини олгани ҳеч кимга сир эмас.

Бу хил масалаларга танқидчилар, файласуфлар ва ёзувчиларнинг муносабатлари турлича. Масалан, рус адабларидан М. Анчаровнинг фикрича, замонавий қаҳрамон рационалист бўлмоғи лозим. В. Липатов ҳам шу фикр тарафдори, Л. Жуховицкий эса, аксинча, замонавий инсоний ҳис-туйғуларнинг равнақ топган даври деб билади.

«Литературная газета» саҳифаларида, табиий равишда, қарама-қарши мулоҳазалар тез-тез учраб туради. Б. Анашенков «Моҳиятини билиш лозим» деб номланган мақоласида замонавий адабиётнинг бош вазифаси «замонавий индустрия олами ва меҳнат кишисини тўлақонли бадий тасвирлашдан иборат», дейди. «Бадий кашфиётлар яратиш учун экспериментлар қилиш керакми ёки анъанавий синалган йўллардан бориш маъқулми?» Мана, Борис Анашенковни ҳаммадан кўра кўпроқ ўйлантирадиган масала. Ҳатто, мунаққид ўз мақоласида Чингиз Айтматовнинг «Денгиз соҳилидаги олапар» қиссасини назарда тутиб, «бор-йўғи янгича тасвирий восита-

лар; услуб ва оҳанг эса адибнинг ҳаётини тажрибасига, шахсиятига нисбатан анча юзаки чиққан» деб ёзган эди.

Янгича тасвирий воситаларни қўллашга интилишни қўллаб-қувватламаслик бу жудаям бир кулгили нарса. Адиб янгича қўлланган тасвирий воситалари орқали нималарга эришди? Ҳаёт ва умуман одамлар ҳақидаги нуқтани назари қай даражада ўз ифодасини топган? Бу хилдаги саволларга қийин бўлса ҳам жавоб излаш лозим. Бизнингча, мунаққид сал қизишиб, адабиётнинг асосий вазифаси янги қаҳрамонлар образларини яратишдан иборат эканлигини назардан қочиргандек бўлиб туюлади. А. Дубровина «Литературная газета»да эълон қилинган мақоласида «адабиётнинг бош вазифасини халқнинг руҳига мос бўлган ғояларни янада такомиллаштиришида» деб билади. Бироқ бу фикрлар икки карра икки тўрт бўлади деганга ўхшаш маълум гаплар. Барибир, биз адабиётнинг бош вазифаси ҳақида умумий қонунқондалар тузишга ҳаддан зиёд берилиб кетамиз-да, ҳақиқий адабий жараёни, унинг қонуниятлари ва имкониятларини эсан чиқариб қўямиз.

Умуман олганда, Юрий Скопнинг «Хавфсизлик техникаси» романида тасвирланган ишлаб чиқаришга оид конфликтнинг моҳиятини англаш унчалик қийин эмас. Муаллиф ўқувчига «Полярник» комбинатининг директори Михеев ва бош инженер Кряквинларнинг фаолиятини доимий кузатиб бориш учун имконият яратиш беради. Бироқ, бундай «фойдали имконият» яратиш беришга қизиқиб кетган иқтидорли ёзувчи, афсуски, бутунлай ўзи кутмаган натижага эришиб қолган. «Хавфсизлик техникаси» романи ҳақида шу фикрни очиқ айтишимиз керакки, Юрий Скоп корхона ҳаётига оид ишлаб чиқариш ва технология жараёнларини, воқеаларни ҳаддан ташқари батафсил, натуралистик ҳолда, ҳатто ўқувчини зериктирадиган даражада майдалаштириб баён қилади. Романи ўқиганимизда, ёзувчи завод ҳаётини юзаки билади, дегандек таассурот пайдо бўлади.

Ўткир Ҳошимовнинг «Нур борки, соя бор» романида бошқача манзаранинг гувоҳи бўламиз. Асар қаҳрамони Шерзоднинг универмаг директори Сайфи Соқиевичга қарши қийин кураши мобайнида ўқувчи қаҳрамонларнинг тақдирига қизиқиб боради.

Тағни шу хил асарлар ҳам борки, қўйилган проблемалар шундай сиртидан сезилиб турмайди, уларни дарров англаб олиш ҳам қийин. Бу хил асарларда у ёки бу ёзувчининг ҳаёт ҳақидаги концепцияси ўта сирли, теран ҳолда бадний тасвир воситаларига сингиб кетган бўлади. Масалан Ч. Айтматовнинг «Денгиз соҳилидаги олапар» ва В.Тендряковнинг «Ой тутилиши» қиссаларида ижобий ва салбий қаҳрамонларнинг бевосита кураши йўқ. Лекин шунга қарамай, адибларнинг илгари сураётган ҳаётий концепциялари, уларнинг фалсафаси кишилар тақдири, уларнинг инсоний бурчи, жамиятдаги ўзи сингари одамлар орасидаги ўрни ҳақида чуқур мулоҳаза юритишга, ўйлашга мажбур қилади.

Яқинда РСФСР Ёзувчилар Союзи правлениеси секретариатининг Волгоградда бўлиб ўтган кўчма мажлисида Юрий Бондарев ёзувчининг бурчи хусусида гапириб, бизнинг бугунги адабиётимиз қатъий равишда энг аввало маънавий проблемаларни кўтармоғи ва ҳал этмоғи лозимлигини таъкидлади.

«Жиддий проза» ёзувчининг истеъдоди қай даражадалигидан қатъи назар, зиммасига зинҳор саноат инженери масъулиятини олиб мақтанмаслиги лозим, чунки ўз табиатига кўра адиб саноат технологияси билан эмас, балки инсонлар қалби билан иш олиб боради» деган эди у.

Ҳақиқатан ҳам адабиёт олдида турган долзарб вазифалар тўғрисида жиддий ўйлаб қаралса, биринчи галда ёзувчининг гражданлик бурчи хусусидаги фикр эътиборни жалб қилади. Адиб нима ҳақида ёзмасин, асарларининг етакчи мавзуи, асосий илҳом манбаи инсон, унинг жамиятдаги ўрни, масъулият ва гражданлик бурчи билан бе-

восита боғланган халқ фаровонлиги йўлидаги фаолияти бўлмоғи керак.

Бу фикрларнинг қай даражада тўғри эканлигининг исботи сифатида сўнгги бир-икки йил ичида босилиб чиққан айрим асарларни таҳлил қилиш мақсадга мувофиқ бўлур деб ўйлайман. Мен бу ўринда Ҳамид Ғуломнинг «Мангулик», Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси», Одил Еқубовнинг «Диёнат», Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар», Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл», Эминжон Усмоновнинг «Меҳригиё», Шукур Холмирзаевнинг «Сўнгги бекат», Тоғай Муроднинг «Юлдузлар мангу ёнади», Эркин Аъзамовнинг «Отойиннинг туғилган йили» ва айрим болалар шоирлари, адибларининг асарларини кўзда тутаётирман. Уларда тилга олинган қаҳрамонлар ўй-кечинмалари ва хатти-ҳаракатлари, айниқса, ушбу асарлардаги маънавий проблемаларнинг ҳал этилишига биринчи галда, адибларнинг ҳаётга ўз шахсий муносабатлари, ҳаётий концепциялари асос бўлган. Уларнинг қаҳрамонлари ибрат бўларли даражадаги шахслар. Улардан бири чекист, яна бири улкан қурилишнинг инженерни бўлса, бошқаси таниқли меймор, романтик табиатли студент, колхоз раиси ёки агроном. Адиблар маънавий олами, ўй-фикрлари ва хатти-ҳаракатлари жиҳатидан бизларга яқин бўлган замонавий фикрлайдиган кишиларнинг образларини яратишга ҳаракат қилинган.

Ҳамид Ғуломнинг «Мангулик» романи ўтмишга, йн-гирманчи йиллар воқеаларига бағишланган. Унинг қаҳрамони Масъуд ўлканинг олисдаги қишлоқларидан бирига муаллимлик қилгани боради ва у ерда мураккаб ҳаётий вазиятда иш бошлайди. Масъуд инқилобнинг маккор душманларига қарши аёвсиз курашади. Лекин бунда адиб олишувлар-у отишмаларнинг драмасини қуппа-қуруқ баён қилиб беришга қизиқиб кетмайди. Балки анча табиироқ ва ишончлироқ йўл тутиб, қаҳрамоннинг ҳаёт ва атрофидаги одамлар ҳақидаги ўй-кечин-

маларини тўлароқ ифодалашга, унинг нозик ҳис-туйғуларини оламнинг руҳий таҳлил қилиб беришга муваффақ бўлади.

Ҳамид Фулом ёшлар билан қилган суҳбатларининг бирида «Мангулик» романи ҳам тарих қатларида уфуриб турган замон нафасини ифода қилишини айтган эди. Адибнинг ижодий ва айни пайтда маънавий қиёфасини тайинловчи бу хусусият унинг «Машъал» романида ҳам кўринган эди. «Мангулик» романи ёзувчининг ўз ижодий эстетик принципларига ҳамон содиқ бўлиб қолаётганининг белгиси.

«Мангулик» романининг марказида маданий инқилоб йўлидаги шиддатли курашлар, ғоявий изланишлар, гоҳида йўқотишлар, кишилар онгида юз берадиган мураккаб ўзгаришлар тасвири... Бу манзаралар билан танишган китобхон халқимиз босиб ўтган қаҳрамонона йўлга яна бир бор назар ташлайди, бугунги бахтиёр, озод ҳаёт неъматларини яна ҳам эъзозлагиси келади. Ёзувчи илгари сураётган ҳаётнинг концепция, унинг фалсафаси сиз ва бизни кишилар тақдири, ижтимоий бурчи ҳақида ўйлашга ундайди.

Хўжакент қишлоғида очилган янги мактабнинг муаллимлари бирин-кетин ўлдирилади. Аввал Абдуллажон, орадан кўп вақт ўтмай Обиджон суиқасд қурбони бўлади. Вазият ниҳоятда қалтис. Ҳамма жойда шўролар душманининг хуружи кучайган. Тажрибали чеккист Мақсудов шундай оғир, мураккаб шароитда ёлғиз ўғли Масъуднинг «аждарнинг оғзига» юборади. Наҳотки, меҳрибон ота яккаю-ёлғиз жигарбандини жаҳаннам оғзига йўлласа? Ота ўғлини қалтис топшириқ билан йўллаётганини яхши англайди, қайғуради. Мақсудов инқилоб фидойиси. Табиийки, оталик бурчининг ўйлагани ҳолда ўзининг гражданлик масъулиятини ҳам унутиб қўймайди.

«Мангулик»да саргузашт — детектив асарларга хос сюжет қурилиши танланган. Бу ҳилдаги сюжет қурили-

шининг ўзига яраша имкониятлари катта. Аввал, қаҳрамон руҳий оламининг ўзига хос тарзда очилиши, воқеаларнинг шиддатли оқими, сир сақлаш, тасвирдаги гоҳ сокинлик, гоҳ жўшқинликнинг алмашилиги туриши — буларнинг барчаси асар ғоясининг бўртиб кўринишига ёрдам беради.

Масъуднинг Хўжакентга кириб келиши билан сокин, бир маромда давом этиб келаётган сюжет йўналиши бир оз тезлашади. Китобхон ҳам қаҳрамон билан бирга юриб, қишлоқнинг қоқ марказидаги чойхонага киради, чойхўрларнинг латифасини тинглайди. Қобил карвонининг қишлоқ жамоаси тилида дoston бўлган сирли тегиримони билан танишади. Норхўжабойнинг кўрасига кириб боради, унинг қизи Дилдор ва содда, камсуқум, оғир табиат Исоқ оқсоқол билан суҳбат қуради. Романтик табиатли Масъуд Норхўжабойнинг қизи Дилдорни севиб қолади. Бунинг устига севган қизининг акаси Шерхўжа янги тузум душмани.

Шу тариқа янгилнк кучларининг ҳужуми кучайиб, эскилик кучларининг зўр бериб кўрсатаётган қаршилиги, вазиятнинг тобора кескинлаша бориши манзаралари чизилади. Бу шафқатсиз курашда инқилоб, озодлик, халқимизнинг қайси йўлдан бориши масаласи ҳал қилинаётган пайт эди. Курашнинг бир томонида романтик табиатли, чўрткесар, инқилоб фидойиси Масъуд ва унинг дўстлари.

Масъуднинг Хўжакентдаги фаолияти, айниқса, унинг Дилдор ишқида маст бўлиб юрган пайтлари қизиқарли ҳикоя қилинади. Мактаб очиш йўлида кўрсатган жонбозлиги ҳам ўқувчини лоқайд қолдирмайди. У ҳамма жойда ҳозир у нозир. Лекин унинг фаоллиги, ишбилармонлиги, қийинчиликлар олдида иккиланмаслиги гоҳо бир оз меъеридан ошириб берилади. Масъуд шоир, Масъуд полвон, Масъуд ҳофиз, Масъуд рубобни маромига келтириб чалади.

«Романнинг ғоявий-эстетик ўзагини тутиб турувчи

Масъуд образи жонли характер даражасига кўтарилган, фидойи қаҳрамон сифатида эсда қолади,— деб ёзишади Б. Имомов ва Б. Гуломовлар «Драматик романлар» номли мақоласида.— Шунга қарамай, бу образда баъзи иллюстратив ҳолатлар мавжуд. Чамаси, адиб уни кўп қиррали қаҳрамон қилиб тақдим этишни кўзлаб, мустақил тасвирланиши мумкин бўлган бир қатор характер қирраларини Масъуд тимсолида жамлашга уринган. Бир вақт ўқитувчилик соҳасида таълим олган ва шароит тақозоси билан шу касбда ишлаётган, аслида чекист бу қаҳрамон яна шоир, полвон курашчи, созандаю хонанда тимсолларида гавдаланади. Аммо, бундай сифатларни кўрсатувчи эпизодлар тизмасидан яхлит характер шаклланмайди. Чунки бу фазилатлар, маълум шарт-шароит таъсирида пухта очилмагани туфайли улар образга шунчаки иллюстрация бўлиб қолган. Тўғри, унинг музыкага ихлоси, уни эгаллаши заминига ишора бор. Лекин бошқа сифатлари характерга сингмаган»¹.

Бу хилдаги нуқсонларига қарамай Масъуд билан Шерхўжанинг олишувлари қизиқарли ҳикоя қилинган. Шерхўжа ҳам ўз эътиқоди ва ўзининг тушунчасидаги Ватан учун курашади. Шўро идораларига суқилиб кириб олган Толибжон Обидий ҳам, Салоҳиддин қори ҳам, шўро оқсоқоли Исҳоқ ота ҳам, Норхўжабой ҳам, Қобил карвон ҳам ўз тушунчасидаги Ватан учун курашадилар.

Ҳамид Гулом «Машъал» романида қўллаган ижодий принципларидан чекинмаган ҳолда салбий қаҳрамонларни бутун мураккаблиги, қарама-қаршиликлари билан тасвирлайди. «Машъал» романидаги Бўронбек сингарни Шерхўжа ҳам фақат бир хил қора бўёқлар билан чизилмайди. У айни пайтда кучли, иродали шахс сифатида кўрсатилган. Тамара учун Шерхўжа йиғитлик, мардлик, вафо тимсоли. «Сувсизликдан томири мадорсизланиб

¹ Б. Имомов, Б. Гуломов. Драматик романлар. «Шарқ юлдузи», № 1, 1979, 222-бет.

қурий бошлаган гул тўйиб сув ичгач, яна қайта яшнагандай, эри йўқолиб кетган, сўлий бошлаган Тамара ҳам Шерхўжанинг васлига тўйгач, гул-гул очилиб яшнади. Тамаранинг эри — тўрт хотинлик чол, йилда бирикки келиб кетадиган узоқдаги меҳмон, унинг ҳусн-жамолига ёқимсиз харидор эди, холос. Шерхўжа бўлса, тамом бошқа олам: ўн гулидан бири очилмаган йигит, тун-кун ёнида ҳамдам, ҳамнафас, бунинг устига ҳар бир сўзини ўтказадиган ўткир иродали эркек».

«Мангулик» романи тарихимизнинг унутилмас саҳифаларида бўлган йигирманчи йиллардаги маданий инқилоб йўлида жонини тиккан ватанпарварлар ҳақида ҳикоя қилади. Шу жиҳатлари билан бу асар бугунги кунимизга ҳам хизмат қилади.

Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси» романи бугунги инжнчиларнинг маънавий ва ижтимоий ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар тасвирига бағишланган. Воқеалар республикамизнинг энг йирик қурилишларидан бири бўлган Чорвоқда ўтса ҳам адиб қаҳрамонлар орасидаги курашлар донрасини чекламайди. Биз асарнинг бош қаҳрамони инженер Мингбоевнинг интим ва ижтимоий ҳаёти билан танишув жараёнида бугуннинг кўпгина муҳим масалалари тилга олинганлигини сезамиз. Адиб ГЭС қурилишининг икки-чикир тафсилотлари билан ўралашиб қолмайди. Унинг диққат марказида қаҳрамонларнинг ўзларига хос фикрлаш тарзи, ўзларига хос кураши... Масалан, романда шоир Амир Равнақ образи берилган. Унинг гаплари, фикрлари, мулоҳазалари орқали ёзувчи ҳаёт ва адабиёт тўғрисида диққатга сазовор фикрлар баён қилади. У кўпинча романдаги бош гоёни илгари суришга хизмат қилади.

Пиримқул Қодировнинг «Олмос камар» романида ҳам шу бугуннинг муҳим масалалари қаламга олинган. Романда зиёли эр-хотиннинг қизиқарли ва мураккаб ҳаёти, уларнинг гоҳо турмуш икки-чикирлари орасига кўмилиб қолишлари кўп жиҳатлари билан ибратли...

Мирмуҳсиннинг «Чотқол йўлбарси», П. Қодировнинг «Олмос камар» романлари адиблар ижодида ҳам ва бибобарин адабиётимизда айтарли воқеа бўла олмади.

Бу ҳодисанинг сабабларидан бири муаллифлар қаҳрамонлари ҳақидаги бор ҳақиқатларни ҳаққоний кўрсатиш ўрнига юзакилик, баёнчиликка берилиб қолганлар.

Ёзувчи Одил Ёқубов «Улуғбек хазинаси»дек узоқ ўтмишга бағишланган тарихий романдан кейин бугунги қайноқ ҳаётимизга яна қайтиб «Диёнат» номли янги йирик асар яратдики, бу кишини қувонтиради.

«Диёнат»— эпик планда ёзилган, кўп қиррали асар бўлганлиги учун унинг мазмунини тўла қамраб олиш мушкул. Асарда катта ишлар билан банд бўлган йирик хўжалик раҳбарларини, табиатни муҳофаза қилиш масалалари билан шугулланаётган олимларни, область ва район миқёсидаги партия ва совет ходимларини, саҳроларни забт этаётган чўлқуварлар, механизаторлар, боғбонлар, кекса ва ёш зиёлилар, студентлар, оддий пахтакорларни кўрамиз, уларнинг ҳаёти, меҳнати, ютуқ ва камчиликлари, дарди-дунёси, шодликлари, қайғуларини билан танишамиз.

Романнинг марказида улкан хўжалик раҳбари, миллионер колхоз раиси Отақўзи Умаров билан унинг тоғаси, кекса коммунист, олим Нормурод Шомуродов туради.

Отақўзи ўз қишлоғи, ўз колхозини учун катта ишлар қилган истеъдодли раҳбар. Ёзувчи унинг ҳаёт йўлини, катта ишларини батафсил, кўп ўринларда завқ-шавқ билан тасвирлайди, хўжалик раҳбари сифатида катта истеъдодга эга эканини қайта-қайта таъкидлайди, лекин буни таъкидлагани ҳолда муҳим бир фикрни ўртага ташлайди: бизда ким бўлмасин, қандай катта ишлар қилмасин, агар у социалистик қонунчиликни бузса, жамиятимиз нормаларига риоя қилмаса, оқибати яхши бўлмайди, дейди ёзувчи.

Ёзувчи ўзининг бош қаҳрамонини бир ё бир нечта эмас, юз хил кўйга солади, биз уни жуда кўп қийин, чи-

накам драматик вазиятларда кўрамиз. Инсон сифатида ҳам у бирда ўта қўпол ва манман бўлса, бирда ўта танти, мард, олижаноб. Биз роман давомида, гоҳо ундан ранжисак ва ҳатто дилимизда унга қарши исён уйғонса, гоҳо ҳурмат ва меҳр уйғонади. Энг муҳими — бу жиддий характер, кўп қиррали образ орқали биз ҳаётнинг кенг ва мураккаб тасвирига эга бўламиз. Романдаги олимлар ҳаёти тўғрисида ҳам худди шу фикрни айтиш мумкин.

Ўзбекистонда илк сув инженерларидан бири, Мирзачўлни ўзлаштириш учун биринчилардан бўлиб курашган, катта ва мураккаб ҳаёт йўлини босиб ўтган Нормурод Шомуродов ҳар бир ишда, фақат катта масалалардагина эмас, энг майда-чуйда нарсаларда ҳам пок бўлишга, ҳалол ва принципаал йўл тутишга ҳаракат қилади. У принципси олим Воҳид Миробидовга, унинг илмий жиҳатдан асосланмаган пала-партиш ғояларига қарши кескин курашади, турмушда ноҳалолликни кўрганда на фақат «ети ёт бегона» Миробидов, ҳатто ўз жияни Отақўзини ҳам аямайди. Бу хислатлари, айниқса, тўғри сўзлиги учун у кўпларга, жумладан, туғишган жияни Отақўзига ҳам ёқавермайди, бунинг устига қўрслиги, ўз билганидан қайтмаслиги, принципааллиги туфайли Нормурод Шомуродов ҳаётида кўп азият чеккан, унинг ҳаёти ва тақдири драматик воқеаларга тўла. Лекин, шуниси яхшики, бу одам қанчалик қўпол, дағал, баъзан ҳақ, баъзан ноҳақ бўлмасин, Воҳид Миробидов эса, аксинча, ҳаммага яхшилик қилишга уриниб, дуторларни эшиб чалиб, ҳамманинг кўнглини кўтариб юрадиган ширинсухан бир кимса бўлмасин, китобхоннинг бутун ҳурмати, бутун меҳр-муҳаббати Нормурод Шомуродов томонида бўлади. Ички зиддиятларга бой йирик характернинг эстетик қиммати ҳам шунда бўлса керак, биз бу одамнинг принципааллиги ва ҳақғўйлиги учун унинг қўрслиги ва «шафқатсизлигини» ҳам кечирамиз. Чунки у инсон сифатида пок бўлгани учун кўп ҳолларда ўз характеридан ўзи изтироб чекиб юради.

Романнинг ҳаётийлиги ва жонли чиқишини таъмин этган Жамол Бўриев ва Фазилат, Ҳайдар ва Латофат, Наимжон ва Прохор каби қаҳрамонлар орасидан биз яна бир жиддий образга тўхтаб ўтмоқчимиз. Бу ҳам бўлса — райком секретари Абдор Шукорович образидир. У чуқур маданиятли, ақлли раҳбар. Одамлар тўғрисида пала-партиш хулосалар чиқаравермайди, ўз туйғуларини жиловлай олади, бир фикрга қелишдан олдин масалани атрофлича ўрганиб чиқишга ҳаракат қилади. Шунинг учун ҳам у аввал бошда Отақўзига қарши кескин чоралар кўришга шошилмайди. Отақўзининг хўжалик раҳбари сифатидаги улкан истеъдодини қадрлагани учун уни эҳтиёт қилишга, тўғри йўлга солишга уриниб кўради ва бу уринишлари зое кетганидан кейингина тегишли чора кўради. Ёзувчи Абдор Шукоровичнинг характерини чуқур драматик ҳолатларда тасвирлаб, унинг руҳий оламини ички монологларда очиб беришга уринганки, бу нарса унга китобхоннинг эсида қоладиган жиддий образ яратиш имконини берган.

Романнинг композицияси, ёзувчининг характер яратиш услуби, қаҳрамонлар психологиясини очиш борасидаги изланишлари, табиат тасвиридаги нозик кузатишлари ҳақида ҳам анча ижобий фикрлар айтиш мумкин эди. Бундан, албатта, «Диёнат» романи камчиликлардан тамоман холи, ҳар жиҳатдан мукамал асар, деган хулоса чиқмаслиги керак. Диди юксак китобхонлар ва айрим танқидчиларимиз романда учрайдиган такрорлар, баъзи мантиқсизликлар, ёзувчи тилидаги «тишга тегадиган» гализликларни тўғри таъкидлаб ўтишди. Бизнинг фикримизча романнинг бош қисми бир оз чўзилиб кетганга ўхшайди. Асарнинг бош қаҳрамонларидан бири Нормурод Шомуродов ҳаётининг сўнгги дақиқалари, айниқса, унинг ўлими тасвирланган саҳифаларда чуқур маъно етишмаётганга ўхшайди.

Отақўзи обрўли ва эътиборли колхоз раиси, у табнатан кучли, продалди ва ниҳоят даражада ташкилотчи раҳ-

бар, ҳар қандай оғир ишларни ҳам амалга оширишга қодир шахс. Ўзининг бу нуфуздан фойдаланиб Отақўзи ҳатто кўзбўямачилик қилишдан ҳам тап тортмайди. Унинг хатоларини кўрсатишга, айниқса, уни тўғрилашга, тартибга чақиришга ҳеч ким жазм қила олмайди. Хўш, бу аҳволнинг ўзи, ўз қусурлари қаҳрамонни ҳеч ташвишга солмайдими? Ташвишга солади, ўйлантиради. Ҳатто бу хил ички кечинмалардан у қанчалар изтироб чекади. Отақўзи ўзини ўзи чинакамига қайта тарбиялашга қарор қилади, лекин бунга қуввати, ақл-фаросати етмаслигидан ўртанади. «Диёнат» романи ўқувчини ҳаяжонга солади, у қаҳрамоннинг ҳар бир қилмишини, унинг кишилар ҳақидаги, ҳаёт тўғрисидаги ўй-фикрларини диққат билан кузатиб боради. Романда эътиборга лойиқ муҳим маънавий муаммолар кўтарилган.

Адиблар нуқтаи назарининг бадий ифодаси хусусида сўз юритилиб қолган экан, шу муносабат билан яна бир асар — Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» драматик достонини ҳам тилга олиб ўтти зарурлигини ҳис қилаётирмиз.

«Жаннатга йўл» драматик достонни мажозий-аллегорик асарлар сирасига киради. Худди шу достонни устида ишлаётган кезлари газета учун қилган суҳбатларидан бирида шоир бундай деган эди: «Асарнинг услубини танлашда улуғ бобомиз Гулханий раҳнамо бўлган бўлса ҳам ажаб эмас».

Дарҳақиқат, достон билан танишар эканмиз, унга асос қилиб олинган мифологик сюжет — «у дунё» ҳангомалари — улуғ италян шоири Дантенинг «Илоҳий комедия»сини эсимизга туширади. Дунё адабиётининг шоҳона асарларидан бири бўлган бу комедияда ҳам воқеалар «у дунёда — жаннатда, аросатда, дўзахда» кечади. Данте аввал Вергилий, кейин Беатриче етакчилигида у дунёга саёҳат қилади. Улуғ санъаткор ўз асарида бир кўп одамларни ёруғ дунёдаги ахлоқий-маънавий тубанликлари учун дўзах ва аросатга олиб киради, шафқат-

сиз қийноқларга маҳкум этади, баъзиларни жаннат оғушида ардоқлайди. Аён бўляптики, Данте ўз даври жамияти ва замондошларининг маънавий қиёфаси устидан қатъий ҳукмини ўқийди.

Абдулла Орипов ҳам мана неча йилдирки, Дантенинг уч қисмдан иборат улкан достонини ўзбек тилига саботматонат ва юксак маҳорат билан таржима қилмоқда. У асарнинг «Дўзах» ва «Аросат» қисмларини таржима қилиб тугатди. Достоннинг ўлмас бадий имкониятлари шоиримизни илҳомлантирганлиги шак-шубҳасиздир.

Абдулла Орипов ҳам ўз асарига мифологик сюжетни асос қилиб олади. Достон воқеалари ҳали айтганимиздек, «у дунё»да кезади. Бу дунёда тарозибон ҳукмига рўпара бўладилар, ёруғ дунёдаги қилмишлари учун ҳисоб берадилар. Ана шу «ҳисобот лаҳзалари»да кимнинг кимлиги аниқ бўлиб, сараги-саракка, пучаги-пучакка ажралади.

Талантли шоиримиз ана шундай мифологик бадий усул воситаси орқали воқелик ва замондошларимизга доир беором ўйларини, кечинмаларини ўзига хос, мажозий шаклда ифодалайди.

Мажозийлик — ўзбек адабиётининг жиддий анъанавий хусусиятларидан бири; бу услуб, айниқса, Гулханий ижодида кучли намоён бўлди. Абдулла Орипов тарозибон қаршисида кирдикорлари очилиб, шармандан шарминсор бўлган типларни — «турли-туман тақдирлар»ни «одамларга ибрат бўлсин» деб кўрсатаркан, бу типлар, тақдирлар, бамисоли Гулханий асарларидагидай кучли мажозий маъно касб этади ва шоир ғоявий мақсаддан ўтмиш адабиётимиз гуманизмининг ўзига хос, таъсирчан кўринишларидан бири — теран дидактизмга ҳамнафаслик кўзга ташланади.

Ҳа, шоир асарининг ўтмиш адабий анъаналарига муносабатини ички умумий ҳамнафасликда, деб биламиз. Аслида эса «Жаннатга йўл»нинг бетакрор нафасида ҳам биз истеъдодли шоиримизнинг ўзига хос жанговар, фаол,

курашчан ҳаётий позициясини, муросасиз гражданлик овозини сезамиз. У шартли поэтик формадан фойдаланиб, замондошларимизнинг ранг-баранг типларига хос ҳақиқий маънавий қиёфасини кескин томонлардан кўрсатади. Хуллас, драматик дoston, гарчи қадимий мифологик сюжетли бўлса-да, унинг мазмуни мутлақо долзарб, шу куннинг мазмуни. Унинг марказидаги қаҳрамон — умумий сўз билан аталган инсон — Йигит. Бошқа қаҳрамонлар ҳам конкрет-индивидуал одамлар эмас, балки социал-аллегорик образлардир. Тарозибон, Ота, Она, Ҳур қиз, Фаришта, Қария, Ўспирин, Дўст, Кўкдан келган овоз. Бу образларнинг ҳар бири муайян социал топфаларнинг ўз хусусиятларини ўзида қабариқ кўринишларда гавдалантирган аллегорик образлардир.

Бундан ўн беш йил муқаддам Абдулла Орипов ўзининг ижодий программа характеридаги «Альбомга» шеърида бундай мисраларни битган эди:

Коммунизм эзгу сўздирким, зотан,
Унинг замирида энг олий қисмат...
Унда мен ахтарган энг порлоқ Инсон,
Унда мен истегаган синмас ҳақиқат!

«Порлоқ инсон», «синмас ҳақиқат»лар замони — коммунизм шоир қалбини беором қилиб келаётган, энг оташин орзу, ранг-баранг мавзудаги ва руҳдаги шеърларининчдан бирлаштириб келаётган етакчи пафосдир.

А. Орипов ўз шеърларида ажойиб замондошларимизнинг ёрқин образларини тараннум этади. Айни пайтда шоир тараққиётимиз йўлига ров бўлаётган, инсонлик шаънига доғ бўлиб тушаётган ҳолатларни кескин сатира тифига илиб кўрсатади. Мешчанлар, бюрократлар, ҳасадгўйлар, хушомадгўйлар, ифвогарлар... унинг ўткир истеҳзоси ва нафратига дучор бўлиб келаётир.

«Жаннатга йўл» драматик дostonи шоирнинг гоёвий-ижодий йўлини ўзида анча чуқур намоён этди. Шуни

айтиш керакки, бу асарнинг «Муштум» журналида босилишида табиий бир мантиқ бор. Чунки «Жаннатга йўл» аввало ҳажвий асар. Биз юқорида санаган ярамас типлар бу асарда тагин шоир ҳажвининг «қаҳрамонлари»га айланган. Аммо бу гал улар фавқулодда янгича бир шароитда «у дунё»да, Тарозибон қаршисида пайдо бўлади. Тарозибон уларни ёруғ дунёдаги қилмишлари учун шармандаи шармисор этади. Шоир худди шу дақиқаларни қаламга олади.

Ана, «ўзга бир одам», «бориб турган дўзахн». У ҳақда Тарозибоннинг ҳам, шоирнинг ҳам фикри шундай. Нега? Чунки у ёруғ оламда яшаб-яшаб, на савоб, на гуноҳ қилган. Ана, дўзах қаърида ўспирин ва ҳасадгўй Қария. Бир-бирининг ёқасидан қўллари бўшамайди. Анави «кимса» ашаддий ифвогар. Жирканч фисқ-фасодлари билан тирикликда ҳатто ота-онасининг орасига совуқчилик солган.

Бу тубан кимсалар тасвирида шоирнинг ҳажвий маҳорати ёрқин куч билан юзага чиқади. Шоир уларнинг қиёфаси ва қилмишларини, ички дунёсини сарказм, истеҳзо, киноялар билан очади, бетакрор ҳажвий деталлар, штрихлар топади.

«Бизнинг кулгимиз,— деган эди давримизнинг куйчиси В. Маяковский,— бизнинг поклигимиз ва куч-қудратимиздан далолатдир».

Абдулла Ориповнинг «Жаннатга йўл» асари бу сўзларнинг яна бир янги далили бўла олади.

Аммо «Жаннатга йўл»ни фақат ҳажвий асар десак, биз унинг ғоявий-бадий мазмун доирасини бир ёқлама талқин этган бўламиз. Шоирнинг ўзи «Ҳамма даврлар учун зарур қимматли ҳисобланган дўстлик туйғусини куйламоқчиман», деган эди. Бу фикр асардаги етакчи йўналишни тўғри тушунишга ёрдам беради. Унда икки ажойиб инсон образини учратамиз.

Йигит — дostonнинг марказида турган образ. Анча тўлақонли чиққан бу образда шоиримизнинг муҳим бир

масала — ижодкорнинг граждaнлик бурчига доир қалбни туғёнга солиб келаетган ўйлари ифодасини топган.

Йигит тирикликда шоир бўлган. У — олижаноб инсон. Улимни ҳам олижаноблиги орқасидан топган. Тошқин маҳали бир қизалоқни сой сувидан қутқариб, ўзи чўкиб ҳалок бўлади. Аммо тарозибоннинг бешафқат ҳисоб-китобига биноан у барибир аросатга маҳкум этилади. Сабаб? Сабаби шуки, у — шоир эди. Унга табиат ёруғ нур, оташ забон, улуғ юрак ҳада этган эди. Унинг тимсолида бечоралар ўз дардига ҳасраткаш, ҳимоячини кўради. Бахтини, шодликларини кўради. Аммо, ҳамма фожиа шундаки, у халқнинг ана шу катта ишончини оқлай олмайди. Мана, у ўзи тўғрисида нима дейди:

Сиз қанчалар қайғурсангиз улар ўлганда,
Соғайганда бўлардингиз хурсанд беқиёс.
Вазифамга кўра мен ҳам табиброқ эдим,
Инсонларнинг руҳларига эдим жавобгар.
Руҳи мажруҳ нокасларни кўрсам не қилдим,
Ўз тинчимни ўйлаб нари қочирдим баттар.

Шундай қилиб, у турмушдаги нохуш кўнгилсизликларни кўриб кўрмасликка олди, ожизларнинг ҳолига бe-фарқ қаради. Ўз тинчини ўйлаган, худбин бир кимсага айланди. Табиат берган улуғ юракни тупроққа ўзи билан бирга олиб кетди. У шоир сифатида тирик олам ўз зиммасига юклаган жамки муқаддас масъулиятлардан, граждaннинг бўлмоқлик бурчидан воз кечди. Гул ҳидидан, булбул куйидан маст бўлиб, умрини ўтказди.

Унинг гуноҳи — ана шунда. Шоирнинг фикрича, бундай ижодкор ҳар қандай жазога лойиқ.

Аммо биз шошмайлик. Йигит образининг фалсафаси дostonда шу билан яқун топмайди. Қолаверса, бу образ фалсафаси асарнинг «Жаннатга йўл» деб аталиши билан боғлиқ. Негаки, йигит аросатда қолиб кетмайди. У охиrqоқибатда жаннатга йўл олади. Аммо бу йўл анча мурак-

каб, огир кечади. Унинг жаннатга тушиши учун икки пайса савоб етишмайди. Тарозибон йигитга бу икки пайса етишмаганидан ачиниб, жаннатда яшаётган отангдан, онангдан сўра, деб маслаҳат беради. Худди шу лаҳзада йигит характерининг яна бир ноёб қирраси ойдинлашади: у ўзида бўлмаган нарсани ўзгалардан, ҳатто ота-онасидан сўрашни ўзи учун оғир таҳқир деб билади. Биз унинг теран инсоний табиатига таъна берамиз. Унинг ана шундай порлоқ инсоний хусусияти дostonнинг яна бир ажойиб, порлоқ қаҳрамони — Дўст билан учрашувида ҳам таъсирчан гавдаланади.

Дўст Йигитнинг антиподи. У ҳам виждони теран инсон. Одамларга ортиқча ишониб, яхши-ёмонни фарқлай олмай, маънавий теранлигини йўқотиб қўйган. Йигитдан фарқли ўлароқ, Дўст одамларга ишонмайди.

Одамларга ишончсизлик — унинг даҳшатли эътиқодига айланган. Шу боисдан Дўст ҳам жаннатга тушиши учун савобларига икки пайса етишмайди. Тўғри, дostonда Дўст характеригаги иллатнинг социал илдизлари, гарчи енгил, юзаки очилган бўлса-да, ҳар қалай, кўрсатилган. У тирикликда ифвога, найрангга, ҳасадга кўп дуч келган. Булар эса унинг одам зотига ишончини сусайтирган.

Икки образ — Йигит ҳам, Дўст ҳам ажойиб, ўзига хос мураккаб, аммо, теран дунёли инсонлар.

Шу туфайли, қачонки, кўкдан овоз гулдираб, бу икки одамнинг тақдирини ҳал қилар экан, уларни жаннати одамлар деб ҳукм чиқарар экан, биз бу ҳукмга ишонамиз.

Чинакам инсонийлик, теран самимий дўстлик галаба қилади. Юксак покликка ва адолатга асосланган дўстликнинг мўъжизавий қудратини улуғлаш дostonнинг асосий ғояларидан биридир.

«Жаннатга йўл» асарининг мажозий, аллегорик характери қаҳрамонлардан эмас, балки муҳит, шароит тасвиридан бошланади. Очигини айтганда, ҳар қандай маъ-

навий-ахлоқий ярамасликлар воқеликнинг ўзида муносиб қақшатқич жазосини топяптими? Жамиятнинг энг юксак талаблари улар учун одил тарозибон бўляптими? Йигит ва Дўст кабиларнинг соғлом, теран маънавий интилишлари тантанасида воқелигимизнинг ўзида кенг, порлоқ йўллар очиб берияптими? Худди шундай бўляпти ва шундай бўлаверади.

Шундай қилиб, кўряпмизки, асардаги муҳит тасвирининг замирида муҳим маъно — ҳаётни шарафлаш гоёси ётади.

«Жаннатга йўл» — Абдулла Ориповнинг биринчи йирик ҳажмли асари. Табиий равишда, у шоирнинг йирик бадий жанрдаги изланишларининг ютуқ ва камчиликларини ўзида яққол акс эттиради.

Бизнингча, «Жаннатга йўл» драматик дostonида А. Орипов шоир сифатида кучли намоён бўлса-да, аммо драматург сифатида айрим камчиликларга йўл қўйганлиги сезилиб турибди. «Жаннатга йўл» юксак шеърий қувват билан ёзилган. Шеърий шакл энг камолида кўринади. Асарда шоир шахсининг кенгликлари яққол сезилиб туради. Шоирнинг воқеликка ва замондошларимизга муносабати тарозибон гидроки орқали, Йигитнинг ва Дўстнинг кечинмалари орқали, ниҳоят кўкдан келган овоз ва муаллифнинг монологи орқали романтик оҳангларда ёрқин эмоционал ифодаланган.

«Жаннатга йўл» айна пайтда драматик асар. Унда қаҳрамонлар мураккаб маънавий-ахлоқий зиддиятлар муҳитида мустақил ҳаракат қиладилар.

Аммо Йигитни, маълум даражада Дўстни назарда тутмасак, бошқа қаҳрамонлар — жамики салбий типлар — киши кўз ўнгидан лип-лип ўтиб кетади. Бизнингча, улар асарда тўлақонли образлар эмас, балки карикатура-образлар бўлиб қолган. Дoston учун балки, шунинг ўзи етарлидир. Лекин драмада қаҳрамонлар тўлақонли ҳаёт билан яшаши атрофлича гавдаланиши, уларнинг изтиробли ўз-ўзини англаш жараёнларини бошидан ке-

чириши, характеримизнинг ўзгича эмас, балки бу характерлар юзага келган социал илдизлар ҳам драматик усулда таҳлил қилиниши керак-ку?

Эмин Усмоновнинг «Меҳригиё» романига асос бўлган мавзу — пахтачиликда заҳарли дориларнинг ҳаддан ташқари кўп фойдаланилаётгани тўғрисидаги гап. Бу мавзу, гапнинг рости, ёш адибнинг гражданин сифатида ўсиб, тобора камол топаётганини англатади. Романда илҳом билан битилган саҳифалар оз эмас. У қизиқиш билан ўқилади.

Шу туфайли ҳам бир неча жиддий, ўринли саволлар туғилади. Масалан, заҳарли химикатларни ҳаддан зиёд кўп қўллаш не оқибатларга олиб келади? Бу муаммонинг романда яратилаётган характерлар билан нима алоқаси бор, бу хўжалик проблемаси кишилар тақдирига қандай таъсир этади, айниқса, ҳаётга қанчалик таъсир ўтказади? Бу ва шу хилдаги кўпгина саволларга етарли даражада жавоб топилмаган.

Шу сингари ёки шунга ўхшаш нуқсон бошқа бир истеъдодли адибимиз Шукур Холмирзаевга ҳам тааллуқли. Бундай ҳол айниқса, унинг «Сўнгги бекат» романида яққол кўзга ташланади. Асарда кўплаб қизиқарли, юксак ва бадиий саҳифалар бор, айрим қаҳрамонларнинг бой ва мураккаб руҳий олами ҳаққоний ифодалаб берилган. Биз бу ерда Уктам — Насиба муносабатларига доир сюжет линиясини кўзда тутаётимиз. «Уктам билан Насибанинг бир-бирларига талпинишларини ҳам, бир-бирларидан узоқлашувларини ҳам ёзувчи ошкора оқлаш ёки қоралаш йўлидан бормай, холис туриб тасвирлайди,— деб ёзади танқидчи Умарали Норматов «Меҳнат—маънавий кўзгу» («Гулистон», 1979 йил, 1-сон) номли мақоласида,— реал мураккаб вазиятнинг ўзини тўлиқ гавдалантириб, мулоҳаза қилиб кўришни, ҳукм чиқаришни китобхон ихтиёрига қолдиради».

Танқидчининг фикрларига қўшилганимиз ҳолда, романда майда-чуйда, ўқувчи эътиборига лойиқ бўлмаган

турли-туман эпизодлар борлиги, улар ўқувчилар ўй-фикрида, қалбида чуқур из қолдирмаслигини айтиб ўтгимиз келади. Унинг устига бошқа барча ҳолатларни жамлаб ва жипслаб турувчи маълум бир кўзга ташланадиган бош проблема йўқ.

Олтмишинчи йилларнинг охири ва етмишинчи йилларнинг бошларида ўзбек совет болалар адабиёти катталар адабиёти сингари жамият тараққиётининг энг муҳим масалаларини яна ҳам теранроқ ифода қила бошлади. Ю. Бондарев совет бадний прозасининг етмишинчи йиллардаги ўзинга хос ўсиш йўлларини таҳлил қилар экан, «янги оҳанглар билан кўзга ташланиб турувчи катта адабиётнинг инсон образига янгича қараши, унинг руҳий оламини ҳар томонлама кенг ва чуқур тасвирлашга»¹ интилаётганлигини тилга олиб ўтади. Бу хусусият халқ ҳаётини эпик планда тасвирловчи асарларнинг кўпайишида, оддий одамлар маънавий олами таҳлилида, турли хил документлар, фактлар, тарихий воқеаларга тез-тез мурожаат қилишда кўринади. Адабиёт қайси бир мавзунини қаламга олмасин ва қайси бир жанрнинг танламасин, у ҳамиша асосий диққат-эътиборини тараққий топган социализм даврида яшаб, тарбия олаётган янги инсон образини тасвирлашга қаратади. Шу фазилат Миразиз Аъзамнинг шеърларида ўз аксини топди.

Шоир нима ҳақда ёзмасин, доимо ўз ўқувчиларини қизиқтирадиган, ўйлаштирадиган масалаларни қаламга олади. «Бир чўнтак ёнғоқ» шеърлар туркуми муносабати билан: «Ёнгил тортди иш хонам, шеърини ёнғоқ улашдим. Ёнғоқ бу бир баҳона, мен инсон деб курашдим. Инсонлар ҳам, ёнғоқ ҳам турфа хилдир ва лекин, тез чақади бир одам. Чақа олмас аллаким», деб ёзади. Шоирнинг бу хилдаги қиёслари табиий. Миразиз Аъзам ёнғоқлар баҳонаси билан болалар ҳаётини манзаралар чизади. Шу жиҳатдан унинг «Эсда қолган ёнғоғим»

¹ Ю. Бондарев. «Литературная Россия». 10 мая 1974 г.

шеъри қатор фазилатлари билан ажралиб туради. Шу шеърда бир ёнғоқнинг эсда сақланиб қолиш воқеаси берилган. Аслида бу жуда оддий воқеа. Аммо оддий воқеа баҳонасида шоир муҳим бир масалани тилга олади: ҳар куни болалар боғ кўчада ёнғоқ ўйнаб юришади. Баҳодир деган бола бир ўртоғининг соққасини олиб қочади. У ялиниб-ёлборса ҳам қайтариб бермайди. Шундан кейин у Баҳодирнинг бир туп ёнғоғига кесак отади. Баҳодирнинг дадаси Аҳмад ака суриштириб-нетиб ўтирмай уни қойийди. Шоир хулоса қилиб ўтирмайди. Кичкинтойлар ўта сезгир халқ. Улар зиғирдек адолатсизликни ҳам кўтара олмайдилар. «Эсда қолган ёнғоғим» шеърининг қаҳрамони шундай болалардан бири. У Аҳмад аканинг адолатсиз муомаласидан ранжийди. Шунинг учун ҳам «Қаерда инсоф кўрмаса, Аҳмад акани эслаб юради».

Миразиз Аъзамнинг «Бедананинг бувиси» шеърда гап ҳаётнинг абадийлиги, кишиларнинг меҳру муҳаббати ҳақида кетади. Митти бедананинг онаси, отаси, бувиси бор. Улар ҳам ҳар куни оилада жўр бўлишиб, ашула айтишади. Миттивойнинг отаси ва онаси дон олиб келишади. Бувиси миттивойга қарайди, унинг патларини тарайди. Шу тариқа «турмуш бир маромда ўз измида» оқади. Нима ҳам бўлади-ю, «кунлардан бир кун қари бедана» тўсатдан иситмалаб ётиб қолади. Миттивойнинг назарида турмуш бир маромда оқмай қолибди. Эътибор беринг: онла аъзоларининг назарида биронтасининг касал бўлиши «ҳаётнинг ўз изидан чиқиб кетишига» сабаб бўлар экан. «Ота-онасига орият ёр экан, улар доридармон, ўт-ўлан келтириб, қари қушга ичириб», едиррадилар, айланишиб бошида турадилар, соғайиш чорасини кўрадилар. Миттивой ҳам қўлидан келганича ёрдам беради, бувисига сув тутади. Қари қуш тезда соғайиб кетади. «Ҳаёт яна ўз изига қайта тушади». Беданаларнинг бир-бирларига кўрсатаётган «самимий» муомалалари орқали одамийлик, меҳру оқибат улуғланаётир.

Миразиз Аъзамнинг қаҳрамонлари муҳофаза доираси кенг, уқувли, зийрак болалардир. Улар дунё, уруш, мустамлакачилик, одамлар, жониворлар ҳақида ўйлайдилар, фикр юритадилар. Бундай болалар билан ҳаёт хусусида суҳбат юритиш, баҳс қилиш учун файласуф шоир бўлишнинг ўзигина кифоя қилмайди. Айни замонда тарбиячи, мураббий ҳам бўла билиш керак. Зеро ҳар бир истеъдодли шоир болаларни ҳаётини ҳодисалар билан таништирибгина қолмай, уларни тўғри тушунишига ҳам кўмаклашиши керак. Яхшиям, шоирнинг қаҳрамонлари зийрак, уқувли, хаёлпараст болалардир. Улардан баъзилари «етти ёшга» кирса, «Осмондай катта бўлишни», «самолётга минволиб офтоб олдига кетиш»ни орзу қиладилар. Яна бошқалари хаёлан «жибилажибон билан гаплашадилар».

Шоирнинг қаҳрамонлари хаёлпараст бўлсалар ҳам одамининг бўлишни унутмайдилар, табиат гўзаллигидан завқлана билладилар. Улар «жимжитликнинг ажиб бир оҳангини», «барглар ва шохларга ёпишиб олган», аммо офтоб чиққанда «мезонга маржон бўлиб тизилиб қолган туман» гўзаллигидан баҳра оладилар.

Миразиз Аъзамнинг «Булут бўлиб қоламан» ва «Йўлини топди» деб номланган шеърлари бор. Иккала шеърнинг қаҳрамонлари шоирнинг бошқа шеърлари қаҳрамонларига мутлақо ўхшамайди. «Булут бўлиб қоламан» шеъри қаҳрамони: «Узоқларга кетаман, тоғларга йўл оламан. Сира қайтиб келмайман, ёмғир бўлиб йиғлайман, сув бўлиб тўпланаман, дарё бўлиб оқаман» дейди. «Йўлини топди» шеърининг қаҳрамони Шернинг хатти-ҳаракатлари ва қилиқлари ўта кулгили. Уни ўртоқлари чўмилишга таклиф қилганларида «кит балиққа ем бўлиш»дан чўчийди. Уйига кириб тинчгина ухламоқчи бўлади. У ҳамма нарсадан ҳадиксирайверади. Гўё «Бошидан офтоб ўтса мияси суюлиб қолади», олма тагига кириб ухласа «олма тушиб кўзи чиқиб» қолиши мумкин.

Шоир Шернинг ажабтовурлиги ҳақида ҳукми зийрак китобхонларнинг ўзларига ҳавола қилади:

Шер ақлли бола-да,
Чора топди бирпасда:
Каравотнинг тагига
Кириб чўзилди аста.

Баъзан Миразиз Аъзамнинг шеърларида тасвир меъёрига риоя қилмаслик ҳоллари кўзга чалиниб қолади. Бундай пайтларда унинг шеърлари қуруқ насиҳатга айланади кетади. Шу хилдаги қусурлар унинг «Қуёш бизни эркалар», «Ўўлчилар қўшиги», «Тонг билан бирга турдик», «Тун» сингари шеърларида аниқ кўринади. Баъзан шоир шеърининг сўнггида нима демоқчи эканлигига ҳадеб изоҳ бераверади.

Сафар Барноевнинг шеърлари ҳам болалар шеъринининг мавзу уфқини кенгайтиришга хизмат қилади. Шоирнинг қаҳрамонлари шўх, ақлли, зийрак ва хаёлпараст болалар. Улар «кафтидаги сон-саноксиз чизиқлар»га қараб умрнинг мазмуни устида бош қотирадилар. Чопсам исинарман, деб эсаётган шамол, тонгдан қовоғини солиб кутаётган паға булутлар, том тепасига чиқиб қолган палаклар, жунжукканидан «кам-кам нур сочувчи қуёш»дан завқ оладилар. Гоҳо болалар «расм шундай чизилар», деб деворларга ғалати расмлар чизадилар, гоҳо учқур хаёллари ёрдами билан бепоён осмонга чиқиб, қийин масалани бир зумда ечувчи машиналар ясашни орзу қиладилар. «Қўғирчоқлар подшоси» эртагининг қаҳрамонлари ҳам катта орзулар, ширин хаёллар оғушида яшайдилар. Шодлик деган кенг саройда яшовчи қўғирчоқлар подшосининг яккаю ягона орзуси — болаларни хурсанд қилиш. Аммо орзу қилиш осон, лекин яшаш қийин. Ҳар қадамда ҳаётнинг ўзига хос «мўъжиза»лари юз бериб туради. Ҳатто қўғирчоқлар билан болалар

дўстлиги учун курашган подшоҳ ҳам гоҳо турмуш проблемаларни олдида ўйланиб қолади.. Эртакда ҳар бир қўғирчоқ — ўзи юрар машиналар, қайиқчалар, тулқивойдалар, мушуклар, қўзичоқлар болаларнинг муомаласидан гоҳо ранжиб, гоҳо қувнаб ҳикоя қилдилар:

Яна мажлис давом этар, давом этар,
Орқадаги қўғирчоқлар олдга ўтар,
Қўл кўтариб сўз сўради малла кучук,
Думни ялаб миёвлари аста мушук.
Қўғирчоқлар подшоси ҳам кулиб қўйди,
Жим деб тилла қўнғироқни чалиб қўйди.

Эртак болаларни олижаноблик, инсоний меҳрни эъозлашга чорлайди. Меҳнатни қадрлашга ўргатади.

Рауф Толипов лирик шоир. У ёш авлоднинг она-Ватан, жонажон халқига муҳаббатини, дўстларга, меҳнатга муносабатини лирик планда ёритади. Унинг «Она юрт» тўпламига кирган шеърлари шу хусусияти билан ажралиб туради.

Илк кунлардан водий
Жилоланади.
Уфқ этаклари
Тиллоланади.
Тўймай далаларга
Қанча қарасам,
Кўз олади водий
Кийинб беқасам.

Шоирнинг шеърлари «қор кўрпага бурканиб, мириқиб ётган ерлар», «пахтадан қалпоқ кийган куз тоға», «ёш боладек кулиб, энтикиб турувчи тонг», «илк баҳор юз очган бинафшалар», «юлдуз гуллар оралаб юрувчи оймомажон», «ақл уфқин кенглиги»

олдида ҳайратга тушган болалар образлари, «денгиз шоҳи бўламан» деб қорни ёрилиб кетган баднафс Чўртон саргузашти ҳароратли сатрларда берилади.

Китобхонни кулдириш ҳар кимнинг ҳам қўлидан келавермайди. Бунинг учун меҳнатдан ташқари табиий истеъдод ҳам бўлиши лозим. Фикримизча, Турсунбой Адашбоев, Йўлдош Сулаймон, Анвар Обиджон шеърларида қувноқ юмор, нафис мисралар анчагина бор.

Умуман олганда сўнгги йиллар ўзбек болалар шеъриятининг мавзу доираси хийла тор. Ҳали шеъриятда кичик замондошларимизнинг жўшқин ҳаёти, ижодий меҳнати етарли даражада куйланмаётир. Айниқса, қишлоқ ҳаётининг тасвири қониқарли эмас. Ёзилган ва ёзилаётган шеърларнинг кўпроғи кичик мактаб ёшидаги болалар учун мўлжалланган. Балорағат ёшига етаётган ўсмирларни кўпинча унутиб қўяётирмиз. Уларнинг савиясига мос лирик ва қаҳрамонлик шеърлари жуда кам.

Гоҳо бир эмас, ўнлаб шеърий китобчалардан «хуркак қуёнлар», «ботир айиқлар», «айёр тулкилар», «вахший бўрилар», «доно қалдирғочлар», «қорни тўймагунча тиниб-тинчимайдиган қув мушуклар» (Х. Эрматов «Мақтанчоқ мушук», М. Бобоев «Мушугим»), «бир-биридан ширин хандалаклар, қовунлар, сабзилар», «барглари кўк бинафшалар» (Н. Рўзимуҳаммедов «Бинафша») ни учратиш мумкин. Бу хилдаги рангпар, омонат бўлиб турган сатрлар, шеърлар бошловчилар ижодида ҳам, тажрибали шонрлар ижодида ҳам озмунча эмас. Негадир сўнгги пайтларда кичкинтойларни катталар ҳаёти билан таништирувчи ҳажвий — юмористик шеърлар жуда кам ёзилмоқда. Аксинча, қутлуғ, муҳим мавзулар ўта жўн, ҳиссиз баён қилинаётир. Ҳамидулла Ёқубовнинг «Ишчи бўламан» шеърида мана шундай сатрлар бор:

Кўк бўйи бино қуриб,
Бункердан пахта тўкай,
Бульдозерда дон қучай —
Ишчи бўламан!
Майли қабарсин қўлим,
Еш тўкмас ҳечам кўзим,
Тапланган тўғри йўлим —
Ишчи бўламан!
Ишчи номи улугдир,
Шон-шухратга тўлиқдир,
Қасбим жуда қутлуғдир —
Ишчи бўламан!

Шоирнинг бола тилидан «бульдозерда дон қучай», «ёш тўкмас ҳечам кўзим» сатрларини ишлатишини тушунини қийин. Аммо қаҳрамоннинг сўзлари поймапойлиги аниқ билиниб турибди. Болаларнинг ўзларига хос фикрлаш тарзи, тушунчаси, маънавий олами қаёқда қолди? Умуман болалар шеъриятида кичкинтойлар ролига кириб, сўз юритолмаслик иллати мавжуд. Ҳатто таниқли болалар шоири Пўлат Мўминнинг «Омон бўл, олтин қўл» туркумига кирган «Пахтазорим — улкан мактаб» шеърида ҳам кичкинтойларнинг руҳий дунёсига киролмаслик иллати мавжуд. Бу шеърларда муҳим ғоя илгари сурилади. Аммо шоир болаларнинг шарафли меҳнатини ҳаққоний кўрсатиш ўрнига умумий сўзлар билан чекланиб қўя қолади.

Пахтазорим — улкан мактаб,
Синфлари — кенг пайкал,
Ўқувчиси — пахтакорлар,
Зеҳни ўткир — мукамал.
Осмоннинг кўк доскасидан
Нур сочади офтоб.

Болалар шеърятининг мавзу доираси бирмунча кенгайди. Умумсовет адабиётида бўлгани сингари поэзияда ҳам табиатни ҳимоя қилиш мавзуи орқали ахлоқий масалалар қаламга олина бошлади. Бадий соддаликка интилиш кучайди. Лекин содда ёзиш тушунчаси билан ўта жўн, самимий туйғулардан холи сўзлар тизмасини тўқиш касаллиги шеърятнинг ривожига анча халақит бериб келмоқда. Халқ оғзаки ижоди анъаналаридан ижодий фойдаланиш ҳоллари кўринса ҳам, барибир бу жараён етарли даражада ривож топмаётир.

Бу ва шу хилдаги қатор нуқсонларга қарамай ўзбек совет болалар шеъряти кичкинтой граждaнларнинг руҳий ўзгаришларини қаламга олишда давом этмоқда.

Сўнги йилларда ўсмирлар адабиётининг проблемалари ҳақида фикр юритаётган мунаққидларнинг кўпчилиги танқид найзасини ўсмирлар адабиётида дидактика керакми ёки нокеракми деган муаммога қараб итқитмоқда. Масалан, В. Брюгген («ЛГ», № 31, 1976)нинг фикрича, адабиётнинг «жони» деб ҳисобланган воқеа ва ҳодисалар тасвири ўсмирлар учун «ўғит тарзида эмас, балки сабоқ бўлиб, ўз вазифасини ўташи лозим». Афсуски, бу фикр айнан аксиоманинг ўзи. Табиийки, шу сабабли ҳеч ким бу хилдаги фикрлар билан вақтни кетказиб, тортишиб ўтиришни истамаса керак. Негаки, бундай талаблар ўн-ўн беш йиллар олдин ҳам қаттиқ талабчанлик ва жон-жаҳд билан ҳимоя қилинар эди. Теварак-атрофингизга бундоқ жиддий бир разм солинг. Вақт имиллаб эмас, балки кўз қамашадиган даражада шиддат билан ўтяпти, гоҳо қоп-қора сочлар ана-мана дегунча оппоқ қорга ўхшаб қоляпти-ю, лекин биз ҳануз Насриддин Афандига ўхшаб, ланг очиқ турган эшикларни маъносиз тақиллатишда давом этияпмиз.

Ўсмирлар адабиётининг ўзига хос проблемаларини

тадқиқ қилаётган И. А. Маркуша, А. Лиханов, А. Талалаева, Н. Воронов сингари мунаққидлар ўсмирлар учун ёзилаётган асарларнинг дидактик характери ни майдонга чиқиши мумкин бўлган барча рақиблардан фидойларча ҳимоя қилади ва унинг қонуний бир нарса эканини куйиб-пишиб тасдиқлашади. «Мен,— деб ёзди, масалан А. Маркуша,— дидактика тарафдориман. Лекин ялтираб турадиган, тиш оғриғидек жонга тегиб кетадиган, арванинг бир маромда ғирчиллашидек юракни зардоб қилиб юборадиган панд-насиҳат, ўғит тарафдори эмасман. Мен шўх, мафтункор, уддабурро ўғит тарафдориман». («ЛГ», №14, 1976). А. Талалаева «Совет болалар адабиётида ўсмир образи ва унинг тарбиявий аҳамияти» деб номланган илмий ишида бунга мутлақо қарама-қарши нуқтаи назарда эканини айтади. Унинг фикрича, ҳар қандай шўх, уддабурро, мафтункор ўғит педагогик нуқтаи назардан тўғри, мукамал, баркамол бўлиши лозим.

Ўсмирлар адабиётининг ўзига хос проблемаларини таҳлил этувчи кўпгина баҳслар ва мунозаралар, мунаққидларнинг тутган позицияси, уларнинг даъво ва далиллари манбасини теран ва ҳар томонлама аниқлаш — узлуксиз бўлаётган баҳсларнинг аллақачон ўз «изи»дан чиқиб кетганини кўрсатади. Гоҳида тортишувлар қизиғи билан рақиблар ва «норақиблар» кўзланган аниқ мақсадни мутлақо эсдан чиқариб қўядилар. Тўғри, айрим мунаққидлар масалага бирмунча тўғри ёндашганлар. Менимча, мунозара «изи»дан анча собитлик ва дидиллик билан борган, бошқалардан кўра ҳақиқатга анча яқинроқ келган муаллиф В. Коркин бўлди. «Мабодо шу муносабат билан ўсмирлар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида ўйланса,— дейди В. Коркин,— унинг мазмуни ва маъзи ҳақида фақат қаҳрамонларнинг хатти-ҳаракати ва ўй-кечинмалари қанчалик ифодаланиши нуқтаи назаридангина эмас, балки қаҳрамоннинг туйғу ва фикрлари энг авж нуқтасида — эҳтирослар меърожида берилиши нуқтаи назаридан баҳолаш тўғри-

роқ бўлармиди?» («ЛГ», № 28, 1977.) В. Коркин, менимча, муайян адабиётнинг ва шу жумладан ўсмирлар адабиётининг савияси ҳақида сўз борганда бу адабиётда яратилган ҳаётий, тўлақонли характерларни, образларни назардан соқит қилиб туриб фикрлаб бўлмайди, деганда мутлақо ҳақдир. Бошқача қилиб айтганда ҳар бир даврнинг ёш китобхонларга ибрат бўла оладиган ва уларни ўз кетидан эргаштириб кета оладиган баркамол қаҳрамонлари бўлади. Социологларнинг таъбири билан айтсак, ўсмирлар болалик ёшидан ўтиб, катталар ҳуқуқини қўлга киритиш арафасида турган ёш граждандир. Улар фақат ўз тенгдошлари ҳаётини акс эттирувчи асарларнигина эмас, балки дунё адабиётининг «Жиноят ва жазо», «Ўлик жонлар», «Уруш ва тинчлик», «Чол ва денгиз» сингари дурдона китобларини ҳам завқ-шавқ билан ўқийдилар. Шундай экан, ўз-ўзидан аёнки, ўсмирлар учун баркамол асарлар яратиш жуда ҳам қийин иш. Ахир, Ибн Синоннинг «Саломон ва Ибсол», Абдурахмон Жомийнинг «Баҳористон», Алишер Навоийнинг «Ғаройибус-сиғар» («Болалар ғаройиботлари»), Абурайҳон Берунийнинг «Китобут-тафҳим» («Тушунтириш китоби»), «Бобирнома» ва «Шоҳнома»нинг айрим саҳифалари, Гётенинг «Ёш Вертернинг изтироблари», Ф. Достоевскийнинг «Ўсмир», Л. Толстойнинг «Болалик», «Ўсмирлик», «Ёшлик», М. Горькийнинг «Менинг университетларим», «Одамлар орасида» асарлари, «Орзигул», «Кунтуғмиш», «Ширин ва Шакар» ва «Гўрўгли» циклидаги халқ дostonлари ҳам ўсмирларнинг ўзига хос ҳаётини акс эттиради. Ҳатто бир пайтлар буюк пролетар ёзувчиси М. Горький «XIX аср ёш одамнинг тарихи» сериясини мунтазам нашр қилиб туриш ғоясини илгари сурган эди. Афсуски, бу ғоя амалга оширилмай қолиб кетди. Рост гапни айтганда, ўсмирлар ҳаётидан ва ўсмирлар учун баркамол асар битиш ниҳоятда қийин. Бунинг учун ёзувчилик истеъдоди бўлишдан ташқари, бугунги ўсмирларнинг ўзига хос мураккаб ҳаётини чу-

қур билли ҳам тақозо қилинади. Негаки, эндиликда ўсмирлар ҳаётида информациянинг роли ниҳоятда ошиб кетди. Айрим социологларнинг тадқиқотларидан маълум бўлишича, бугунги ўсмирлар ҳаётни ранг-баранг тим-соллар орқали тасвирлайдиган Колумбия ёзувчиси Габриэл Гарсиа Маркеснинг «Танҳоликда юз йил» романини ҳам зўр қизиқиш билан ўқир эканлар, шу сабабли нашриётларимиз ёшлар ҳаёти ҳақида мукамал маълумот берувчи социологик очерклар нашр қилишга катта аҳамият бермоқда. «Детская литература» нашриёти катталар ҳаётини ҳикоя қилувчи Ф. Абрамовнинг «Уч ёз ва икки қиш фасли» романини кўп нусхада нашр қилди. Сўнгги бир-икки йил ичида «Ёш гвардия» нашриёти томонидан тайёрланган академик В. Қобуловнинг «Кибернетика», О. Абдуллаевнинг «Сизни физика қизиқтирса...», Р. Худойбердиев, М. Маҳмудовларнинг «Орзу ва қанот», М. Салом, Т. Ҳусановларнинг «Шифобахш қўллар», Ш. Убайдуллаевнинг «Яшасни муҳаббат», медицина фанлари кандидати Ю. Тарновский ва врач-психиатр Г. Блиновларнинг «Болалар ва қизлар» китоблари кичик мактаб ёшидаги болалар ва ўсмирларнинг эътиборини қозонди.

Шундай қилиб, бугунги ўсмирлар адабиётининг ҳақиқий қаҳрамонлари кимлар ва уларнинг ёшлар ҳаётида тутган ўзига хос мавқеи қандай? Афсуски, ўсмирлар адабиётининг долзарб проблемалари юзасидан фикр олишган мунозара иштирокчилари бу муҳим саволга жавоб бўлгулик жиддий гап айтмадилар. Аммо бу ҳодиса, шу кеча-кундузги ҳаётимизда чинакам қаҳрамонлик намуналари кўрсатаётган ватанпарвар ёшлар кам деб, ўйлашга ҳуқуқ берадими? Лоақал шу ўринда мисол излаб узоққа бориб ўтирмай беш миллион етти юз минг тонна «оқ олтин» бунёд қилишда туну кун тер тўкиб меҳнат қилаётган ўсмирларни тилга олиш мумкин. Бўлмаса Иттифоқ миқёсида оғизга тушган БАМ қурувчиларини ёки Ўзбекистондан бориб ноқоратупроқли ер-

ларда меҳнат қилаётган мардонавор ва саботли ёшларни эслаш кифоя. Лекин булар ҳам ҳаётимизда ондасонда учраб турадиган фавқулодда ҳодисалар сирасидан эмас. Албатта, намуна сифатида доимо ижобий, фавқулодда, қаҳрамонона воқеалар, ҳодисалар, образларгина эмас, аynи бир пайтда салбий қаҳрамонлар хулқ-одати, хатти-ҳаракатлари ҳам келтирилади.

Агния Барто «Комсомольская правда» мухбири билан суҳбатда худди шу ҳақда фикр юритади. «...фақат зоҳиран, жисмоний вояга етган, аммо маънавий жиҳатдан етилиб улгурмаган баъзи ўсмирларни гоҳо зоҳирий балоғат доғда қолдиради. Уларда хиралик, бачканалик пайдо бўлади, уларга обивателлик ва мешчанлик осонгина юқиб қолади».

Совет болалар ва ўсмирлар шеърляти етакчиларидан бири бўлмиш бу ажойиб адибанинг кузатишлари мулоҳазаларимизни болалар адабиётининг муҳим муаммоларига ва аввало, кундан-кун аҳамияти ошиб бораётган ижобий қаҳрамон масаласи ўзанига қаратади.

Сўнгги йиллар адабиёти бугунги ўсмирлар ва ёшлар ҳаётини ҳаққоний акс эттирувчи кўпгина асарлар берди. Лекин аynи вақтда, одилонга, чинакамига қизиқарли, ўзига хос ҳис-туйғуларимиз, ўй-кечинмаларимизни эгаллаб оладиган, маънавий ҳаётимизда сезиларли мавқе тутадиган қаҳрамонлар кўпми? Агар бу ерда умумсовет болалар адабиёти тажрибаси эътиборга олинадиган бўлса, у ҳолда бир мунча баркамол асарларни тилга олиш мумкин бўлади. Н. Дубовнинг «Етим», «Ёлғиз отнинг чанги чиқмас» романлари, В. Тендряковнинг «Баҳор дақиқалари», В. Амлинскийнинг «Эрнест Шаталовнинг ҳаёти» сингари қиссаларини тилга олиб ўтиш мумкин.

Бу асарларда Асқад Мухтор «...бола табиатининг мантиқини бузмаган ҳолда уни ижтимоий ҳаётга яқинлаштира олиш қобилияти» деб таърифлаган фазилат мавжуд. Уларда коллективизм руҳида тарбияланган,

табнатиан ижодкор бўлган, ахлоқий ва маънавий камолот йўлида дадил бораётган болалар ва ўсмирлар образларини чизишга ҳаракат қилинган ва бу мақсадга маълум даражада эришилган.

Аммо барча адиблар ҳам ўсмирларнинг ўзига хос катта оламини, ёш қалбнинг мураккаб кечинмалар билан тўла, борган сари мураккаблашиб, бойиб бораётган олам сифатида тушунавермайди.

Узоқ йиллардан бери ўсмирлар ҳаётини қаламга олиб келаётган Р. Азизхўжаевнинг «Соҳилдаги ошиқлар» қиссасини олиб кўрайлик. Бу қиссанинг бошидан охиригача эртаю кеч тишим билмай ишлаб, иш нормасини икки баравар бажарадиган уятчан ва юмшоқ табиатли Элёр ҳар сафар севимли қизининг «қон-қора кўзларини елпигичдай тўсган киприклари»ни кўрса ўзини йўқотиб қўяди. Илгарилари Элёр Назоратга бир чиройли қизалоқ, деб қарарди, холос. «Энди бўлса, бошқача... қараган сайин камдан-кам учрайдиган оппоқ кулча юзлар, ўнг лаби устида ўзига жуда ҳам ярашган мошдеккина қора холи-ю, оҳу кўзларига қараб тўймайди...»

Қўйингки, бутун қисса давомида Назоратнинг гўзаллиги ва ишчанлигига доир тафсилотлар бир неча бор қайд қилинади. У наинки йигитларнинг, балки хотин-қизларнинг ҳам оғзига тушган, кўзларига нишон бўлган. Уни келин қиламан деб юрган оналар ҳам кўп. Аммо қиз ўз севгисида собитқадам. Назорат орзу-ҳавас кўриш иштиёқида ёниб юрган оналарга қиё боқмайди, ман-ман деган йигитларни доғда қолдиради. Элёр бўлса висол пайти тезроқ келишини орзиқиб кутади.

Йигит маҳубасининг ўзини олиб қочишларидан қийналади, азоб чекади, бу тортинишлар ва бу қийналишларнинг таъриф-тавсифи ниҳоятда зерикарли ҳикоя қилинади. Нодир Назаровнинг «Самолёт» қиссасида ҳам гражданлик руҳи, ижтимоий салмоқ етишмайди. Унда Восил деган бир ўсмир боланинг қандай қилиб «самолёт» лақабли отни тарбиялагани ва мусобақалар-

да қатнашгани узоқдан-узоқ баён қилинади. Қаҳрамоннинг ажабтовур саргузаштлари бир-бирига шундай улашиб кетадики, қайси воқеа қаерда бошланиб, қаерда тугаганлигини билмай, унинг мағзини чақолмай гангиб қоламиз.

Бундай китобларни ҳар гал ўқиганимда, БАМ ёки Мирзачўл қаҳрамонларининг драматик улуғворлиги нуқтаи назаридан қараганда ҳам улуғвор ва гўзал бўлган ҳаётининг тўлақонли тасвири билан танишгинг келади. Шу маънода айрим мунаққидлар қаҳрамон, қаҳрамонона характер тушунчаларини гоҳо бир ёқлама шарҳлаётганларини айтиб ўтиш лозим бўлади. Бу хилдаги талқинларнинг мантиқига кўра, кимда-ким катталарнинг насихатини қулоққа олса, ким ишга кечикмай вақтида келса, ким дўстларига ҳурмат ва муҳаббат билан қараса, ким билиб-билмай қилган хатосини зудлик билан тuzатса, ичмаса, чекмаса, шундай одатларга эга бўлган ҳар бир ўсмирнинг қаҳрамон деб аталиши кифоя қилади.

Мана, масалан, Ҳамид Тожибоевнинг «Солдат ўғли» қиссасининг қаҳрамони ҳарбий хизматга чақирилади. Қаҳрамон барча ёш солдатлар қатори ўз гражданлик бурчини ўтаётганда, тасодифан бобосининг бир пайтлар Совет Иттифоқи Қаҳрамони унвони билан тақдирланганини билиб қолади. Бу хабар ёш йигитни аввал бир оз шошириб қўяди. Бобосининг қаҳрамон бўлиб чиқиши невараси ҳастида улкан бурилиш ясайди. Энди Қаримжон барча жойда — қуролдош дўстлари орасида ҳам, хизмат қилаётган ҳарбий қисмдан ташқари ҳам қаҳрамоннинг невараси сифатида ҳурмат ва эҳтиром билан қарши олинади. Хўш, адиб ўз қаҳрамонининг қайси хатти-ҳаракатида қаҳрамонлик намунасини кўради? Умуман, ҳаммага маълум воқеаларни қайд этаверишдан бадий асар чиқадими?

Худди шу хилдаги ўғит қилиш касаллиги Фарҳод Мусажоновнинг «Бўш келма, Алиқулов» қиссасига ҳам

хос. Қиссанинг илк саҳифаларида Алиқуловнинг ўзига хос қилиқлари — унинг лалайганлиги, ялқовлиги, ишёқмаслиги анча жонли ҳикоя қилинган. У уй вазифасини ишламайди, синф раҳбарини алдайди, укасининг тинчини бермайди. Телевизорда қизиқроқ кино бўлса кўради. Насиҳат эшитса кўнгли озоди. Адибнинг бу тарздаги таъриф-тавсифларига ишонилса, Алиқуловни ҳаётдан орқада қолган, қолоқ деб бўлмайди. У тез-тез она тили ўқитувчиси Насиба опанинг «қобилияти, маҳорати йўқ ёзувчининг асарларида насихат бўлади» деган сўзларини эслаб туради. Синфдошлари билан темир-терсак йиғиш учун борганида кўп ишлаб, дўстларига намуна бўлади, мактаб маъмуриятининг раҳматини олади. Ҳатто бир куни синф раҳбари Алиқуловга шундай дейди: «...Сен аслида ёмон бола эмассан. Миянг ҳам ишлайди. Одам сифатида эса жуда яхшисан. Сахий, олижаноб, камтарсан. Фақат айбинг — дангасасан, ўтакетган ялқовсан».

Бу фикрни адиб ҳам бир неча бор тилга олади. Алиқуловнинг ялқовлиги, дангасалиги учун ойнаси ҳам, синфдошлари ҳам унга дашном беришади. Хуллас, Алиқулов ўзи яхши бола-ю, эътиборини ана шу масалага қаратади. Уқувчи қаҳрамоннинг ялқовлиги, дангасалиги туфайли юз берадиган драматик курашларни кутади. Аммо адиб масалани енгил-елпи ҳал қилиб қўйиш билан чекланади, холос. Бир сафар она тили ўқитувчиси унинг кундалик дафтарига «икки» баҳо қўймайди. Шу ҳодиса туфайли Алиқулов руҳига ёпишиб олган ялқовликни ташлаш учун аҳду паймон қилади. Шу тариқа қаҳрамоннинг руҳий оламида юз берган ўзгаришлар ўз бадий ифодасини топа олмай қолган.

Бу ўринда таниқли болалар ёзувчиси ва мураббийси А. Шаровнинг «Баъзи бир бўлиб ўтган фантастик ва реал воқеалар хусусида» деб номланган эртагида берилган бир нақлни келтириб ўтмиш зарур. Аллақачон кексайиб қолган бўлишига қарамай хушрўйлиги, ақли,

фаҳм-фаросатини сақлаб қолган бир аёлнинг маслаҳати бўйича бир болакайни ўрмонга олиб бориб, Лисичка тарбиясига бериш керак: мен Лич-Лисички — сариқ замбуруғларни назарда тутяпман. Улар бижилдоқликка бижилдоқ, лекин бирор ҳафта сергап бўлиш болага зарар қилмайди, чунки у гапиришни ўрганиши керак. Кейин уни жуда ҳам қартайиб қолмаган, лекин жуда ҳам ёш бўлмаган оқ замбуруғ қўлига топширинг: оқ замбуруғ индамаснинг индамаси, бироқ гапирадиган бўлса, гапнинг ростини айтади-қўяди. Сўнгра бола бир неча кун ботқоқда, бўтакўзлар орасида, мох босган пуштада Қизил қўзиқорин деган замбуруғнинг васийлигида бўлсин. Ҳаммага аёнки, эртакка, қизиқчиликка ва қўшиққа Бўтакўздан устаси йўқ. Қизил қўзиқоринни ҳам истисно қилиб бўлмайди. Кейин-чи? — Мулоим жилмайганича сўзида давом этди бу хушъфел эртакчи аёл. — Мен уни Тўқайчумчуқ қўлига топширишни маслаҳат берардим. Тўқайчумчуқ кўзга кўримли эмас-ку, лекин арча сўтасининг уруғини чўқилай туриб, унда тумшуғини юқорига қаратган кўйи осилиб туради ва жуда баландлаб учадиган, жуда синчков қалдирғсчлар кўролмай қоладиган нарсаларни ҳам кўради.

Қайси сайёрада арча ва арча сўтаси бор-йўқлигини ҳеч ким билмаса ҳам, у билади.

Кейин-чи? Кейин болани ўрмондан олиб чиқинг-да: Униси ким? Буниси ким? Ановиси-чи? — деб учта савол сўранг. Бола синовингиздан яхши ўтганда ҳам, энди тарбиялангани кифоя, деманг. Бир ўзини йўлга солиб юборишдан олдин, уни албатта типратиконнинг уясига бошлаб боринг. Бола бир неча кун офтобни кўрмаса, ҳеч нарса қилмайди. У типратиконнинг яшаш тарзини миридан-сиригача ўргансин. Йўқса ёлғиз қолганда ўзига қийин бўлади. Дунё шунақа қурилганки, бир эмас, бир кун ёлғиз ўзи ҳаёт билан юзма-юз келиб қолади. Шунинг учун эсида тутсинки, типратикон ўрмондан уясига келгач, ўзининг тиконли пўстинини счиб, михга

илиб қўяди-да, юмшоққина уйлик кийимини княди. Типратикончалар ҳам ўрмондан уяларига қайтгач, тиконли пўстинларини ечиб, уйлик кийиб олишади. Лекин уясидан ўрмонга чиқиб кета туриб, Типратикон ҳеч қачон тиконли пўстинини кийиб олишни унутмайди: бунини типратикончалар ҳам эсдан чиқармайди. Дунё шунақа қурилган. Мана шу, кўп ҳам қийин бўлмаган Типратикон илмини эгаллаб олгач, бола йўлга чиқса бўлади.

Бу эртаксимон ҳикоя замирида чуқур рамзий маъно яширинган: болалар ҳаётини акс эттирувчи ҳар бир асарда ҳаётнинг ўзига хос қирралари: ранглари, жилолари берилсин; токи асар билан танишган ўсмир турмушда дуч келиши мумкин бўлган қийинчиликлар олдида довдираб қолмасин. Негаки, фан-техника инқилобининг ютуқларидан баҳраманд бўлиб, сайёра бўйлаб социализм ғолибона бораётган бизнинг кунларимизда инсон шахсини ҳар томонлама ва уйғун равишда тарбиялаш масаласи айниқса муҳим ҳисобланади. Ана шундай бир шаронгда тўлақонли қаҳрамонлар образларини яратиб алоҳида аҳамият касб этади. Ҳақиқий қаҳрамон устида гап борар экан, биз дарҳол Николай Островскийнинг Павел Корчагини, А. Гайдарнинг Тимурини, С. Михалковнинг Стёпа амакиси ва бошқа яна кўплаб қаҳрамонларни эслаймиз. Ўсмирлар ҳаётдан ҳикоя қилувчи кўпгина асарларда қаҳрамонларга нисбатан қўйиладиган маънавий талабларнинг сусайтириб юборилганлигини айтган эдик.

Комил Икромовнинг «Пиёда қўшин капитани» номли тарихий-саргузашт романида исёнкор декабристлар билан махфий алоқаси туфайли сургун қилинган пиёда қўшин капитани Ельцовнинг тасодифларга тўла саргузаштлари ҳикоя қилинади. Давлат жиноятчиси деб айбланган бу шоиртабиат йигитнинг бошига не-не қора кунлар тушмаган. У йўлда бир неча йўлтўсарлар қўлига тушиб қолган. Оғир касал бўлиб, ўлим билан юзмаюз олишган. Ахийри минг машаққатлар чекиб, Хоразм

пойтахти Хивага етиб келган. Бир пайтлар озодлик иш-қида ёниб юрган пиёда қўшин капитани Ельцов эндиликда қул ҳолига тушиб қолган. Не илож, мавжуд шароит билан ҳисоблашнишга тўғри келади. Капитаннинг бахтига уни бир пайтлар рус давлати билан дипломатик муносабатлар олиб борган юзбоши Эшназар сотиб олади. Капитан Ельцовнинг Хоразм юртида асирликда кечган йиллари Оллоқули Муҳаммад Баҳодирхоннинг хонлик даврига тўғри келади. Пиёда қўшин капитани қулликда яшаса ҳам аммо унинг илғор ғоялари ёшларнинг онига таъсир қилмай қолмади. Ельцовнинг таъсирида юзбоши Эшназарнинг ўғли Шерали, Мулла Каримнинг ўғли Юсуф, уста Иброҳим ўғли Азимлар рус халқининг озодлик ҳаракати билан танишадилар. Бу танишиш ёшлар онгида улкан бурилиш ясайди. Уларнинг мавжуд тузумга бўлган қарашларини бутунлай ўзгартириб юборади. Хуллас, адиб тарихий фактларнинг қули бўлиб қолмаган. Аксинча, тарихий ҳужжатлар асосида жонли қаҳрамонлар образларини яратган. «Агар, дейлик, Степан Разин эски, ибтидоий усулда гапиртириладиган бўлса,— деб ёзган эди А. Толстой,— китобхон бу китобни стол остига улоқтиради. Шундай қилишга ҳақли ҳам. Аммо асар автори бошланғич даврда халқнинг маънавий жамғармаси, тили, урф-одатини албатта билган ва назарда тутган бўлиши керак. Марксистик тафаккурнинг қудрати ҳам мана шунда. Шу хислати билан бу таълимот бизнинг кўз ўнгимизда тарихий ҳақиқатни чуқур очиб беради ва тарихий ҳодисанинг туб маъносини англашга ўргатади»¹.

Биз тилга олган Қ. Икромовнинг «Пиёда қўшин капитани» романи ёшларни коммунистик руҳда тарбиялаш ишига ўзига яраша ҳисса қўшади. Бу асарни мактаб ёшидаги болалардан тортиб ўсмирларгача баб-баробар қизиқиш билан ўқийдилар. Автобиография ва биогра-

---

¹ А. Толстой. «О литературе». М., 1950, стр. 329.

фия руҳидаги асарлар ҳам турли хил ёшдаги болалар орасида кенг тарқалган. Масалан, дунё адабиётининг нодир намуналаридан ҳисобланган Диккенснинг «Дэвид Копперфильд», «Оливер Твист» романлари катталар учун мўлжаллаб ёзилган бўлса ҳам орадан йиллар ўтиб болаларнинг ҳам маънавий мулкига айланиб қолди. Иккала асарда ҳам болалар ва ёшлар катталар нуқтаи назари орқали тасвирланган. Асосий эътибор болалар ҳаёти билан катталар ҳаётининг бир-бири билан туташиб кетадиган қирраларига қаратилади. Бу анъана М. Горькийнинг «Болалик», «Менинг университетларим», «Одамлар орасида», С. Айнийнинг «Эсдаликлари»да ҳам ўзига хос тарзда маҳорат билан акс эттирилган. Жалол Икромийнинг «Устозим, мактабим ва ўзим» деб номланган автобиографик қиссасида болалик пайтида кўрган-кечирганлари, биричи марта мактабга бориши, отаси, Айний билан учрашув, амирнинг қишлоғига келиши тафсилотлари қизиқарли ҳикоя қилинган. Адиб болалигида бўлиб ўтган ҳар бир ибратли ҳодисани изоҳлаб, уни инқилобдан кейин рўй берган воқеалар билан қиёс қилади. Бу хусусият бир жиҳатдан яхши. Ёш китобхон ҳар бир даврнинг ўзига хос ички қонуниятлари, одамлари хусусида аниқ тасаввурга эга бўлади. Лекин гоҳо асар муаллифининг ўта субъектив шоша-пиша чиқарган хулосалари, чиқарган ҳукмлари ўқувчиларнинг мустақил ўйлашлари, фикр юритишларига имкон бермай қолиши мумкин. Масалан, Любовь Воронкованинг автобиографик планда ёзилган «Тиниб-тинчимас Ҳамза» повестида Ҳамзанинг ҳаётидан лавҳалар чизиб, шонрининг чет элга қилган сафари, янги театр учун кураши, инқилобий руҳда шеърлар ёзиши, Фарғона, Хива, Хўжайли, Аввал, Самарқанд, Тошкент ва бошқа жойларда олиб борган ижтимоий ишлари йўл-йўлакай ҳикоя қилинган. Ҳамзанинг ҳаёти ва ижоди хусусида маълумот берувчи фактлар, қайдлар, изоҳлар кўп, ammo шонрининг жонли образи очилмай қолган. М. Каримнинг «Узоқ қолиб

кетган болалик» повестида эса ҳар бир воқеа, ҳодиса, факт қуруқ баён этилмайди. Бир воқеа иккинчи воқеа билан, бир факт мутлақо янги бир факт билан муқояса қилиниб, ёш китобхоннинг ўзи ўйлаб, ўзи хулоса қилишига имкон яратади.

Автобиографик характердаги асарларнинг яратилиши ўзбек совет адабиётида социалистик реализм методидининг яна ҳам чуқурлашуви, илдиз отишига олиб келди. Шу маънода Ойбекнинг «Болалик» (1963), А. Қаҳҳорнинг «Ўтмишдан эртақлар» (1966), Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим» (1968) асарлари муҳим ғоявий-эстетик қимматга эга. Учала повестнинг бир-бирига ўхшаш томонлари кўп. Бу ўхшашлик, аввало, учта адиб қаламга олган ҳаётний материалнинг бир-бирига яқинлигида. Лекин ҳар бир асар қаҳрамонининг ўзига хос онги, тушунчаси, руҳий олами тасвири бир-биридан кескин фарқ қилади. Айтайлик, «Болалик»да Муса характерни икки планда тасвирланади: қаҳрамон ота-онаси, бобоси ва теварак-атрофда юз бераётган воқеаларни ҳикоя қилар экан, биз унинг онги, тушунчаси ҳам шаклланаётгани, ижтимоий муҳитни тобора чуқурроқ англай бошлаганини кўраемиз. «Ўтмишдан эртақлар»да қаҳрамон ҳаётига доир барча икир-чикирлар ва умуман одамлар ҳаёти тиниқ чизилади. Абдулланинг пистон отиб, оғирини қўрқитиши, Уста Абдуқаҳҳорнинг шайтон арава (велосипед) миниши, «Зингер» деган тикув машинаси олиб «кофир бўлиб» қолиши, ҳур қиз Савринисоннинг аччиқ тақдири, камбағал йигит Бабарнинг оғир ва мунгли ҳаёти турли хил ёшдаги китобхонлар кўз ўнгида ёрқин гавдаланади. Адиб бўлиб ўтган воқеалар ва одамлар ҳаётини ҳаққоний тасвирлайди, ҳукм, хулоса чиқаришга шошилмайди. Н. Сафаровнинг «Кўрган-кечирганларим», «Наврўз» асарларида қаҳрамоннинг саргузаштлари тасвирдан ўзгачалиги билан ажралиб туради. Бир томонда Назирқулнинг бир-биридан қизик саргузаштларга тўла бо-

лалиги, онласи, ўртоқлари, маҳалласи, турли хил ёшдаги одамлар ҳақидаги ҳикояси берилса, иккинчи томондан, муаллиф қизиқ воқеалар, одамлар ҳақидаги ҳикояларни тўхтатиб қўйиб, уларни ўзича шарҳлайди, баҳо беради.

Учала асарда ҳам қаҳрамонлар ҳаёти тасвири орқали ўзбек халқи босиб ўтган шонли йўл ёш китобхонлар кўз ўнгида яққол гавдаланади. Бу повестлар ёшлар ҳақидаги ва ёшларга атаб ёзиладиган асарлар аввало санъат асари бўлиши лозимлигини унутмасликка даъват этади.

Юзаки, яланғоч, қуруқ дидактикага қарши, ўсмирларларга бағишланган китобларнинг баднийлигини сусайтириб юборадиган дидактикага қарши, ҳақиқатан ҳам, мутлақо ва қатъий равишда, муросасизлик билан курашиш керак. Уқувчига уқувсиз қўли билан, асарга елимлаб ёпиштирилган «ўғит»лар эмас, балки ёш замондошимизнинг бутун тўлақонлиги ва мураккаблиги билан кўрсатиб берилган бой ички дунёси, қарама-қаршиликлари билан ифодаланган ахлоқий изланишлари, бир сўз билан айтганда, бу сўзнинг тўла маъноси, шахнинг қаҳрамонона хатти-ҳаракатлари ва кечинмалари керак. Фақат ана шу асосда таркиб топган образларгина улардан талаб этиладиган этик ва эстетик юкни кўтара олади, шунда кўзланган тарбиявий мақсад амалга ошади.

ЕЗУВЧИ ДАВР ЯРАТАДИ

- Ажабланияпсизми?
- Бунда ажабланарли ҳеч нарса йўқ.
- Ҳа, ҳар бир санъаткор адиб ўз даврини абадийлаштиради. Мисоллар излаб ўтиришнинг ҳожати бормикан? Шолохов даври, Твардовский даври, Ҳамид Олим-

жон даври, Ғафур Ғулом даври, Абдулла Қаҳҳор даври, Уйғун даври, Яшин даври...

Тарихдан яхши биламиз, Гоголь ўз устози Пушкин-дан атиги ўн ёш кичик, холос. Гоголь ҳам баркамол асарлари билан ўз даврини ярата олди. Эсингиздами, Пушкин мақолалари ва хатларида «китобхонлар яланғоч прозани тушунмайдилар, адиблар ҳамиша оммадан олдироқ юришлари керак», деб неча бор изтироб чекади. Гоголь ҳам аёвсиз равишда дидсиз, савиясиз ўқувчилари шаънига: «Даврнинг шиддати қаёқда-ю, уларнинг ўтмаслашиб, занг босиб қолган тушунчалари қаёқда», дея куйнади. Унинг фикрича Пушкин асарларида ифода топган даврнинг кўрки «алоқ-чалоқ тушлар сингарин эмас, вақтлар ўтган сари яшариб, камолотга тўлишиб бораверади».

Мен ёзувчининг ўзига хос даври ҳақида ўйлаганимда Алпомишнинг «сағрисининг устидан қулогининг ўртасигачайин тўқсон олти қарич», «қўлтигида тўрт ярим газ қаноти буклам-туклам» бўлиб ётган афсонавий Бойчиборини эслайман. Алпомиш Барчинни излаб, йўлга чиқар экан «отининг дубури» олис-олис юртларга ҳам етиб боради. Адиб ҳам ўз «дубури»ни нафасини, долзарб ва ҳеч қачон эскирмайдиган мавзуларни ифода қилсин. Яна баркамол «Алпомиш» достонини бир зум эслайлик. Баҳодир Алпомишнинг душманлари алпларнинг портретлари тасвирини кузатайлик:

«Алпомиш чодирда ўтириб эди, шундай қаради, ҳар қалмоқлар келяпти: калласи қападай, танаси тепадай, бутлари саламглаб, отнинг остига аймашиб кетган. Алпомиш ўтирган ерида сиёсат билан қаради. Бир кам тўқсон алп отдан таппа-таппа ташлаб қўл қовуштириб таъзим қилди, ақли шошиб қолди, табгиридан адашиб Кўкалдош алп Кўкдўнанининг устида бир ўзи қолди».

Демоқчиманки, достоннинг «қон томири»нинг бир маромда ишлаб туришини шу ифодали ва жонли тасвирсиз тасаввур қилиш қийин.

Тўйларимиз, удумларимиз не-не асарларнинг бош мавзуи бўлмаган. Уларнинг ҳар бирида ҳар даврнинг ўзига хос нафаси, таровати аксини топган деб айта оламизми? Йўқ, албатта, лекин ҳаёт нафаси уфуриб турган асарларда шу фазилатни аниқ кўриш мумкин.

«Алпомиш» дostonидан яна бир парчани эслаб ўтайлик. Алпомиш неча бор ўлим билан рўпара келса ҳам севги йўлида, севгилиси дардида олис йўлни босиб келди, пўйга қилиб отини ўздирди, курашда алпларнинг барини йиқди, ёй тортишиб, ёйи синмай қолди, қира-ғай мерганлар сингари минг қадамдан танга пулни урди.

Шартлар бажарилди, тўй навбати етиб келди.

«Домласи вакилларида сўраб, булар ҳам гувоҳлигига бир нима олиб, мулла хутбасини ўқиб, никоҳ қилиб, мулланинг сўраган сўзини вакиллар ҳам қабул қилиб қайтди. Алпомишдан ҳам неча шартлар сўраб, шарт-шароити билан қабул қилиб, ҳамма димоғи чоғ бўлиб, мазгилига қайтиб кетди. Бахмал ўтовда чимилдиқ тутиб, куёвнавкарлар билан куёвни киргизмоқчи бўлиб бир неча хотинлар «кампир ўлди» бўлиб, ўлганига бир нима олиб, «ит ириллар» деган расмини қилиб, бунга ҳам бир нима бериб, ҳар замон салом солиб, уйдан ичкари кириб, чимилдиқда ўтириб, олдига дастурхон солиб, қўйларнинг тўшини пишириб олиб келиб, буларнинг олдига қўйиб, хўп еб тўкиб, куёвнавкарларга дўппи, рўмол сарпойлар бериб, ҳаммаси ўз расми-қасидасини қилиб, куёвнавкарлар чиқиб мазгилига, жой-жойига қараб кетди. Барчинини бекнинг қошига олиб келмоқчи бўлиб, кўп қизлар ўртага олиб бахмал қоплаган оқ кигизга солиб, «қадимги расмимизни қиламиз», деб қизлар кўтариб, кўтаргани қуввати келмай, ҳалок бўлиб, уйтиб-буйтиб олиб келиб, Ҳакимбекнинг қошига олиб кириб, хотинлар расмини қилиб, «соч сийпатар», «қўл ушлатар»нинг қилиб, бир неча янгалар шўхлик қилиб туриб: «Нима қилсангиз ихтиёр ўзингизда», деб шўхлик билан бир нечаси жа-

воб бериб, ҳар қайсиси ўз мазгилига кетди. Бу ўтов
икковига танҳо тегиб қолди»

Фольклоршунос эмасман-у, аммо шу биргина тасвир-
нинг ўзида ҳам ўтмишнинг ёрқин картинаси, ҳам шу бу-
гуннинг ўтли нафасини сезиш қийин эмас.

Ўз даврининг манзараларини тиниқ чиза олмаган,
унинг томир уришини сезолмаган адибнинг аҳволи чўл-
да адашиб, бир томчи сув дардида чанқаб қолган йўлов-
чининг аҳволига ўхшаб қолади. Демакки, Ленин
М. Горький билан қилган суҳбатида Демьян Бедный ижод
ди хусусида гапириб, «Бедный тўмтоқроқ, китобхоннинг
кетидан юради, ваҳоланки олдинда юриш керак» деган
эди. Зеро, ёзувчи китобхоннинг савияси даражасида
ижод этгани маъқулми ёки уни ўзига эргаштириш дара-
жасида ижод этгани аъломи?

Масалани шу тарзда қўйиш албатта бир оз кулгулик
ҳам. Шундай деймизу, ўз даври талаблари, проблема-
ларини тушунмай ўртамиёна, шалвираб турадиган ки-
тоблар ёзган адиблар камми?

Давр руҳини ҳаққоний ифода қилиш учун ўтмишни
ҳам бугунни бор бўй-басти, ўзининг минтақалари билан
англаб етиш зарур дейиш билан янгилик кашф қилмай-
миз, албатта.

Абдулғозий «Шажаран турк» асарида уруш манза-
расини тасвирлаб ёзади:

«Улуғ уруш бўлди. Фақир уч от йиқилгунча урушдим.
Борча халқдин сўнг кетдим. Қотимда олти киши бўлди.
Кетимдан жов кўплаб етди. Қойтиб урушдик. Ул қирқ
киши жов кўтарилга от солди. Тақи оролошо қилди. Қоч-
дим. Қотимда бир киши бўлди. Ўзга кишиларимизнинг
ҳар қайсиси бир тарафга кетди.

Жов қолмай от қувлаб кела юруб эрди, бириси ўқ
билан оғзимго урди. Энгакимнинг сўнгаклари пора-пора
бўлди. Оғзим ичи тўла қон. Бир улуғ йиғинни кўрдим,
жовнинг кўзи мани кўрмай, ўзга кишига тушди. Шул
вақтда отимнинг оёқи сичқоннинг инига кириб ондоқ

йиқилдиким, оддин тўрт-беш қадам йироқ бориб тушдим. От турди, тақи говгадин қочди, юра берди.

Сув ёқосина келдим. Баланд ер. Ҳеч ердан йўл топмадим, юқори юрдим. Бир ердан йўл топиб тушуб кўрдим эрса, қуйида бир баланд ернинг тубинда уч киши яширина турур; бизнинг киши эрканин билдим. Тақий қотиға келдим, ҳеч қайсисин тонимадим. Онинг бириси мени таниди, аммо ҳеч нафи текмади ва ҳеч хизмат қилмади; ўз иши билан бўлди. Садоқим ва қиличимни ешдим, совутинни чиқордим, пўтомни ешайин теп эрдим, ернинг устиндин беш-олти жов келиб:

— Урҳо, ур!— деб от қувлай берди. Ул учиси яланғоч бўлуб эрди. Сувға тушиб юрий борди. Жов ердин тушайин деса, йўл йўқ. Совутни эгарнинг қошиға солиб, сарупойим билан сувго тушдим. Чопқонда қизиб келган от, сув ичмак билан бўлди. Қўлимда қамчи-да йўқ. Юз эмгак билан отни сувға солдим.

Олти киши ҳамон ота турур. Худой сақлади: бириси текмади. Бурунги ёродин оғзимнинг ичи тўла қон. Тошлойман, яна тўла эрди. Этикининг ичига сув киргандин сўнг ҳар оёқим ўн ботмон бўлди. Борчо сарупойим сув бўлди. Сувнинг ўрта ериша етканда отимнинг қулоқи билра бурни кўринди. Ўзга ери ботди».

Илк реалистик прозамизнинг намуналаридан бири сифатнда ушбу тасвирлар тиниқлиги, равшанлиги билан ҳозирги ўзбек прозасидан, ҳатто етук Европа прозасидан унчалик қолишмайди. Ҳатто, ҳозирги баъзи асарларимизда шу хилдаги тиниқ тасвирларни топиш қийин. Шарқнинг донишмандона прозаси умуминсонийлиги билан қадрли бўлганидай, Европанинг соф реалистик прозаси ҳам шу қадар азиз ва эътиборли.

Абдулла Қодирийнинг прозаси ана шу икки йўл тажрибасини ўзига сингдирганлиги сир эмас. Танқидчи Сотти Ҳусайн адибни оврупоча услуб билан ёзишда айблар экан, унга «мен ахир Оврупо модерн услубида ёзмадм», деб ҳақли равишда эътироз билдиради.

Абдулла Қодирий Шарқ адабиётини мукаммал билши қатори жаҳон адабиётининг гўзал намуналарини ҳам яхши ўзлаштирган баркамол адиб эди. Лекин у ҳеч қачон миллий заминни, қайси даврда яшаётгани-ю, замоннинг долзарб муаммоларини бир зум ҳам унутмади. Ҳатто шу кеча-кундузда ҳам адибнинг шуҳрати пасайиш ўрнига тобора яшариб, мукаммаллашиб, тинчиб бормоқда.

Абдулла Қодирийни эъзозлайдиган минглаб китобхонлардан бири Юмуртов қишлоғида яшайди. Уни ҳам-қишлоқлари ўз отини айтиб, Жуман ота деб эмас, «Дон Кихот» бобо деб юритишади. Уйига кириб қолсангиз китоб жавонларини томоша қилиб ҳайратда қоласиз... Турли лугатлар, жаҳон классикасининг подир намуналари.

Ота ҳақида турли хил латифалар, кулгил ва ҳатто ишонини қийин бўлган чўпчакнамо ҳикоялар юради. Эмишки, Дон Кихот бобо кенжа қизини узатмоқчи бўлипти. Тўйга атиги икки кун қолганда қишлоқнинг удумига хилоф равишда куёви билан танишиш мақсадида уйига таклиф қилипти. Куёви шофёр бўлиб ишлар экан. У қисиниб-қимтиниб қаллиғининг уйига келипти. Дон Кихот отага куёвининг келишган қадди-қомати, дид билан кийиниши маъқул тушипти. Аммо дабдурустдан куёвини сўроққа тутиб қолипти.

— Юриш-туришинг яхши. Қадди-қоматинг ҳам бинойдай. Қани айт-чи, Сервантеснинг «Дон Кихот» романини ўқиганмисан?

Куёв хийла уялиб:

— Бир пайтлар мактабда ўқиганмиз. Гапнинг ростини унутиб қўйибман.

— Асли ўзи ўқиганмисан, — дўқ-пўписага ўтади бува.

— Ўқимаганман, — дейди куёв сиполик билан.

— Ҳим, бўлмаса, йўлинг очниқ, қизим сенга тегмайди, умидингни уз, бола, — дейди қовоғини солиб Дон Кихот бува.

Куёв қараса, иш чаппасига айланиб кетаётир. Ялшииб кўради, ёлвориб кўради, бўлмайди.

Бу воқеани нанки бутун қишлоқ, балки бутун район яхши билади. Дон Кихот бува — китобсевар. У асарларни фақат оригиналда мутолаа қилади. Рус, араб, форс тилларида бемалол ўқий олади.

Ҳар сафар Юмуртов қишлоғига борганимда Дон Кихот бувани бирров кўриб, унинг гаройиб суҳбатларини тинглаб келаман. Утган йили декабрь ойининг бошларида яна йўлим Юмуртовга тушиб қолди. СССР Ёзувчилар Союзининг ўзбек адабиёти проблемаларига бағишлаб ўтказиладиган пленуми учун қизғин тайёргарликлар кетаётган пайтлар эди. Ўзаро суҳбатларда, ижодий гурунглarda фақат шу мавзу — ўзбек адабиётининг савияси, ютуқлари, нуқсонлари, проблемалари... Бировлар таржималар ҳақида, яна бировлар асарларимиз тилининг қашшоқлиги, танқидчиликнинг сустлиги... Хуллас ҳар кимда ҳар хил фикр, мулоҳаза...

Дон Кихот бувага пленум хусусида, умуман адабий жараён ҳақида ўз таассуротларимни айтиб бердим. У фикрларимни жимгина эшитиб ўтирди-да, бирдан:

Ҳаёт — ижод булоғи. Ҳозир гап ҳар бир истеъдодли шоир ёки носир ўзининг олижаноб гражданлик бурчига содиқ қолаётирми ёки йўқми? Ақлли юрак ва меҳрли ақл билан қўлга қалам олиб, халқнинг ишончини қозониш учун ҳар бир ижодкор ҳалол, пок ишлаши зарур. Ҳалоллик, поклик билан йўғрилган, айтиш мумкинки, буюк ниятлар билан тўлиб-тошган асаргина турли савиядаги китобхонлар учун маънавий озиқ бўла олади.

Ҳаёт ҳаминша тинимсиз ўсиш-ўзгаришда. Унинг ўзига хос ички тўлқинлари, мавжлари доимо кўзга ташланиб турмайди. Гоҳо шундай бўладики, дарёнинг юзасида ўйноқлаб, бир-бирини қувлашиб юрган тўлқинлар кўзингизни ўйнатиб, сизни алдаб қўйиши мумкин. Ички тўлқинлар тагида алоҳида бир жўшқинлик билан оқиб турган тўлқинларни ўйлаганимда кўз ўнгимда ёшлар ижо-

ди гавдаланади. Чунки бугунги адабиётимизни ёшлар ижодисиз тасаввур қилиш қийин. Уларнинг ижодида ҳам бир қарашда аниқ кўзга ташланмайдиган, аммо айрим томонлари билан адабиётимизни бойитадиган фазилатлар ва қатор жиддий, ташвишга солувчи нуқсонлар ҳам борки, бу ҳақда муфассал сўз юритиш, бор гапни бўяб-бежамай, ҳалол айтиш пайти келди.

Бугунги ёшларнинг ижодий камолоти, ютуқлари хусусида истаганча гапириш мумкин. Уларнинг ҳаммаси кўз ўнгимизда ўсди, кўз ўнгимизда ниҳолдан мевали дарахтга айланди. Шу ўринда Эркин Воҳидов, Абдулла Орипов, Барот Бойқобилов, Ҳусниддин Шарипов, Жамол Камол, Ҳалима Худойбердиева, Ойдин Ҳожиева, Омон Матжон, Гулчеҳра Нуруллаева, Муҳаммад Али, Раим Фарҳодий каби шоирларни, аллақачон бутуниттифоқ минбарига чиқиб улгурган Салоҳиддин Мамажонов, Норбой Худойберганов, Умарали Норматов, Иброҳим Гафуров сингари мунаққидларни эслаб ўтиш мумкин. Ҳозир адабиётимизда булардан кейинги ижодий тўлқини — янги авлод кириб келди. Узининг салмоқли, замонавий драмалари билан томошабинлар меҳрини қозонган Абдуқаҳҳор Иброҳимов, илмий-фантастик қисса, ҳикоялар билан ўқувчиларни мафтун этган Маҳкам Маҳмудов, Ҳожнакбар Шайхов, Тоҳир Малик, ҳикоядан ҳикояга, повестдан повестга ўсиб бораётган Тоғай Мурод Менгноров, Мамадали Маҳмудов, Зоҳир Аълам, Хайриддин Султонов, Алишер Ибодинов, Эркин Аъзамов, Ғаффор Ҳотамов, шеърят йўлларида дадил бораётган Омон Мухтор, Машраб Бобоев, Сулаймон Раҳмон, Асқар Қосимов, Абдулла Шер, Садриддин Салимов, Ҳабибулло Сайидганиев, Усмон Азимов, Тоҳир Қаҳҳор, Хуршид Даврон, Азим Суюн, ҳам сарбаст шеърда, ҳам адабиётшунослик бобида илҳом билан ишлаб, адабий жамоатчилик ҳурматини қозонаётган Муҳаммадали Қўшмоқов, танқидчиликнинг оғир меҳнатларига чидаб, вояга етаётган Бахтиёр Назаров, Ортиқбой Абдуллаев, Михли

Сафаров, Ботир Норбосов, Урол Утасв шаънига илиқ гаплар айтишим мумкин.

Шу тилга олинган номларнинг ўзгич адабиётимизнинг бугунги ёш авлоди турли бадний жабҳаларда ғайрат билан меҳнат қилаётганини, ёшлар прозаси, поэзияси, танқидчилиги, таржимачилиги бирдек ўсиб, ушиб, камол топа бораётганини тасдиқлайди. Ёшлар давримиз ҳақиқатини муносиб бадний образларда ҳаққоний кўрсатишга интилмақдалар. Устозлар юрган йўлдан бориб, улар таомилга киритган анъаналарни давом эттирмоқдалар. Маълумки, совет адабиётида кенг ишланган мавзулардан бири интернационал дўстлик, хорижий халқлар озодлиқ курашига хайрихоҳлик мавзусидир. Аввалги йил Эркин Воҳидов, Хусниддин Шарипов, Омон Матжон, Раим Фарҳодий, Муҳаммадали Қўшмоқов Америка қитъасида Гайавата дёнри Канадада ва Америка Қўшма Штатларида бўлдилар. Шу сафарлар таассуротлари, илҳом тарихасида улар ўзларининг бир туркум янги шеърларини эълон қилдилар. Бу шеърлар бугунги ўзбек шеърияти лирик қахрамонининг маънавий етуклигини намойиш эта олади.

Бугунги ёш ижодкорлар олдида жуда зўр талаблар қўйилади. Улар аввало чуқур, юксак ғоявий, халқчил, ҳаётий ва ҳаққоний асарлар яратиши, илғор замондошларимиз — коммунизм қурувчиларининг образларини ҳаққоний яратишлари керак. Бугунги ёш ижодкорларимиз мўътадил маънавий муҳитда яшамоқдалар. Коммунистик партияимизнинг оталарча ғамхўрлигидан баҳра олмақдалар. Ёш ижодкорларни муносиб тарбиялаш юзасидан КПСС Марказий Комитети, Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитети чиқарган тарихий қарорлар халқ ижоди ташмаларининг кўзини очиб юборди. Ёш шоирлар, носирлар, мунаққидлар, драматурглар, таржимонлар етишиб чиқаётгани, улар ижоди республикамиз китобхонларининг ижобий баҳосини олаётгани бунинг шаҳодатидир. Лекин шунга қарамай бугунги ёш-

лар ижодида дидли китобхонларни жиддий сергакландирадиган бир қатор нуқсонлар ҳам борки, бу ҳақида рўйи рост гаплашиб олиш керакка ўхшайди.

ОСМОНИ ФАЛАҚДА БЎЛИБ ЎТГАН ҲАНГОМА

Декабрь ойининг бошлари... Ҳавонинг қовоғи солиқ. Қуюқ қора булутлар бепоён осмонни қоплаб олган. Онда-сонда ҳаво кўз ёши тўкиб олади...

Бир гуруҳ ўзбек адиблари Москвага — пленумга йўлга отланишган. Ҳаммамиз самолётга чиқиб ўрнашиб олдик. Ҳар ким ҳар хил мавзуда суҳбат қилаётир. Биз Уткир Ҳошимов билан ижодий суҳбатимизни бошладик.

П. Шермуҳамедов. Уткиржон, ёшим қирқни уриб қўйганини ҳам билмай қолибман. Ёзган мақолаларим ва китобларимнинг савиясини ўйласам юрагим ўйнаб кетади.

У. Ҳошимов. Фикримча, туйғуларингиз Сизни алдаб қўяётганга ўхшайди. Одам, чин маънода реалист бўлиши керак, борни бор, йўқни йўқ дейиш лозим. Менинг ёзувчи дўстларимдан бири доимо ўзи ёзган ҳикоялари, қиссаларини қоралаб юради. Бу ҳодисани қандай номлаймиз: мақтанчоқликми, олифталикми, нима десангиз деяверинг-у, аммо ҳар бир ижодкор ўзининг ёзган асарларидан завқ ҳам ола биллиши керак.

П. Шермуҳамедов. Ёзган асаридан қониқмаслик туйғуси ҳар бир ижодкор учун хос шекилли. Л. Н. Толстой айтадики, «илҳом билан ёзаётганингда шахсий танқидчинг ҳам борлигини унутма, одатда шахсий танқидчи адолатли бўлади».

У. Ҳошимов. Дўстим, бу фикр назарий жиҳатдан тўғри бўлса тўғридир, аммо масаланинг амалий томонига келсак, бир оз таҳрирталаб. Нима учун. Шунинг учунки, мен ўз асарларимда романтик тасвир услубидан ва бинобарин шунга мос бўёқлардан фойдаланаман. Туйғула-

рим, Л. Н. Толстой ибораси билан айтганда, шахсий танқидчим: ёзавер, ёзавер, йўлинг тўғри, деб маъқуллаб туриб олади. Ростини айтиш керак, менинг шахсий танқидчимга маъқул бўлган услубий йўл, романтик бўёқлар айрим танқидчилар ва айрим тенгдош дўстларимга маъқул бўлмаётир.

II. Шермухамедов. Фикримизни оидинлаштириб олиш учун Шукур Холмирзаевнинг фикрларини айнан келтирмоқчиман. Шукур ёзади:

«Ўткирнинг дастлабки асарларида кўпинча юмшоққина, майнингина қиз ёхуд йнгитчаларни кўрардик. Кейинги асарларида бўлса, хийла совуққон, ўзига хос жиддий, жойи келганда, бир сўзли, ҳатто полвон йнгитларни кўрамиз. Алимардонни эсланг. «Нур борки, соя бор»даги Шерзонни эсланг.

Нега бундоқ бўляпти? Ўткирнинг табиаи ўзгариб қолдими? Ё китобхонларнинг диди шундоқ қаҳрамонни талаб этяптими? Ёки Ғарб адабиётидаги баъзи кучли, камгап қаҳрамонлар таъсирими бу? Фикримча, буларнинг ҳар бири ҳам Ўткир ижодига таъсир этган. Шунинг учун ҳаётни шафқатсиз, холис кўз билан кўриш ва шундоқ тасвирлаш истаги аста-секин голиб келяпти».

У. Ҳошимов. Сўнгги йилларда «ҳаётни шафқатсиз, холис кўз билан тасвирлаш» тушунчаси реалистик тасвирнинг муҳим ва асосий шарти сифатида талқин қилинаётир.

II. Шермухамедов. Адабий жараёни ҳеч қачон андозалар асосида баҳолаб бўлмайди. Шу ўринда Ш. Холмирзаев билан У. Норматов баҳсида айтилганидек, «Ҳаётни шафқатсиз, холис кўз билан тасвирлаш» ибораси тез-тез тилга олинади. Умун олганда бу талаб тўғри. Лекин адабий жараёнинг мураккаб ички тўлқинлари, тебранишларини унутмаган ҳолда турли хил услубий изланишлар ва бинобарин, ҳаётнинг турфаришларидан турлича фойдаланиш мумкинлигини ҳам унутмайлик. Аввалги йили «Литературная газета» са-

ҳифасида истеъдодли танқидчи Л. Аннинский «Бизга фақат шу бугунги ҳаётни шафқатсиз тасвир қилувчи асарлар зарур, мифологик мотивлар асосида қурилган рамзий образлар жонга тегди», деган баҳсталаб фикрни айтган эди. Чингиз Айтматов мунаққиднинг адабий жараёнга қарашларини танқид қилар экан, адабиётдаги ранг-баранг услубий йўналишларни қизгин ҳимоя қилиб чиқди.

Адабиёт ҳаётини, ўтмишинини ёки бугунинини, барин-бир қайси хилдаги тасвир воситалари бўлишидан қатъи назар ҳаққоний, ҳалол акс этгириши лозим. Шундай экан, бугунги адабий жараён, бинобарин ёшлар ижодини таҳлил қилиш, уларга ҳолис баҳо бериш учун гапни аввало ҳаёт ва унинг талаблари, проблемаларидан бошлаш керак бўлади.

У. Ҳошимов. Жаҳондаги тўртта мамлакатда астрономик кенглик станцияси бор. Шулардан бири Ўзбекистонда, Қитоб шаҳрида жойлашган. Бу ерда юлдузларнинг ҳаракати текширилади. Шу йил кузда бир группа ёзувчилар ана шу станцияда бўлдик. Осмон жисмларининг ҳаракатини узоқ кузатдик. Станциянинг илмий ходими қизиқ гапларни айтиб берди. Ҳозирги пайтда дунё астрономия фани икки юз миллион юлдузни рўйхатга олган экан. Биз энг яқин қўшни Галактика — Андромеда туманлигини телескоп орқали томоша қилдик. Андромеда туманлигининг нури Ер куррасига икки миллион йилда етиб келаркан. Агар бугун ана шу Галактиканинг нури телескоп кўзидан ғойиб бўлса, демек, у икки миллион йил илгари куйиб кетган бўлади. Бу гапларни ўйлаганда одам хаёлга толиб қоларкан. Ана шундай бепоён чексизлик олдида биз яшаб турган Ер куррасининг ўзи нима?

П. Шермухамедов. Кичкина бир зарра эмасми? Унда яшаб турган тўрт миллиард одам нима? Ана шу зарранинг кўзга кўринмас заррачалари эмасми? Шундай деймиз-у, лекин ер юзида яшаб турган тўрт миллиард

оламнинг ҳар бири ўз куррасига, ўз дунёқарашига, ўз Галактикасига эга. Шу жиҳатдан қарайдиган бўлсак, бизнинг кичкинагина еримиз тўрт миллиард Галактикани ўз кафтада кўтариб турибди. Ана шу тўрт миллиард Галактиканинг ўз қувончлари, ташвишлари, фазилат ва хатолари — хуллас, ўз олами бор. Ижодкорнинг вазифаси ана ўша оламини бутун мураккаблиги билан тасвирлаб бериш. Шунинг учун ҳам ёзувчи зиммасидаги вазифа ҳеч қачон осон бўлмаган. У ҳамиша ўз тасвир объектини, одамни, унинг чексиз сирли оламини ўрганиб келган.

У. Ҳошимов. Навоий ва Шекспирдан тортиб, Толстой ва Мопассан асарларигача кўп адиблардан мисоллар келтириш мумкин. Биз узоққа бормай, Совет адабиётидан айрим мисолларни кўздан кечиришимиз мумкин.

Василий Шукшиннинг «Думбул» деган ҳикояси бор. Ҳикоя қаҳрамони бола-чақали, кап-катта одам. Аммо қаерга борса «қовун тушириб» юради. Бир куни у акасини кўргани бошқа шаҳарга йўл олади. Магазинга кириб, майда-чуйдалар харид қилади. Бундай қараса, оёғининг тагида шалди роқ 25 сўмлик ётибди. Чиройли гап билан ҳаммани қойил қолдиргиси келади. Навбатда турганларга қараб гап отади. «Меъдаларинг тўқ экан, бизнинг қишлоқда бунақа катта пулни оёқ остига олиб тепкилашмайди», дейди. Қойил қилдимми, дегандек керилиб дўкондан чиқиб кетади. Нарироққа бориб ўйласа ўша пул ўзиники экан. Ўзи тушириб қолдирган экан. Қайтиб келиб одамлардан сўрай деса, гап эшитишдан қўрқади. Акасиникига боради. Жиянларига, акасига совға олади-ю, негадир янгасини эсидан чиқариб қўяди. Бу нарса албатта янгасига ёмон таъсир қилади. Икки-уч кун турганидан кейин у «қовун туширгани» учун янгасининг кўзига хунук кўрина бошлайди. Қандай қилиб унга яхши кўринишини билмай кичик жиянининг беланчагини ажи-бужи расмлар билан безатиб ташлайди. Охири уни янгаси ҳайдаб юборади. Бир қарашда биз ҳикоя қаҳрамонидан кулашимиз. Лекин аслида ўша одамдаги поклик,

тоза соддалик ўзимизда йўқлигига ҳайрон қоламиз. Баъзан ўзимиз ҳаётдаги бемаъниликларга кўникиб кетганимизни ўйлаб ғижинамиз.

II. Шермухамедов. Шукшиннинг қаҳрамонлари қандайдир ноёб тозалиги билан одамни ҳайрон қолдиради. Ҳикоялардан бирининг қаҳрамони хотинининг очкўзлигига чидолмай ўзини газ билан заҳарлаб ўлдиради. Бир қарашда бу кишилар жуда содда одамлар. Лекин аслида уларнинг ички дунёси жуда мураккаб. Шунинг учун ҳам Шукшиннинг номи адабиётда бирдан жанрнгилади ва у энг улкан ёзувчилар қаторидан ўрин олди. Ёки Распутиининг «Яша ва ёдингда тут» асаридаги Настёнани олиб кўрайлик. Бу аёл урушдан қочган эрини доим яшириб юради. У билади: эри хиёнаткор, ўлимга маҳкум. Лекин бари бир эрини севади. Бир чеккаси уруш туфайли у шу азобга дучор бўлганини юрагининг туб-тубидан ҳис қиладди. Шунинг учун ҳам энг сўнги дақиқада эрини қутқариш учун ўзини ва ҳали туғилмаган боласини қурбон қилиб дарёга чўкиб кетади. Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема» асаридаги бола образи ҳам бунга мисол бўла олади. У шудрингдек пок бўлгани учун ифлосликни кўтаролмайди. Бу асарларни ўқиганда инсон олами нақадар мураккаб эканлигини ўйлаб қоламиз.

У. Ҳошимов. Ўзбек Совет адабиётида ҳам жонли ва мураккаб қаҳрамонлар акс этган асарлар оз эмас. Абдулла Қодирий ёки Ойбек, Фафур Фулом ёки Абдулла Қаҳҳор сингари адибларнинг асарларидаги кўп қаҳрамонлар бунга мисол бўла олади. Шароф Рашидов, Ҳамид Фулом, Санд Аҳмад, Раҳмат Файзий, Мирмуҳсин сингари қатор прозаикларнинг асарларида устоз адибларнинг яхши анъаналари давом этди. Кейинги йилларда яратилган асарлар орасида замондошларимизнинг мураккаб оламини акс эттирадиган «Диёнат» романини айтиб ўтиш ўринли. Ёзувчи бу романдаги Нормурод Шомуродов образида менимча жамиятимиз босиб ўтган 60 йиллик йўлни синтез қилганга ўхшайди. Бу киши

ҳамиша эзгулик учун иштилган, рост ганини айтган, баъзан ростгўйлиги ва принципиаллиги учун яхшигина дакки еган одам. Мана, унинг жияни диссертация ёқлаяпти. Ҳамма уни мақтаяпти. Унинг иши фанга янгилик бўлиб қўшилди, деяпти. Шомуродов домла индамай ўтира қолса-ку, олам гулистон. Аммо у индамай ўтиролмайдди. Ишнинг ҳали бўшлигини, унда камчиликлар борлигини биров сўрамаса ҳам айтиб юборади. Бу нимадан дарак беради? Унинг болаларча тозалигини кўрсатади. Еки шу романдаги раис Отақўзи образини олайлик. Ёзувчи бу одам қиёфасида бугунги қишлоқ ҳаётининг қатор масалаларини мужассам қилган. Мен умуман, бугунги қишлоқ ҳаёти мураккаб эканлигини биламан. Лекин Отақўзи билан танишганимда ҳаёт мен ўйлаганимдан кўра мураккаброқ эканини ҳис қилдим.

П. Шермухамедов. Кейинги пайтда қишлоқ мавзуини чуқур акс эттириш адабиётда етакчи тенденциялардан бирига айланыпти. Бунга қувониш керак. Яқинда Леонид Ильич Брежневнинг «Қўриқ» асарини ўқиганимда бир нарсани чуқур ҳис қилдим. Ҳаётимиз ҳақида ҳамиша ҳалол ёзиш керак. Брежнев ўзининг бу асарида қўриқ ерларни ўзлаштириш борасида олиб борилган кураш машаққатини, йўл қўйилган камчиликларни, берилган қурбонларни мутлақо хаспўшламай акс эттирган. Негаки биз бутун социалистик системанинг олдида боряпмиз. Инсоният ҳали қадам қўймаган йўлдан бориб коммунизм қурапмиз. Шундай экан бу йўлда кураш ҳам, галаба ҳам, ташвишлар ҳам бўлади. Шундай экан ёзувчи нима учун уларни бор бўй-басти билан акс эттирмаслиги керак? Нима учун унинг қаҳрамонлари ҳамиша силлиқ йўлдан юриши керак? Нима учун у доим галаба қозониши керак экан? Бунақада ҳаёт бир ёқда, адабиёт бир ёқда қолмайдими?

У. Ҳошимов. Ижод жараёнининг яна бир мураккаб босқичи ҳақида гапиришга тўғри келади. Баъзи бир асарларда жиддий масалалар кўтарилади, ақлли гаплар

айтилади. Лекин китоб ўқувчининг қалбини ларзага солмайди. Бунинг сабаби нима? Менимча, бунинг иккита сабаби бор. Биринчидан, китобда жонли қаҳрамонлар эмас, ёзувчининг иродаси билан оёқ-қўлини ҳаракатлантирадиган қўғирчоқлар бўлади. Иккинчидан, ёзувчи айтмоқчи бўлган дардини катта алангага айланмасидан олдин ёзишга киришади. Ижодкор, ёзмай туролмайдиган ҳолатдагина ёзиш керак. Шундагина унинг айтмоқчи бўлган ҳақиқати сатрларга оловдек ёғилади. Шундагина бу асар китобхоннинг ҳам қалбини куйдиради. Бу талаб ҳар бир жанрдаги асарга — шингил ҳикоядан тортиб эпопеягача — ҳаммасига бирдек тааллуқли бўлмоғи керак. Ҳикоянинг алангаси билан қисса, қиссанинг алангаси билан роман ёзган одам энг муҳим нарсани — ўқувчининг ихлосини йўқотади. Шунинг учун ҳам ижод борасидаги шошқалоқликни китобхон кечирмайди.

II. Шермухамедов. Кейинги пайтларда яна бир масалада кўп гаплар бўляпти. Фан-техника революцияси авж олган бизнинг кунимизда адабиёт қандай бўлиши керак, деган масала кўп баҳс қилинди. Нима бўларди, фан-техника революцияси авж олган бизнинг кунларда ҳам яхши китоблар маза қилиб ўқилади. Ёмон китобларни ўқишга вақт йўқ. Бу қайтага яхши. Яна бир хил фикр кўп айтилмоқда. Адабиётдаги революция фан-техникадаги революциядан орқада қолиб кетмаяптими, деган андишалар тез-тез айтилади. Билмадим, масалан бундан анча илгарини машҳур фантастик ёзувчи Жюль Верн Америка астронавтларининг Ойга қўниши ҳақида роман ёзган эди. Америка астронавти худди ўша романда тасвирланган кемада худди ўша кунини ойга қўнишди. Бу нима, юз йилдан кейин амалга ошган башоратми? Ёки ёзувчи фантазиясининг илм-фандан олға ўтиб кетишими? Лекин нима бўлганда ҳам ёзувчи ўз жамиятидан хиёл олдинроқда юрганлигини кўрсатувчи факт. Бугунги кунда адабиётда ҳам худди илмий-техника революциясидаги сингари воқеа бўладиган асарлар бор. Ҳамзатов ёки Айт-

матов асарлари бунга мисол бўла олади. Бундан ташқари, бадиний ижодда ҳам доимо кашфиёт яратилавермаслиги мумкин. Аммо бадиний ижоднинг кашфиётлари илмий-техника кашфиётларидан кўра собитроқ бўлади. Бир мисол. «Ўтган кунлар» ёки «Қутлуғ қон» яратилган пайт биринчи тракторлар яратилган пайтга тўғри келган эди. Ҳозирги пайтда трактор тугул энг замонавий автомобилга ҳам одамлар ҳайратланмайди. Лекин «Ўтган кунлар» ёки «Қутлуғ қон»ни биринчи марта ўқиган одам барибир ҳайратланади. Санъат асарларининг қудрати ҳам мана шунда бўлса керак.

У. Ҳошимов. Икки оғиз сўз ёшлар ижоди ҳақида. ҚПСС Марказий Комитети ва Ўзбекистон Компартияси Марказий Комитетининг ёшлар ижодига ғамхўрлик қилишни янада кучайтириш ҳақидаги қарорлари ўз амалий ифодасини топмоқда. Кўплаб ёшларнинг биринчи китоблари нашр этиляпти. Эминжон Усмонов, Дадахон Нурий, Нурали Қобул, Мамадали Маҳмудов, Эркин Аъзамов, Хайриддин Султонов, Эркин Усмонов каби қатор прозаикларнинг изланишлари кишини қувонтиради. Шу йил кузда Шаҳрисабзда ёш ижодкорларнинг республика семинари кенгаши бўлди. Уша ерда биз истеъдодли бир қаламкашни кашф этдик. Бу — хоразмлик Нортўхта Қиличев деган ёзувчи эди. У кўп йиллардан буён ҳикоялар машқ қиларкан-у, ҳали кўпчиликка танилмаган экан. Бу ҳаваскорнинг ижодидаги бир фазилат мени қувонтирди. Унинг ҳикояларида аниқ тасвир бор. Масалан, унинг «Энг оғир кун» деган ҳикоясини олайлик. Қуйи синфда ўқийдиган боланинг бувиси ўлиб қолади. У дадасига эргашиб бувисини дафн этишга боради. Бола дадаси билан бувисиникига кириб келади. Уни турткилаб, нега йиғламайсан деб койишади. Бола эса ҳеч йиғлагиси келмайди. Бувисини кўмишганидан кейингина бола юз берган воқеанинг бутун даҳшатини тушуниб тўхтовсиз йиғлай бошлайди. Энди дадаси уни овозининг ўчирасанми, йўқми, деб койишга тушади.

Бир қарашда ҳикояда жуда оддий воқеа тасвирлангандек, лекин унда инсон психологиясининг позик ҳолати акс этган. Ёш бола бир кунда қандайдир улғайиб қолади. Яъни унинг ҳаётида ўзгарिश рўй беради. Бола дунёнинг аёвсиз ҳақиқати билан юзма-юз келади.

II. Шермухамедов. Яна бир ёш ёзувчи Тоғай Мурод Менгноровнинг «Юлдузлар мангу ёнади» қиссасидаги полвонлар ҳаётини кўз олдингизга келтиринг. Қиссада полвонларнинг ўзларига хос ҳаёти тиниқ чизилган. У ўз асарларида кўпинча одамлардаги ва табиатдаги гўзалликни улуғлайди. Тоғай Мурод ижоди ҳақида кўплар турлича фикр билдиришяпти. Масалан, тил масаласини олиб кўрайлик. Қаҳрамонлар лаҳжада гапирсалар, бунга ажабланмаймиз, лекин муаллиф лаҳжада ёзиши яхшимикин? Ўйлаб кўриш керак. Унинг тенгдошлари Нурали Қобул, Хайриддин Султонов, Эркин Аъзамов, Алишер Ибодиновлар ижодида тил маҳорати масаласи ҳам алоҳида суҳбат мавзуи бўла олади.

Яна бир масала. Ўткиржон, пленумга бораётирмиз-у, менга бир мулоҳаза тинчлик бермай келаётир. Нима учундир кўп ҳолларда биз кўкларга кўтариб мақтаган шеърлар, ҳикоялар, дostonлар, романлар умумиттифоқ минбарида жарангламай қолаётир. Бунга сабаб нима? Йирик истеъдодларнинг йўқлигими ёки жиддий ҳаётий проблемалар кўтара олмасликими, балки бунга рус тилига қилинган таржималарнинг занфлиги сабаб бўляптими?

Ўткиржон жавоб беришга улгуролмай қолди. Самолётимиз Домодедово аэродромига келиб қўнди. Шу билан осмони фалакдаги суҳбатимиз узилиб қолди.

ТАНҚИДНИНГ ЖОЗИБА СИРИ

Устозлар ҳақида ёзиш ҳам осон, ҳам қийин. Осонлиги шундаки, устознинг хулқи, одати, диди, севги китоблари, онлавий ҳаёти, ижодий йўли, дўстлари сизга яхши таниш. У билан турли хил шаронтларда мулоқотда бўл-

гансиз. Уни дўстлари ва шоғирдлари даврасида хафаҳол кезларида, ижодий гурунгларида кузатгансиз. Аниқроқ қилиб айтганда, устоз ҳақида истаганча гапириш ва истаганча ёзиш мумкин.

Қийинлиги шундаки, шоғирд сифатида симпатияларингиз, майлларингизни бир чеккага йиғиштириб қўйиб, устоз ижодига хос бош йўналишни, асарларининг салмоғи, ўзига хослиги, ижтимоий-маънавий қиёфасини тўла ва ҳаққоний очиш керак бўлади.

Озод Шарафиддинов ижоди ҳақида фикр юритишнинг ҳам ўзига хос осонлиги ва қийинлиги бор. Осонлиги шундаки, мен Озод акани эллигинчи йилларнинг ўрталаридан бери биламан. Уша йиллари газеталар ва журналлар саҳифаларида шеърӣ ва насрий асарлар проблемалари бўйича тез-тез адабий мунозаралар ўтказилиб туриларди. Уларнинг кўпчилиги аллақачонлар унутилиб кетди. Лекин поэзиянинг энг таъсирчан жанрларидан бири — лирика ҳақида бўлиб ўтган баҳс ҳалига қадар одамлар хаёлидан кўтарилган эмас. Бу ҳодисанинг сабабларидан бири, яна такрорлайман, сабаби эмас, сабабларидан бири — Озод Шарафиддиновнинг «Ўзбекистон маданияти» газетаси саҳифасида босилган «Лирика ҳақида мулоҳазалар» номли мақоласи бўлди. Алоҳида жўшқинлик, жонкуярлик, ҳалоллик билан ёзилган бу мақола адабий жамоатчилик орасида яхши маънода шов-шувларга сабаб бўлди.

Мақолада лирикада ҳам образ ўзига хос формада муҳим ижтимоий қимматга эга бўлган фикрни ифодаловчи конкрет ҳаётӣ кечинма формасида намоён бўлиши, кечинма мавзунинг моҳиятини чуқур очишга имкон берувчи, ўқувчида тасвирланаётган ҳодисага нисбатан маълум эмоционал ва эстетик муносабат уйғотувчи омил эканлиги айтилиб, конкрет ҳаётӣ кечинмаларнинг йўқлиги кўпинча актуал мавзуларнинг очилмай қолишига сабаб бўлиши таҳлил қилинади. Танқидчининг лирик қаҳрамон, шеърӣятда типиклик, конфликт, тил хусусида-

ги позик кузатишлари орадан йигирма йилдан кўпроқ вақт ўтган бўлишига қарамай ҳамон ўз кучи, ақтуаллигини йўқотмаган. Бу хилдаги ижобий ҳодиса, ростини айтганда, танқидчиликда камдан-кам учрайди.

«Лирика ҳақида мулоҳазалар» мақоласи Озод Шарафиддиновни бирданига жўшқин, ҳалол, истеъдодли танқидчи сифатида кенг жамоатчиликка танитди-қўйди.

Шу-шу, танқидчининг адабий-танқидий мақолалари фақат республика матбуотида эмас, балки марказий газеталар ва журналларда ҳам тинимсиз босилиб турди. Озод аканинг ҳар бир чиқиши на фақат ёзувчилар орасида, балки турли хил онг, тушунча, савиядаги китобхонлар орасида ҳам қизиқиш уйғотар, мунозараларга сабаб бўларди. Эллигинчи йилларнинг охирлари ва олтмишинчи йилларнинг бошларида ҳали бу ҳодисанинг сабабини етарли даражада тушуниб етмаганман. Орадан ўн йиллар чамаси вақт ўтди. Бу ҳодиса 1965 йилнинг баҳорида рўй берди. Озод ака Ёзувчилар союзида адабиётнинг замонавийлиги мавзуида суҳбат ўтказди. Суҳбат, муболағасиз айтиш мумкинки, жуда ҳам юксак савияда ўтди. Саволларнинг кети узилмайди. Танқидчининг жавоблари аниқ, лўнда, энг муҳими эҳтиросли, илмий жиҳатдан далилланган. Айниқса, мунаққиднинг адабиётнинг мўъжизавий кучи, қудрати ҳақидаги сўзлари кўпчиликка маъқул бўлганини алоҳида айтиб ўтгим келади.

«Қадим замонлардан бери одамлар оламда етти мўъжиза бор деб ҳисоблашади,— деган эди ўшанда Озод ака.— Булар Миср фиръавнларининг эҳромлари, Бобилнинг осма боғи, ов худоси Артемида маъбуди, Зевснинг ҳайкали, Галикарнас мақбараси, қуёш худоси Гелиоснинг ҳайкали ва ниҳоят наҳри Нилда Фарос оролидаги маёқдир. Дарҳақиқат, улар бениҳоя улуғвор, бениҳоя ноёб ва гўзал. Улар яратилганидан бери неча асрлар ўтди. Лекин етти мўъжиза инсон ақлининг, тафаккурининг, қалбининг оташин мадҳияси, инсон даҳосининг улуғлигига қў-

йилган мангу обида бўлиб келмоқда. Оламда яна бир мўъжиза борки, унинг буюклиги, муқаддаслиги етти мўъжизанинг жамики улуғворлиги, гўзаллигидан камлик қилмайди. Йигирманчи аср одамининг ҳаётига у нондек, ҳаводек, радиодек сингиб кетган, шунинг учун уни қўлга олганимизда мўъжиза билан учрашгандай ларзага тушмаймиз, унинг муқаддаслигидан орзиқиб, энтиқиб кетмаймиз, тилимиз лол бўлмайди. Бу мўъжиза — китоб». Китобнинг мўъжиза, мўъжиза бўлганда ҳам биринчи мўъжиза эканини аввало танқидчи ҳис қила билиши керак. Танқиднинг жозиба сири ҳам ана шу ҳақиқат билан тайинланади.

Қизгин адабий гурунг ҳам тугади. Лекин сал-пал танқидчилик билан шуғулланиб юрган биз сингари ёшлар танқиднинг жозиба сири хусусидаги суҳбатнинг давом этишини истар эдик. Шу баҳона сабаб бўлиб, Озод акани уйларига кузатмоқчи бўлдик. Йўл-йўлакай суҳбатимиз гоҳ танқидчилик, гоҳ архитектура, гоҳ абстракционизм, гоҳ социология, гоҳ экология, гоҳ янги фильмлар мавзуга бурилиб турди. Аммо асосий мавзу барибир китобнинг мўъжизавий кучи, таъсири хусусида борди. Икки соатга яқин давом этган қизгин суҳбатимизда шу нарса маълум бўлдики, ҳақиқий танқидчи аввало гражданин, сўнгра Озод аканинг сўзлари билан айтганда, «эмоционал туйғуларга бой одам бўлмаса», у санъатнинг гўзаллигини тушуна олмайди. Ундай одам учун том маънодаги санъат асарининг оддий хабардан фарқи бўлмайди. Танқидчилик жудаям олижаноб касб. Унинг шаънига доғ туширмаслик керак.

Мана шу воқеадан бери ҳам ўн йилдан ортиқроқ вақт ўтди. Шу ўтган йиллар ичида Озод ака билан адабиёт ҳақида кўплаб суҳбатлар қурдик, турли хил адабий гурунгларида бирга қатнашдик, сафарларда юрдик. Ҳар сафар учрашганимизда Озод аканинг қувваи ҳофизаси, ўтқир илми; гўзалликни нозик ҳис қила билиши ҳайратда қолдиран эди.

Танқидчининг адабий-танқидий мақолалари хусусида ёзининг қийинлиги масаласига келганда шунн айттиш керакки, унинг ижоди кўпқиррали ва бой.

«Мен йигирма йилдан бери танқидчилик билан шуғулланаман,— деб ёзади Озод Шарафиддинов «Танқидчилик касби ҳақида» деб номланган мақоласида.— Шу йиллар мобайнида кўпгина китоб ўқидим, неча юзлаб танқидий мақолаларни кўздан кечирдим, қанча-қанча танқидчилар билан танишдим, суҳбатлашдим, адабий танқидчилигимизнинг ўсиш жараёнини муттасил кузатиб бордим. Шунинг оқибатида менинг учун бир ҳақиқат аён бўлди — бугун мен унинг ҳақиқат эканига астойдил ишонаман. Бу ҳақиқат шундан иборатки, танқидчи бўлиш учун ҳам албатта, истеъдод керак. Шоир, драматург, ёхуд носир бўлиш учун истеъдод, қобилият қанчалик зарур бўлса, танқидчи бўлиш учун ҳам шунчалик зарур. Истеъдодсиз ёзилган танқидий мақоладан фойдадан кўра кўпроқ зарар келади. Бу ўринда табиий савол туғилади. Хўш, танқидчининг истеъдодини қандай тушуниш керак? Танқидчилик таланти нима дегани!

Бу саволга жавоб бериш мушкул эмас. Менимча, танқидчилик таланти уч элементдан ташкил топади. Буларнинг биринчиси — адабиётдаги гўзалликни, гоёвий ва бадий бойликни ҳис қила билишдир. Танқидчилик талантининг таркибига кирувчи яна бир элемент фикрлаш қобилиятидир. Ниҳоят, танқидчилик талантининг учинчи элементи сифатида сўз санъатига нисбатан эҳтиросли, оташин муҳаббатни айтиш мумкин».

Шу хилдаги фикрларни Озод Шарафиддиновнинг адабий-танқидий мақолалари хусусида ҳам бемалол айтавериш мумкин. Адабий асарнинг олмос қирралари, гўзаллиги, бадий бойлигини ҳис қила билиш учун табиий истеъдоддан ташқари, танқидчининг қувваи ҳофизаси кенг, фикрлари теран, диди ўткир бўлиши керак. Озод аканинг «Замон, қалб, поэзия», «Яловбардорлар», «Истеъдод жилолари» рисоалари, адабий-танқидий мақола-

лари, таржималари, тақризларида бу фазилатлар яна ҳам ёрқин аксини тошган.

Мунаққиднинг «Истеъдод жилolari» деб номланган рисоласида Гафур Гулом, Ойбек, Комил Яшин, Садриддин Айний, Абдулла Қаҳҳор, Асқад Мухтор, Одил Ёқубовларнинг ижодий портретлари қаламга олинган. Ростган, адабиётимизнинг тараққиётига жуда катта ҳисса қўшган бу адибларнинг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақида кўпгина мақолалар, махсус тадқиқотлар ёзилган. Лекин шунга қарамай Озод Шарафиддиновнинг кузатишлари, муқоясалари, таҳлиллари ўзининг оригиналлиги билан ажралиб туради. Унинг таҳлилларида бошқалар кўрмаган, сезмаган нозик нуқталар тилга олинади. Бу масаланинг бир томони. Иккинчи томони шундаки, ижодий портретларда адиблар ижодининг бир-бирига ўхшамайдиган қирралари, ҳаётни тасвирлаш принциплари тайинланади. Ва шу орқали адабий жараёнининг тенденциялари, қонуниятлари аниқланади.

Қимга қандай туюлишини билмайману аммо менинг фикримча, Абдулла Қаҳҳорнинг ижодий портрети танқидчи ижодидагина эмас, балки сўнгги йиллар ўзбек танқидчилигида ҳам ўзига яраша адабий воқеа бўлди. Адибнинг характер яратиш маҳорати, унинг ижодий лабораторияси, адабиётда тутган ўрни эҳтиросли ёзилгани туфайли мақола завқ-шавқ билан ўқилади.

Озод Шарафиддиновни кўпинча ҳамкасблари «ҳиссий-образли услубда» ижод қилувчи танқидчилар сирасига киритади. Бу бир жиҳатдан жудаям тўғри. Масалан, мунаққид кўпгина мақолаларини хотиралар, таассуротлар, мулоҳазалардан бошлайди: «Ёзувчи бўёқлардан фойдаланишда моҳир рассомдек иш тутиши керак,— деб ёзади танқидчи Абдулла Қаҳҳор ҳақида сўз юрмта туриб.— Рассом қорни тасвирлар экан, ҳеч қачон соф оқ бўёқни ишлатмайди, белилага қорамтир ёки кўкимтир ранглардан аралаштиради, қоп-қора кўмирни тасвирлар экан, уни жонлантириш учун, қоралигини кучайтириш учун

ёруғ фон ҳам яратади. Ёзувчи ҳам рассом кўзига эга бўлиши, рассомдек бир рангни қирққа бўлиб, шунга энг зарурини топиб ишлатиши керак». «Ғафур Ғулум деганим менга тенгқур авлод қонига сут билан кирган. Бизнинг танглайимизни Ғафур Ғулум шеъри билан кўтаришган. Менга тенгқур авлоднинг руҳий оламини, маънавий дунёсини Ғафур Ғулумсиз тасаввур этиш мушкул. Ғафур Ғулум бўлмаганида бу олам анчагина ғариб, кемтик бўларди».

Шу тариқа танқидчи сиз билан ёнма-ён ўтириб, самимий суҳбат қуради. Суҳбатлар эҳтиросли, жўшқин, ҳиссиётларга бой бўлади. Бу суҳбатлардан бир марта баҳраманд бўлган одам адабиётнинг мўъжизавий кучи, танқиднинг жозиба сиринга яна ҳам қаттиқ ишолади. Лекин бу фикр Озод Шарафиддиновнинг мақолаларида фақат танқидчининг қайноқ қалби, жўшқин эҳтиросини сезамиз, аммо тадқиқотчининг синчков тафаккурини кўра олмаймиз, деган маънони асло англамайди. Танқидчи таассуротлари асосидагина иш кўрмайди, у илмий далилларга суянади, мантиқ асосида ҳам иш кўради.

Аксинча, кўпгина ҳолларда ҳиссий-образли фикрлаш, фалсафий фикрлаш билан қоришиб, танқидчининг синчков тафаккури устулик қилади ва бинобарин унинг мақолалари проблем характер касб этади. «Ойбекнинг ҳар бир мақоласи,— деб ёзади танқидчи,— тинимсиз изланувчан фикр асосига қурилган. Ойбек адабиётининг энг мураккаб масалаларини қўйишдан, ҳал қилишдан чўчимайди... Ойбекнинг илмий асарларидаги навқиронликни, умрбоқийликни таъминлаган иккинчи омил шундаки, ҳар бир мақолада кўзга кўринмаган ҳолда авторнинг шахси мавжуд. Биз уларда тадқиқотчининг синчков тафаккуринигина эмас, санъаткорнинг қайноқ қалбини ҳам ҳис қиламиз».

Озод Шарафиддинов А. Мухторнинг «Чинор» романи атрофида бўлиб ўтган баҳслар ва мунозараларга тўхта-

либ, қуйидагиларни ёзади: «Аммо ҳамма гап шундаки, «Чинор»га традицион нуқтан назардан ёндашиб бўлмайдими, чунки бу асар жанр эътибори билан ҳам, услуби, ғоявий-бадний хусусиятларига кўра ҳам адабиётимизда янги ҳодисадир. Тасвирий санъатда мозаика деган гап бор: рассом турли-туман шиша парчаларини ёки рангдор тошларни бир-бирига мослаб шундай жойлаштирадими, охиравардида яхлит бир сурат пайдо бўлади. Асқад Мухтор «Чинор»да рассомликдаги ана шу мозаика приёмидан муваффақиятли фойдаланганга ўхшайди. Дарҳақиқат, ҳаётийнинг ўзи мозанкага ўхшаб кетади, у бениҳоя хилма-хил, қарама-қарши қирраларни ички яхлитликдан маҳрум, муайян қонуниятга бўйсунмайдиган тасодифлар йиғиндисидай кўринади. Фақат ҳаётни синчиклаб ўргангандагина, ўша хилма-хил ҳодисалар ва қарама-қарши қирраларнинг моҳиятига киргандагина ҳаётни бошқариб турувчи, тараққиётга муайян йўналиш бағишловчи қонуниятларни аниқлаш мумкин».

Озод Шарафиддиновнинг адабий портретларида мунозарага сабаб бўлувчи ўринлар йўқ эмас. Лекин шунга қарамай унинг ижодий портрет жанрида ёзилган мақолаларида «одил муҳокама» устунлик қилади, буюк масалчи И. А. Криловнинг образли ибораси билан айтганда, танқидчи бир қўли билан нуқсонни кўрсатиб, бошқаси билан гўзаллик бошига тож қўйиб, дидни чархлайди.

Сўзимизнинг бошида ҳиссий-образли фикрлаш аналитик фикрлаш билан қўшилиб кетиши ва айни бир пайтда проблематик характер касб этиши хусусида сўз бошлаган эдик. Мунаққид ижодига хос бўлган бу хусусият унинг «Ленин ва адабиёт», «Революция ва адабиёт», «Дўстлик қонуни», «Йиллар ва йўллар», «Замон, қалб, поэзия» сингари мақолаларида яна бўртиброқ кўринган. Озод ака қайси бир мавзу бўйича фикр юритмасин, ҳаминша катта адабиёт олдига қўйиладиган талаблар асосида, гўзаллик қонунлари асосида иш кўради.

Унинг ҳар бир чиқишида санъатга бўлган қизгин муҳаббат манаман деб туради. Пушкин таъбирига асосланиб айтадиган бўлсак, танқидчи «санъаткор ёки адибнинг ўз ижодида амал қиладиган мукамал қонунларига таяниб» туриб, ўқувчилар билан сўзлашади.

Бу гапларни айтаётганлигимнинг яна бир сабаби, танқидчилик касбининг ўта сермашаққат, қийин касб эканлигини яна бир бор таъкидлашдир. Танқидчиликнинг аҳволи бевосита бутун адабиётнинг маърифий даражасини кўрсатади. Бу фикр ҳам буюк рус шоири А. С. Пушкинга тааллуқли.

Зеро, танқидчи адабиёт ва санъатнинг шу бугунги аҳволи, даражасини билиш билан қаноатланмай, балки унинг ўтмиши, бошқа фанлар билан алоқасини ҳам чуқур билиши лозим. Биз кўпинча, танқидчиларнинг проза, поэзия, шеърят бўйича ихтисослашишини ғурур, ифтихор билан гапириб юрамиз. Бу бир жиҳатдан тўғри. Танқидчи ўзи шугулланиб юрган соҳасини яхши билади. Лекин бу ҳодисанинг кўнгилни ғаш қилувчи хунук томони ҳам бор. Фақат бир соҳа билан шугулланган олим бошқа соҳани дуруст билмайди. Озод Шарафиддинов прозада ҳам, поэзияда ҳам, драматургия соҳасида ҳам баб-баравар қалам тебратади. Айтайлик, А. Қаҳҳор, А. Мухтор, О. Ёқубов, П. Қодиров, У. Ҳошимов асарлари, А. Қаҳҳор, Комил Яшин, Шайхзода, Уйғун, Иззат Султон драмалари, Гафур Ғулом, Ҳамид Олимжон, Уйғун, Миртемир, Шайхзода, Зулфия, А. Мухтор, Э. Воҳидов, А. Орипов шеърят таҳлилида бир-биридан қолишмайдиган мукамаллик бор. Озод аканинг айрим мухлислари уни «шеърят асарларини аниқроқ, нозикроқ, ҳалолроқ таҳлил қилади» қабалида эътироз қилишлари ҳам мумкин. Рост, Озод ака шеърӣ асарларни таҳлил қилганида шоирлар қалбининг пинҳон, энг нозик торларини топа олади ва шу торлар ёрдамида ижодкор руҳи билан китобхон руҳини бир-биринга кўзга кўринмас ришталар орқали боғлай олади. Шеърятни

аниқроқ, ҳалолроқ таҳлил қилади, деган фикр ҳақида шуни айтиш керакки, бу фикр ноаниқ ва бир томонлама. Негаки, «Ўғри», «Бемор», «Анор», «Чинор», «Улуғбек хазинаси», «Қора кўзлар», «Мирзо Улуғбек» каби асарларнинг таҳлили ҳам ҳеч қачон лоқайд қолдирмайди, дониш фикрлашга ундайди. Танқидчи адабий ижод мураккаб жараён, шу сабабли бири паст, бири баланд бўлиши табиий. Ахир танқидчи ҳам одам, у ҳам бошқалар сингари гоҳо хурсанд, гоҳо хафа бўлиши мумкин.

Озод ака ижоди ҳақида гап кетганда бир нарсани ишонч билан айтиш мумкин. Ўзбек совет адабиётининг шу бугунги ютуқларида Озод аканинг ҳам ўзинга яраша ҳиссаси бор. Ўзбек совет адабиётшунослиги ва танқидчилиги тарихини ҳам Озод Шарафиддиновсиз тасаввур қилиб бўлмайди. Мен республикамизнинг турли бурчакларида яшовчи китобхонларнинг Озод ака номини зўр ҳурмат ва эҳтиром билан тилга олганининг неча мартага гувоҳи бўлганман. Урганчилик киоскачи қиз, ўратепалик кутубхоначи йигит, ленинободлик юрист, самарқандлик боғбон, наманганлик врач, сирдарёлик пахтакорнинг Озод Шарафиддинов мақолаларини энтикиб, завқ-шавқ билан ўқиганларини эшитганимда, яна бир марта бу танқидчининг халқимиз орасида обрў-эътибори нақадар катта эканлигига ишондим.

Кунларнинг бирида Озод акага тегажаклик қилиб сўрадим:

— Танқидчининг обрўси нима билан ўлчанади?

— Биласизми, бу саволингизга Расул Ҳамзатовнинг қуйидаги сўзлари билан жавоб бериш мумкин. У шундай дейди:

1. Ёмонни ҳар доним ёмон деб, яхшини ҳар доним яхши деб айт.

2. Пашшадан фил ясама, лекин филдан пашша ясашни хаёлингга ҳам келтирма...

3. Китобда йўқ нарса тўғрисида эмас, унда бор нарса ҳақида гапир.

4. Ҳз фикрингни асослаш учун, Белинскийдан бошлаб, ҳамма улуғ кишилардан ҳадеб мисоллар келтираверма. Агар шу фикр ҳақиқатан сеники бўлса, уни ўзингнинг ақлинг билан исботла.

5. Равшан фикрни равшан ва тушунарли тил билан иншо қил. Ноаниқ гапларни асти ёзма.

6. Шамолнинг йўналишини кўрсатиб турадиган пир-пирак бўлма.

Агар ҳар бир танқидчи шоир айтган мана шу фикрларга амал қилганида эди, танқидчилигимиз ютуқлари яна ҳам кўнайган бўлув эди.

Озод аканинг мақолаларида довон, чўққи иборалари тез-тез тилга олиниб турилади. У довон, чўққи ибораларини рамзий маънода — ижодий ўсиш, юксалиш маъноларида қўллайди.

Танқидчининг ўзи ҳам ижод довонлари оша юксалиб бораётир. Бир довонга чиққан одам иккинчисини, ундан баландроғини ошиб ўтишни кўзлайди. Озод ака ҳозир ана шу қутлуғ ниятлар билан тўлиб-тошган.

ҲАР ҚАДАМДА — ЯНГИ БИР ОЛАМ

1. Бронька Пупков ҳикояси

«Олтой осмонида баъзан худди бехосдан куппа-кундузи юлдузлар чарақлаётгандек учқунлар чақнайди; қуёшнинг тўкин нурлари ўрмонлар, ирмоқлар, дарёлар, кўлларга мулоғим сингиб кетаётгандай туюлади. Осмон гўёки ернинг бир бўлагига айланади; қуёш ҳам унинг ажралмас бир бўлаги ва мана шуларнинг бари — Олтой. Тоғли Олтойдир.

Тоғли Олтой сўқмоқлари сайёҳларни ғаройиботлар оламига имлайди; ҳар қадамда бир кашфиёт. Баландликлар пастликларга, чўққилар тоғ этакларига, ирмоқлар дарёларга, далалар кенгликларга алмашилиб бораверади».

Таниқли адиб Сергей Залигиннинг «Олтой сўқмоқла-

ри» романи тоғли Олтойнинг гўзал табиатини куйловчи шу хилдаги ҳароратли сатрлар билан бошланади.

Ҳар қадамда янги бир олам: дарё борган сари ўзгача кўрк, ўзгача жило касб этиб бошқача тўлқинланаверади, дарахтлар бошқа ўрмонларда бошқача бўёқлар, ўзгача тароват, ўзгача нафосат кашф этаверади, тошлар қадамбақадам шаклу шамоийлини ўзгартираверади, бир қоядаги тош иккинчисига ўхшамайди, уфқлар ҳам ғаройиб: олисдан бошини қорга буркаган бошқача чўққилар кўзга ташланаверади. Булутлар қор сатҳидан ўзгача бир намоинишга кираверади, қорлар ва музларда қуёш шуълалари синиб, ўзгача товланаверади.

Тоғли Олтой ўлкасига илк марта қадам қўйган хоҳ ёшу хоҳ қари, хоҳ қизалоғу хоҳ сочи оқариб, дунё пасту баландини кўрган аёл ҳам мана шу ғаройиб оламга кириб қолганида ўзининг ҳайратини яширолмайди.

Тоғли Олтой фусункор табиати — кўкка бўй чўзган адл кедр дарахтлари, ҳамиша попуклари рақсга шайланиб турувчи қулмоқлари, чаканда (облепиха) дарахтидан ишланувчи ёғи, нимранг винолари, пишлоқлари, бутун дунёга донги кетган самоварлари билангина эмас, йўқ, ажойиб фарзандлари билан ҳам машҳур.

Адиблар, артистлар, космонавтлар, меҳнат қаҳрамонлари...

Севимли ёзувчи, истеъдодли актёр, таниқли режиссёр Василий Шукшин ҳам тоғли Олтойнинг суюкли фарзанди. У тугилиб ўсган Сростки қишлоғи тоғли Олтойнинг қоқ марказида. Василий Шукшин ўлимидан сал аввал кундалик дафтарига қуйидаги юрак сўзларини ёзган экан:

«Олтой сўзини эшитишим билан ўзимни қўярга жой тополмайман. Юрагим лиммо-лим қувончга тўлиб кетади. Агар куним битиб, шу ёруғ дунё билан видолашиш лозим бўлиб қолса энг сўнгги дамларда ҳам онамни, фарзандларимни ва албатта, сени, она юртим — Олтойни эсга оламан».

Гапнинг рости тоғли Олтой ўлкаси ҳақида илгари ҳам

бир неча бор эшитганман, адибларнинг асарларини ўқиганман. Айниқса, Василий Шукшин ҳикояларида тоғли олтойликларнинг ўзларига хос феълу атвори, қилиқлари, одамийлиги қизиқарли ҳикоя қилинади. Адибнинг «Мил пардон, ойимқиз» деб номланган ажойиб бир ҳикояси бор. Унинг қаҳрамони Бронька Пупков айрим ғайритабиий одатлари билан Дон Кихотга бир оз ўхшаб кетади. Броньканинг вақти бемалол, гоҳо куни бўйи лақиллаб юради, аллақачон пенсияга чиқиб олган. Ҳафтада бир маротаба шаҳардан чиққан ҳаваскор овчиларни овбоп жойларга олиб чиқади. Хизмат ҳақи эвазига жиндай ароқ қуйиб берилса бас, сал-пал кайф қилиб олса бўлди, қизиқ-қизиқ ҳикоялар айтиб беради. Унинг ҳикоялари росмана чўпчакларга ўхшаб кетади. Чўпчак бўлганида ҳам ақл бовар қилмайдиган чўпчаклардан. Броньканинг қандай қилиб Гитлери лақиллатгани ва ҳоказо. Гўё уруш пайтида Бронька Гитлер яширинган бункерга кириб борган эмиш...

Ҳикоясини бошлар-бошламас у яна ароқ сўрайди. Сал-пал кайф қилиб олади-да, ҳикоясининг ипини йўқотиб қўяди, хўрлиги келиб йиғлай бошлайди. Қимларнидир бўралаб сўкишга ўтади. Ҳикояси орасида: «Менинг ота-боболарим асли казаклар бўлганлар. Улар қадим-қадимлардан мана шу биз яшаб турган тоғли Олтойдаги Бий Хотин қўрғони лойини қорганлар. У ёғини сўраманг — биз ҳаммамиз Тоғли Олтойдан келиб чиққанмиз», деб қўяди.

Бронька Пупков «Бий», «Катунь», «Тоғли Олтой» сўзларини шу қадар тўлқинланиб, шу қадар ҳурмат, шу қадар эҳтиром билан тилга оладики, сиз ҳам ўша жойларни бирров кўргингиз, ўрмонларида яйраб юргингиз, дарёларида маза қилиб чўмилгингиз келади.

Адибнинг «Сенга эрк олиб келдим» романининг қаҳрамони Степан Разин патриархдан сўрайди:

«Ота-боболарингнинг асли келиб чиқиши қаердан?»

Она юртим, ҳув Волганинг ўнг томонида, айтарлик узоқ эмас. Суранинг Шукша билан қўшилган жойида.

Шукша деган қишлоқни эшитганмисиз? Биз ўша жойдан бўламиз».

Василий Шукшиннинг реалистик прозасида ҳам, фильмларида ҳам тоғли Олтой самимий улуғланади. «Қизил Калина» фильмини томоша қилганмисиз? Егорь Прокудиннинг ўлими олдидаги ҳолати ва умуман ўша саҳнани бир тасаввур қилиб кўринг-а!

Актёрларнинг айтишларича, Василий Шукшин Егорь Прокудиннинг ўлими саҳнасини бир неча мартаба тоғли Олтой ерида суратга олган.

Ёзувчи чет эл журналистлари билан қилган суҳбатларидан бирида «Нега шаҳарликлар ҳаётини деярли қаламга олмайсиз», деган саволга «Менинг учун ҳамиша ҳам-қишлоқларимиз ҳаёти муқаддас мавзу бўлиб келди ва бундан кейинги ҳаётимда ҳам худди шундай бўлиб қолади. Тоғли Олтой одамлари — менинг доимий қаҳрамонларим. Ўзи туғилиб ўсган юртни авж пардаларида куйламаган адиб, албатта, чинакам адиб эмас» деб жавоб берган.

Михаил Шолохов «Тоғли Олтойнинг суюкли фарзанди Засилий Шукшин халқнинг дардини, замондошларининг орзу-армонларини самимият билан ва чин юракдан ўз пайтида айта олди», деган эди.

Тоғли Олтой ўлкасига илк марта қадам қўяр эканман, аввало Шукшинни ва унинг қаҳрамонлари Бронька Пупковни хаёлан эсладим. Абу Райҳон Беруний айтадики, ўзга юртни дурустроқ англамоқ бўлсанг, аввал унинг бозорини бориб кўргин. Бизнинг кунларга келиб, ана шу ҳикматли ибора ёнига... ўзга юртларни дуруст англамоқ истасанг, аввал музейини бориб кўргин, деган ибора қўшилди.

2. Утмиш садолари...

Позирик қўргони ҳақида билмаган ёки эшитмаган бирон олтсийликни учратиш қийин. Табиий равишда музей-

нинг махсус бир бурчаги ана шу тарихий қўргон тарихига ажратилган. Бир гуруҳ археологлар 1929 йил Позирик қўргонини топишган. Қўргон ковлаб кўрилса, унинг ичидан милoddан III—IV асрлар аввал қўйилган қабр топилган. Қабр очиб кўрилганда, ичидан худди куни кеча жони узилгандай эр-хотиннинг жасади, шоҳона кийимлар, тилла тақинчоқлар, тилла идишлар, қурол-яроғлар ва ҳар хил таомлар топилган.

Шу ўринда лирик чекиниш қилиб ўтишнинг ўрни келди.

Халқ оғзаки ижодининг нодир намуналаридан бири бўлган Равшан дostonидаги қуйидаги парчага бир диққат қилайлик:

Ўмулдириқ сўм олтин,
Умировда алқиллаб.
Кийган тўни тилладан,
Офтоб тегса ялтиллаб.
Узангиси ўйма олтин,
Қуюшқони қуйма олтин.
Юганининг боши олтин,
Эгарининг қоши олтин,
Қамчисининг сопи олтин,
Қарасанг ярқирайди,
Турмушининг бари олтин.

Геродот ўзининг «Тарих»ида массагетлар ҳаётини ҳикоя қила туриб ёзади: «Уларнинг ҳамма нарсаи олтин ва мисдан. Лекин найза, ўқ ва ойболталарининг сопини мисдан қилишади, бош кийимлари, камари ва қайиши, қилич бандларини тилла билан безатишади. Отларга ҳам, ўмулдириққа ўхшатиб, мис совут кийгизишади. Юган, сувлиқ ва жабдуқларига эса тилладан қадама нақш солишади... У ерда олтин ва мис ниҳоятда сероб».

«Равшан» дostonида ҳикоя қилинган «Турмушининг

бари олтин» бўлган халқнинг турмуш тарзи ва Геродот тилга олган массагетлар ҳаёти билан тоғли олтойликлар ҳаётининг ўхшаш жиҳатлари кўриниб қолаётир.

Тарихий манбаларга кўра милоддан аввалги III-асрларда Хуннлар давлати пайдо бўлган. Хуннларнинг бир қисми ажралиб чиқиб, ғарб томон йўл олганлар ва ҳатто, марказий Европага қадар бориб етганлар. Хуннларнинг бошқа бир қисми ота-боболари яшаб ўтган жойларда истиқомат қилиб қолганлар. Утроқ Хуннлар ичидан яна икки қабила ажралиб чиққан. Бирини «Тюкю», иккинчисини «Теле» номи билан атаб юритганлар. Тюкю, телет, телен, теленгет сўзлари шу кеча-кундузда ҳам олтойликларнинг тилидан тушмайди.

Олтинчи асрнинг ўрталарига келиб, Тоғли Олтойда «Турк хоқонлиги» деб ном олган хоқонлик пайдо бўлади. 1206 йили Тоғли Олтой Чингизхон аскарлари томонидан босиб олинди ва шафқатсиз равишда таланди. Мўғуллар бой, қадимий маданият эгаси бўлмиш олтойликларнинг тараққиётига жиддий зарар етказдилар. Прогрессив кайфиятдаги рус олимлари Олтой халқининг бой фольклорини ўрганишга киришдилар. Олтой тилига печка, сопог, улей, ворота, деревня, вилка, картошка сингари сўзлар кириб келди. Аркан, арак, талкан, зайсан, бай, бий каби туркий сўзлар рус тили лугатидан мустаҳкам ўрин олди.

Таниқли рус олимлари Н. М. Ядринцев, В. В. Радлов, Г. Н. Потанин, В. И. Вербицкийларнинг илмий тадқиқотларида олтойликларнинг бой тарихи, халқ оғзаки ижоди, қадимий санъати кенг ва чуқур ўрганилди.

В. В. Радловнинг «Жанубий Сибирь ва Жунгар чўлларида яшовчи турк қабилалари адабиётининг намуналари» (биринчи қисм, С. П. б. 1866) деб номланган йирик илмий тадқиқотида биринчи марта олтойликларнинг «Тектебей», «Мерган», «Қап», «Пудей», «Оқхон» сингари монументал эпослари кенг жамоатчилик ҳукмига ҳавола қилинди.

Бу ҳодиса муҳим принципиал аҳамиятга эга эди. Негаки айрим ғарб олимлари узоқ йиллардан бери «Ғарб — қаҳрамонлик эпосларининг асл макони» деган уйдирмалар билан тўлиб-тошган «назария»ни қурол қилиб келишар эди. В. В. Радловнинг китоби бу миси чиқиб кетган назарияни бутунлай йўққа чиқарди.

Гапнинг рости, лирик чекинишимиз бир оз чўзилиб кетиб, Позирик қўрғонидан топилган жасад хусусидаги сўзимиз унутилиб қолди. Демоқчимизки, Позирик қўрғонидан топилган жасад Тоғли Олтойнинг кўҳна ўтмиши, ота-боболарининг яшаш тарзи, урф-одатлари, удумларини аниқ тасаввур қилишга имкон беради. Жасад ва у билан бирга кўмилган кийимлар, тилла тақинчоқлар, қурол-яроғлар, таомлар тоза сақланган. Гувоҳларнинг ҳикоя қилишларича, жасаднинг ёнидан топилган пишлоқни итга берганлар, ит пишлоқни ялаб-юлқаб ҳузур қилиб еган.

3. Олтойнинг олтин жамоли

Ун биринчи сентябрь (1979) куни Тоғли Олтой область партия комитетининг мажлислар залида «Сибирь, Узоқ Шарқ ҳамда Шимол халқлари адабиётларида тарих ва замонавийлик» мавзуида ижодий мунозара бошланди. Таниқли бурят шоири, РСФСР давлат мукофоти лауреати, СССР Олий Советининг депутати Николай Дамдинов гурунгни бошқариб борди.

Кўп миллатли совет адабиётида сўнгги йилларда яратилган энг яхши асарлар учун, аввало замонани назик ҳис қила билиш, шунингдек, уни мифологик сюжетлар, фольклор асарларига суяниб ифода қилиш ёки социал-психологик таҳлил орқали ёндашиш характерлидир.

Бироқ, муҳими асарнинг нечоғли проблематик, ҳаётий, ҳаққоний ва курашчанлигидир.

Эришилган умумий ютуқларимизни ҳеч бир камситмаган ҳолда, рўйи рост айтиш мумкинки, ҳали кўп масала-

лар бизни безовта қилиб турибди. Бинобарин, мен бу ерда жуда долзарб бир масала хусусида тўхталиб ўтмоқчиман. Бу реалистик ҳикоя қилиш усулидир.

Бир печа Олтой ёзувчиларининг ижодига ана шу нуқтаи назардан мурожаат қилмоқчиман.

Олдиндан бемалол айтиш мумкинки, дўстларимизнинг ижодий қизиқиш доираси жуда кенг; анъанавий мавзулар билан бир қаторда инсон ва табиат, шахс ва коллектив каби кўпгина ҳаётний масалалар уларнинг ижодига ҳам бевосита дахлдордир.

Аввало, шоир ва адиблардан Н. Дамдинов, В. Санги, Ю. Шесталов, Ю. Ритхеу, С. Данилов, С. Курилов, Э. Палкин, Б. Укачин, Л. Кокешев, Б. Бедюровларни, адабиётшунослардан С. Каташ, Г. Кондаковларни ва инҳоят «Младай Кара» олтой классик эпосининг моҳир ижрочиси, бахши Николай Галкинларни фахр билан тилга олмасдан илож йўқ.

Бизлар қадрдон ва самимий дўстлармиз. Дўстларнинг бир-бирларига дил сўзларини айтиш эҳтиёжи туғилганда, ёинки зарур ёрдам керак бўлганда бирмунча конкрет мулоҳаза юритилгани маъқул.

Мен Э. Палкиннинг «Олон» романи, Ц. Галановнинг «Тайга соҳиби», Д. Эрденисовнинг «Бу ҳаётда...» қиссалари, Б. Укачин, Ф. Самиг, Б. Бедюровларнинг шеърлари ва Кюгей Телесовнинг ҳикоялари билан танишиб чиқдим. Уларнинг асарларида дунёни турли нуқтаназардан англаш, тушуниш, ўзларига хос ёзиш усуллари ва услублари мавжуд. Улар ўз қаҳрамонларининг мардонавор ҳаётини, она-диёр табиатини яхши биладилар, шиддатли ҳаёт оқимини синчковлик билан кузатиб борадилар. Айтайлик, Э. Палкин романида олтойликлар ҳаётининг урушдан сўнгги йиллар манзараси чизилса, бошқа шоирлар ва адиблар ижодида ҳозирги давр, замондошларимизнинг безовта руҳий дунёси қаламга олинади.

Сўзни ажойиб Олтой адиби ва шоири Эркеман Палкиннинг «Олон» романидан бошлайлик. Эндигина уруш

олови ичидан қайтиб келган Олон асарнинг бош қаҳрамони. Биз уни турли ҳолатларда: ўз овулдошлари орасида, гўзал табиат оғушида ва танҳо қолган кезлари учратамиз. Онасининг дунёдан ўтганини билиб Олон билан бирга қайғурамыз, кекса олтойликлар даврасига қўшилиб, қизиқарли суҳбатлар қурамыз, колхоз раиси Тантибаров билан бўлиб ўтган қизғин баҳсда иштирок қиламыз. Бир сўз билан айтганда, романда талай қизиқарли деталлар, эпизодлар, ҳаётини лавҳалар, тиниқ манзаралар билан таппиш мумкин. Шунга қарамай, романдан тўла қаноат ҳосил қилиш қийин. Тўғри, романининг сюжети анча пухта ўйланган ва пишиқ қурилган. Дастлаб романи ўқий бошлашинг билан қаҳрамон ҳақида тўла тасаввурга эга бўлиб бораётганга ўхшайсан. Лекин бир оз нарироқ бориб, унинг кечинмаларига сал-пал шубҳа билан қараганини билмай қоласан. Бир жойда ёзувчи Олон ҳақида: «У ўз ҳаётида кўпни кўрди ва кўп эшитди», деб ёзади. Мен ўқувчи сифатида бу гапларга шубҳа қиламан. Чунки, қаҳрамон учун ҳамма қийинчиликлар бирмунча ўнғай бўлиб қолган, мабодо машаққатлар унинг олдида кўндаланг туриб қолса, у титраб қалтираб, нима қилишини билмай қолади. Масалан, Олоннинг ферма мудирини қилиб тайинланганлиги эпизодини олиб кўрайлик: ферма мудирини сифатида иш бошлаши билан ўз бошига шу қадар кўп ташвиш ёпирилишини Олон ўйламаган ва етти ухлаб тушида ҳам кўрмаган эди. Ферманинг фақат номи бор, холос. Ўзидан эса ном-нишон ҳам йўқ. Отарлар бошқа-бошқа қўшларда. Ҳар бирида бир чўпон. Ҳар бир бош қўй учун эса ёлғиз Олон жавобгар. Қани, қўшдан қўшга, чўпондан чўпонга югуриб, улгуриб кўр-чи? Боз устига ҳар ерда камчилик, ҳар жойда шикоят, ўтинч — илтимослар... Чўпон индамай турса ҳам, шундоқ аёнки, ё у, ё бу нарса етишмайди. Олоннинг ёлғиз ўзи нима ҳам қила олиши мумкин?

Қисқаси, қанчалик диққат қилмайлик, бари бир, қаҳрамон ҳаракатини, иқтидорини деярли кўрмаймиз, худди

мана шу нарса унинг руҳий дунёси билан яқиндан таппишувимизга халақит беради. Таппиқли италян ёзувчиси Альберто Моравиа «реализм бу жасоратдир», деган эди. Роман қаҳрамонига гоҳо жасорат етишмайдики, оқибатда реалистик ҳикоя қилиш ошкора султ тортиб қолади. Шуни ҳам назарда тутиш керакки, ушбу роман, олтойлик дўстларнинг айтишига кўра, бундан ўн йил аввал ёзилган экан.

Бошқа бир адиб Цирен Галановнинг қиссаларини ўқир экансан, бир томондан, уларда хотирда ўрнашиб қолувчи қизиқарли саҳналар, эпизодлар борлигидан хурсанд бўласан, иккинчи томондан, жиддий вазиятлар, кескин тўқнашувларга бой баравж ҳаётимиз четлаб ўтилаётганини сезиб, ранжийсан.

Адибнинг «Тайга соҳиби» қиссаси қуйидаги сўз боши билан очилади: «Уни кундалик ҳаёт, оддий одамлар, уларнинг дарди, ҳасратлари ва ташвишлари қизиқтиради».

Тўғри, қиссада лиризм эпик кенглик билан қўшилиб кетади. Иккинчи даражали қаҳрамонлар ҳам анча равшан тасвирланган. Булар бош қаҳрамоннинг бувиси, отаси образлари. Улар ўқувчилар ёдида узоқ вақт сақланиб қолади. Бироқ, нима бўлганда ҳам холис гапни айтиш керак. Адиб кўп ҳолларда реал, ҳаётий коллизияларни писанд қилмай, уларни четлаб ўтган. Бош қаҳрамон Гарманинг рус қизи Галинага уйланиши тарихининг ўзи ҳам сюжетни социал-психологик жиҳатдан маромига етказишни талаб қилар эди. Галина эри билан бурят диёрига келади. Бинобарин, ўта замонавий проблеманинг бадий тадқиқи учун ёзувчи олдида катта ижодий имкониятлар очилган. Аммо Галина ўзи дуч келиши мумкин бўлган барча янгиликларни гайриоддий осонлик билан қабул қилади.

Гарма севгилисн Галинага Ленинграддан Бурятияга жўнаб кетиш олдидан ота-онасига харид қилиши лозимлигини гапирар экан, муаллиф ўзича хулоса ясайди: «Ёш-

лик серҳиммат Галина олдида турган чиқим-харажатлардан чўчимоди». Айримлар мени, қиссанинг умумий йўналишини бузиб, оҳангни зўриқтиришни таклиф қиляпти, дейишлари мумкин. Асло. Фақат мен ёзувчининг кескин вазиятларни жўнлаштиришини қораламоқчиман, аксинча, ҳар бир воқеа, ҳар бир ҳолатни чуқур реалистик таҳлил қилиш йўлидан боришни истайман. Қиссани ўқишда давом этамиз: «Рус қизи Галина аста-секин янги ҳаётга кириб келди».

Ўқувчи ҳам шаҳарлик Галинанинг қай йўсинда «аста-секин янги ҳаётга кириб келганини» кўришни истайди. Лекин ана шундай султ баёнчилик оқибатида ўқувчи ҳақиқий ҳаётнинг кенг ва мураккаб манзараларини кўра олмайди. Яна бир характерли эпизодга диққатингизни қаратамиз. Гарма қайлигини бувисиникига олиб боради. «Ўз ҳақингда тортинмасдан бундай дейишинг жуда яхши,— маъқуллаб бошини лиқиллатди Ханда Гугшен.— Лийққа дастлаб дуч келганда, ҳатто эркакларнинг ҳам юраги қинидан чиқиб кетади. Сени-ку, раъингдан қайтармоқчи бўлишган экан, қўрқмабсан, дадиллик асли қонингда бор экан. Бизнинг қизларимиз икки дунёда ҳам боришмайди, боришни хаёлларига ҳам келтиришмайди. Қайси мард айиқдан қўрқмайди? Ҳатто Чимит ҳам икки-уч бор ҳушидан кетиб қолди, дейишяпти. Бу воқеани менга Чимит айтиб берди. Ахир, у шу ерлик бўла туриб, наҳотки қўрқса?!»

Бу фикрларга ўқувчи унчалик ишонмайди. Чунки, тоғда ўсган қизлар шаҳарлик қиздан қўрқоқ бўлишига ишониб қийин. Ёзувчи бу гапларни рус қизига хушомад маъносида қаҳрамонига айттираётганга ўхшайди.

Уша-ўша камчилик... тагин муаллиф ўз қаҳрамонларини фаолият бўсағасида тўхтатиб қўяди... Назаримизда, адиб ўз қаҳрамонларининг руҳий дунёсини яна ҳам чуқур, муфассал тадрижий ҳаракатда кўрсатишни лозим эди.

Биз яна реалистик тасвир масаласига қайтайлик. Демокчимизки, бу қиссанинг сюжети бир нави усталлик билан қурилганига қарамай, бунда ҳам ҳаётнинг чуқур ижтимоий-фалсафий таҳлили бой бериб қўйилган.

Эки бошқа бир мисол — истеъдодли Олтой ёзувчиси Кюгей Телесовнинг ҳикояларини олиб кўрайлик. Илиқ ва самимий ҳикоялар. Бугунги Олтой ҳаёти, олтойликларнинг турмуши ва ўзларига хос урф-одатлари чуқур билим ва зўр муҳаббат билан қаламга олинган. Лекин бошқа адабиёт вакили сифатида мен социалистик турмуш тарзининг маҳаллий материал асосида яна ҳам чуқурроқ идрок этилишини кўргим келади.

Аксинча, Доржи Эрдинеевнинг «Бу ҳаётда...» деб номланган қиссасида замонанинг шиддаткор ҳаёти ўзига хос тарзда ҳикоя қилинганини сезамиз. Қисса Агин чўлларида янги социалистик ҳаёт тарзининг ташкил топиши ва тараққий қилишига бағишланган. Бош қаҳрамон Шулуан англаб етадики, чўлдаги ибтидоий ҳаёт ёшларни асло қониқтирмайди, зотан, ўзининг қиладиган ҳақиқий, салмоқли иши ҳам йўқ. Янгидан қуриш, янги маданият яратиш, асосийси, меҳнатни янгича, замонавий тарзда ташкил қила билиш зарур.

Асарда қаҳрамонлар орасида юз берадиган тўқнашувлар ҳаққоний ҳикоя қилинади. Ҳаётни бор зиддиятлари билан тўлақонли кўрсатиш ўқувчиларнинг маънавий дунёсини бойитади.

Цирен Галановнинг «Тайга соҳиби» қиссасида Ханда Хугшен буви ўз келинига шундай дейди:

«Бу ерда яхшиликни тез пайқашади. Кишилар одамнинг фақат яхши ишларига мунтазир».

Олтой ёзувчилари ана шундай яхши, кенг миқёсли ишлар ҳақида тўлқинланиб ҳикоя қилишлари билан фақат ўз ўлкаларидаги китобхонларнигина эмас, балки қардош республикалар ўқувчиларини ҳам қувонтиришларига шак-шубҳа йўқ.

Ун учинчи сентябрь куни Тоғли Олтой ўлкасида совет адабиёти кунлари бошланди. Биз меҳмонлар тўртта гуруҳга бўлиниб, олис районларга жўнаб кетдик.

Таниқли адиб, Ёқутистон Ёзувчилар союзининг раиси Софрон Данилов раҳбарлигида Шебалино районига қараб йўл олдик.

Ўлканинг маркази Тоғли Олтой шаҳрининг ярми тоғнинг елкасига, ярми унинг этагига жойлашган. Шаҳардан чиқишингиз билан кўз олдингизда фусункор манзара пайдо бўлади. Йўлнинг ҳар икки томонида Бий ва Қатун (Хотин) дарёлари сокин оқиб ётади. Бу дарёларнинг қирғоғида енгил шабада таъсирида чайқалиб турган маймунжонлар, қарағатлар, хушбўй ҳидли шумуртлар, ёнғоқларини кўз-кўз қилиб турган адл кедрлар сизни мафтун қилади. Бий билан Қатуннинг шовуллаб оқишига дарахтларнинг нафис рақслари ҳам қўшилиб, ҳали ҳеч бир бастакор ижод қилиб улгурмаган сеҳрли куй чалинади.

Сергей Залигин «Олтой сўқмоқлари» романида ушбу манзарани тилга олиб, ҳаяжон билан ёзади:

«Сой бўйида ётган минглаб тошлар орасида бошқа тошларга буткул ўхшамаган, бетакрор чизмалари билан кишини беихтиёр ҳайратга солган тошни кўрасан, дунёда бунақа тош бўлмайди, қуёш нурларида ярқираб, атрофидаги бошқа тошларни ҳам ярқиратганича юлдузлар сачратяпти.

Ўрмонларда бир-бирига монанд иккита гиёҳ, иккита япроқ, иккита нинабарг йўқ; бу ерда ҳар хил япроқлар, ҳар хил гиёҳлар, ҳар хил тошлар, ҳар хил ирмоқлар, кўллар, дарахтлар, музликлар ҳам ҳар хил, аммо буларнинг бари бир ўлкада, Тоғли Олтойда мужассам бўлган.

Чуя қатнов йўли орқали шинмолдан жанубга қараб йўл олган ҳар қандай киши, бу ўлкада бир печка ўлкалар билан юзлашгандек ҳолатни ҳис этади...

Унча баланд бўлмаган ингичка тизмалли тоғларни кўриб, беихтиёр Жанубий Уролни эслайди киши.

Секин доволани кўриб, Саянни эслаш мумкин.

Чике — Таман доволани ю, ундан сўнг йўлда учраган Катун дарёси сайёҳга Кавказни эслатаётгандек бўлади.

Чуя ёнбағирларида кишининг кўз ўнгиди Копетдоғ этаклари жонланади. Ногаҳон рўпарангда ястанган Куррай даштини кўрганингда гўёки Хакасия табиат манзаралари бу ерга кўчирилгандек таассурот уйғонади, Чуя дашти эса Гоби саҳросининг мусаввир чизган жимжит бир нухаси бўлиб туюлади».

Таниқли рус олими Н. Ядринцев Тоғли Олтойни «Қадимий ва навқирон Греция билан қиёс» қилади. «Бу ерда,— деб ёзади олим,— ҳар бир гиёҳ, ўт, дарахт, тош, сув ўзига хос тили, тарихи, ранги ва оҳанги билан кескин ажралиб туради».

Шебалино районини кезиб юрар эканмиз, шомонлар ҳақида жуда кўп ривоятлар ва ҳикоялар эшитдик. Ҳар сафар шомонлар ҳақида сўз кетса, манси шоири Юван Шесталов ё бирон нақл келтиради, ё шеър ўқийди. Ижодий гурунглариимизнинг бирида Юван Шесталов шомонларга бағишлаб ёзилган «Бут» шеърини ўқиб берди.

Ақлу ҳушини этиб вола,

Эшитилди ҳазини нэла...

Ҳей, аттанг-ей!!

Ҳей, аттанг-ей! Ҳей,

аттанг-ей! Ҳей, аттанг!

Ҳой, одамлар!

Боғда битган бодомлар,

Эшитмадим деманглар,

Серғалва ҳаёт, фан, техника

асри

Ҳиссингизни ўтмаслаштириб қўймаган бўлса,

Том босмаган бўлса қулогингизни,

Тиңглаңг!

Ҳей, аттанг-ей!

Ҳей, аттанг-ей! Ҳей,
аттанг-ей! Ҳей, аттанг!

(Асқар Қосимов таржимаси)

Бульдозерчи кўҳна харобадан қилнч, ўқ-ей, латга-пут-
га, ҳайвон териси, сип-силлиқ бутни ва бошига мўйна қал-
поқча қўндирилган қўғирчоқни олиб чиқади. У буларнинг
ҳаммасини меңсимайгина қорга улоқтирди-да, ҳайрато-
муз ваҳшат ила қаҳ-қаҳ уриб кулиб юборади.

Ақлу ҳушни этиб вола,
Эшитилди ҳазини нола,
Ҳей, аттанг-ей! Ҳей,
аттанг-ей! Ҳей, аттанг-ей! Ҳей аттанг!
Мең қашшоқ эмасман,
эмасман банди,
Бир пайтлар келиб
меңга юзма-юз,
Олардингиз мўйна
қалпоқни.

Юван Шесталов «Шомонлар» монологини ўқиб
тугатар-тугатмас, истеъдодли Олтой шоири Бронтай ҳам
қадим-қадимларда тўқилган «Шомон монологи»ни ўқий
кетди.

Мең энди,
Узгадирман қаршингизда!
Дуоларингиз —
Енгил қор учқунлари бўлиб
Егиларди меңнинг пойнига.
Тўккан кўз ёшларингиз
Елғон эмас кўлча бор десам,
Унутдингиз Сиз бунди энди.
Қалбларимиз лиммо-лим

Кўз ёшлар кўлига, эвоҳ!
Унутдингиз Сиз буни энди.
Қалбларингиз гор каби зим-зиё эди,
Тўлиқ эди қўрқув, гумонга.
Сиз мен сари келар эдингиз,
Мендан юлач топар эдингиз.
Сизга таскин берардим у чоғ,
Гар кўрсангиз тубанлик, хорлик.
Мен-ку Сизнинг ғамингиз чекдим,
Сиз ўзгага қилдингиз ёрлик.

(Асқар Қосимов таржимаси)

Бронтай «Шомон монологини» ўқиб тугатар-тугатмас, машинамиз номи тилларда дoston бўлган Чуя йўли трактига чиқиб олди.

4. Чуя тракти бўйлаб...

Тоғли Олтой ўлкасини Чуя трактисиз ҳечам тасазъур қилиб бўлмайди. Чуя тракти таниқли рус совет ёзувчиси В. Шишков номи билан чамбарчас боғланган. Чуя йўли ҳақида сўз кетганда космонавт Герман Титов, кинорежиссёр Александр Пирьев, адиб Василий Шукшинларнинг болалиги эсга тушади. 1925 йили Чуя трактидан биринчи машина юрган. Бийск шаҳрининг музейида ер ўлчайдиган ғалати бир асбоб қўйилган. Бу асбоб ёзувчи В. Шишковники. У, мана шу асбоби билан Чуя трактининг қурилишида инженер сифатида фаол қатнашган. Адибнинг «Чуя тракти бўйлаб», «Чуя афсоналари» деб номланган асарлари шу йўлнинг тарихига бағишланган. У дўсти А. Ремизовга ёзган хатларидан бирида бу ўлкани таъриф қилиб, «Тоғли Олтой беқиёс гўзал. Олтой ўлкасини чин дилдан самимий севиб қолдим. Бу гўзал юртни муносиб равишда куйлаш орзуим бор. Аммо уни куйлаш учун зарур сўзлар, бўёқлар, оҳанглارни топиш осон эмас», деб ёзган эди.

Чуя трактининг икки тарафида бугучилик совхозлари жойлашган. Бу ерда махсус паркларда мараллар — охулар боқилар экан. Маълумки, маралнинг шохларидан энг қимматбаҳо дори — пантакрин олинади.

Тракт бўйлаб юрсангиз уфқларга қадар ястаниб ётган хмел далаларига кўзингиз тушади. Хмелнинг уруғи пивоини маромига ётказиб пишириш учун ишлатилади.

Чуя тракти Сизни Тоғли Олтойнинг энг гўзал ва бебаҳо оромгоҳларидан бири — Телец кўлига олиб боради. Олтойликлар Телецни «Олтин кўл» деб ҳам юритишади. Кўлнинг умумий майдони 230,8 квадрат километрини ташкил қилади. Суви ниҳоятда тиниқ. Ҳавоси тоза, нонлар билан тўла. Олтойликлар «Олтин кўл»ни муқаддас билиб эъзозлайдилар. «Олтин кўл»нинг виноси бутун дунёга машҳур.

Тоғли Олтойнинг таърифини ёзган билан адо қилиш қийин, уни фақат куйлаш, куйлаганда ҳам энг авж пардаларда куйлаш керак.

Юсуф Хос Ҳожиб «Қутатну билик» асарида дейди:

Кўнгил кимни севса, у кўзда турар,
Неча боқмасин кўз, яна орзулар.
Дил орзу-тилагини нима бўлса гар
Оғиз сўзга очгач, у тилга чиқар.

Сиз ҳам бир марта Тоғли Олтойда бўлдингизми, тамом, бу ажойиб ўлкани бир умр севиб қоласиз, «у доимо кўз»да тураверадн, «неча боқманг», дилингиз «қайта-қайта орзулайверадн».

ЎТМИШ ЯНА ЖОНЛАНАР ДИЛДА..

Ўзбекистонда 20-йилларнинг маданий инқилоби ҳақида роман яратишни ёзувчи дилига тугиб қўйди-ю, бироқ ҳадеганда ёзиб тугатмади. Чунки бу мавзу ўз моҳият

эътибори билан адабиётимизда тарихий-инқилобий аспектда тўла ёритилмаганлиги сабабли, унга алоҳида ёндошиш керак эди... Негаки ёзувчининг вазифаси ҳаёт ҳақиқати ҳақида афсона сўйлаш эмас, балки унинг моҳиятини тўғри пайқаган ҳолда, бадиий тасвир ва таҳлил қилиш натижасида чинакам санъат асарини вужудга келтиришдир. Шунинг учун ёзувчи ўз олдида турган масъулиятни теран мулоҳаза қилди, тараддудланди, ниҳоят қўлига қалам олди.

Турли хил архивлар устида ишлаш, олам-жаҳон материалларни ўрганиш, Улуғ Октябрь революцияси қатнашчилари билан ёзишмалар қилиш, партия ва Фавқулодда Комиссия ветеранлари билан мулоқотда бўлиш, кекса ўқитувчилар, қизил командирлар билан жонли суҳбат қуриш — ўз самарасини берди. Тўпланган бой материаллар биринчи ва иккинчи даражали қаҳрамонлар, салбий-ижобий, тамоман манфий, тамоман мусбат шахслар ёзувчига ором бермади. Қалам — омовча айланди, қоғоз — далага. Саж йўли билан айтганда ҳайдалган далага экилган уруғ, охир-оқибат меҳнаткаш қўшчини қўймади қуруқ. Ҳали шеър ва дostonлар, публицистик мақолалар, пьесалар, романлар ҳақида тақриз ҳамда хатларнинг кети узилмасдан янги роман бунёдга келди. Мазкур роман ҳам китобхонлар ҳукмига ҳавола қилинди. Очиғини айтганда, 20-йиллар ҳаётидан ҳикоя қилувчи бу роман ўзининг ҳаққонийлиги ва ҳаётийлиги билан ёзувчига кўпгина мухлислар орттирди. Чунки бу асар кескин тўқнашувларга бой, қаҳрамонлари эса мультфильм сингари ясама бўлмай, ҳаммаси ҳам жонли одамлар эди. Энг муҳими, асардан 20-йиллар нафаси уфуриб турар эди. Шунинг учун ҳам хатлар устига хатлар ёғилаверди. Мана, яқингинада келган хатлардан бири:

Азизим, Ҳамид Убайдуллаевич!

Китоб учун ташаккур!

«Мангулик»ни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим ва

ундан наф олдим. Инқилоб мавзуси нечоғлиқ муҳим ва актуал эканлиги асарда муаззам қудрат ила тўлиқ жаранглаб турибди. Инжа тасвир орқали шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам, 20-йилларнинг сиёсий ва маънавий ҳаёти ҳам кўз олдимда жонланиб кетди. Менга қолса, энг эсда қоларли образлар қаторига Дилдор, Масъуд, машъум қиёфа — Шерхўжани киритар эдим.

Умуман олганда, Сиз учун яна бир бор қувониш мумкин!

Олдиндан янги йил билан қутлайман ва сидқидилдан янги ютуқлар тилайман.

5/XII—79 йил.

В. М. Озеров

Энди ана шу хатдаги дастлабки сатрларга эътибор берайлик: «Мангулик»ни зўр қизиқиш билан ўқиб чиқдим ва ундан наф олдим». Мазкур жумладаги наф сўзи манфаат, фойда, осиф каби сўзларнинг синоними албатта.

Бинобарин, марксча-ленинча эстетикада санъат ва адабиётнинг фойдали характерда бўлишини назарда тутсак, ўртоқ В. М. Озеров бу ўринда асарни ҳаётдан ажралган буқаламундек ўз қобиғига ўралиб олинган ҳолда кўрмайди, балки алангали йиллар ҳаётидан озиқланган, ижтимоий тараққиётга ёрдам берадиган ҳолда кўради. Яна унинг «инжа тасвир орқали шаҳар ҳам, қишлоқ ҳам, 20-йилларнинг сиёсий ва маънавий ҳаёти ҳам кўз олдимда жонланиб кетди» деган жумласи «Мангулик» романининг мислсиз қимматини белгилаб беради.

Ҳамид Гулом ана шу «инжа тасвир»га эга бўлиш учун маълум муддатгача кечалари мижжа қоқмади. 20-йиллар ҳаётидаги муҳит, ранг, ҳид, шовқин, уй жиҳозлари, кийим-кечак, ҳатто ўша вақтдаги «Эпоха» папиросига ҳам жиддий эътибор берди. Шу тариқа танқидчилар ибораси билан айтганда «роман мушоҳадаси» юзага келгунча материал ва фактлар сараланди, асарга туртки берадиганлари эса юрак қони билан парвариш қилинди.

Шуниси шоён диққатга сазоворки, ўртоқ В. М. Озеровнинг юқоридаги хатида яна бир жумла бор: «Инқилоб мавзуси нечоғлиқ муҳим ва актуал эканлиги асарда муаззам қудрат ила тўлиқ жаранглаб турибди.» Жаҳондаги баъзи бир мамлакатлар олдинма-кетин (масалан, Афғонистон) совет халқи кечирган 20-йиллар ҳаётини шу кунларда ўз бошидан кечирмоқда. Бу нимани билдирди? Бу демак алангали йиллар ҳаёти ҳақида яратилган «Машъал», «Мангулик» каби асарлар тобора актуаллик касб этаётганини билдирмайдими?! В. М. Озеров ҳам худди ана шунга ишора қилаётгани бежиз эмас, албатта. Бинобарин, ўтмиш билан бугунги кунга маълум маънода чегара қўйса бўлади. Бироқ бу чегаранинг тўсини ва тиконли симлари бўлмаслиги керак. Зеро, ўтмиш манзарасини кўрмасдан туриб, бугунги кун ҳаётини тасаввур қилиб бўлмайди. Бу, урушда икки оёғидан ажралган жангчининг қиёфасини хотирга солади. Дарҳақиқат, оёқ заминга тиралмаса мувозанат йўқолади... Заминга бош тираб, ҳаётни кузатиш эса, «Дайди» ролинини ўринлатиб ўйнаб қўйган Радж Капурнинг продасига боғлиқдир. Зотан, бугунги кун ҳам бир кун келиб ўтмиш сари одимлайди. Шунда бугунги кунда ўтмишга қилинган ҳурматсизликлар кулгули туюлмасмикан?! Бас, бугунги кунни қадрига етиш учун М. Горький таъбири билан айтганда, «Ёшлар ўтмишнинг тўғри тушуниб олишлари зарур» ва ўтмиш билан узвий алоқада бўлишлари керак. Ана шундай узвий алоқадорликни биз ёзувчининг гоаявий-эстетик нуқтан назари бус-бутун ҳаётий ҳамда ижодий тажрибалари билан янада яққолроқ намён бўлган аввалги диалогиясида («Машъал») ва янги романи «Мангулик»да чуқурроқ ҳис этамиз.

Маълумки, инсоннинг реалистик тарзда тасвирлаш муаммоси — бу ҳамиша янги қаҳрамоннинг муаммосидир. Янги қаҳрамон эса ҳамиша янги гоаялар, янги тушунчалар учун курашда туғилади ва тобланади. Кескин зиддиятларда, бинобарин, йўлидаги гов-тўсиқларни уриб йиқади

ёки мардларча ҳалок бўлади. Шу маънода «Мангулик» романининг бош қаҳрамони Масъуд табиатан янгилик учун курашувчи тимсол сифатида кўз олдимизда гавдаланади. Ёш муаллим давр ва юрак амри билан Хўжакент қишлоғи сари бир ўзи жўнайди. Уни мушкул ва хавфли топшириқ кутмоқда эди, ваҳоланки, Масъуд ҳали бу қишлоққа келмасдан бурун бир тўда қора гуруҳ икки муаллимни бирин-кетин ваҳшийларча ўлдирган, қишлоқ одамлари яна муаллимсиз, зулмат қўйнида қолган эдилар. Чекистлар янги ҳаёт йўлида тўғаноқ бўлиб турган синфий душманларни қидира бошлайдилар. Лекин бу излар фавқулодда чалқаниб кетган, калаванинг учини тонини эса энди Масъуд зиммасига юклатилган эди. Ота бирдан-бир фарзандининг тақдирига ачинади, аммо Масъуддан бошқа биронта чекист бу ишни уддасидан чиқа олмаслигини яхши билади. Боз устига Масъуд муаллим. Вазият тақозоси билан, кўзининг оқу қораси бўлмиш фарзандини синфий душманлар уясига юборишни талаб қилиб турарди. Начора. Хўш, бунга онаси нима деркин?

Ҳамид Фуломнинг «Мангулик» романи мана шундай кучли ҳаяжон, драматизм билан бошланади ва у то охиригача китобхонни ўз қаҳрамони кетидан эргаштириб боради. Агар биз ёзувчининг машҳур «Машъал» романини эслаб кўрсак, унда ҳикоя қилинувчи воқеалар тинч оқар дарё каби оқиб боришини кўрамиз. «Мангулик» романида эса воқеалар ривожини асов, ўйноқни ва тезоб. Бинобарин, асардаги драматизм эпик талқинини сусайтирмайди, балки замон нафасини уфуриб туришга ёрдам беради. Алангали йиллар ҳаётининг ижтимоий жиҳати, характерлар таҳлили тобора чуқурроқ, тобора аниқроқ намоён бўла бошлайди. Китобхон Масъуд билан бирга Хўжакент қишлоғига келади ва у ерда турли-туман кишилар билан тўқнашади. Шу тарзда бирин-кетин персонажлар донраси кенгайиб, улардаги хатти-ҳаракат сфераси ҳам улғайиб боради. Йўл-йўлакай қилинган автор баёни

орқали биз қаҳрамоннинг портрети, хатти-ҳаракати ва персонажларга бўлган муносабати ҳақида тушунча оламиз. Шундай қилиб, Хўжакентдаги жинноят давом этаверади. Жинноятчиларнинг энг ашаддий бошлиғи эса бора-бора ҳатто ўз синглиси Дилдор ҳаётига тажовуз қилади ва эл кўзидан дарҳол яширинади. Маҳаллий руҳонийларнинг сардори Салоҳиддин эшон бўлса, бу пайтда янги ҳаётга қарши газовот — «муқаддас урушга» ҳозирлик кўрмоқда эди. Боз устига уездларда масъулиятли лавозимларда бир гуруҳ қўй терисинг ёпинган бўрилар иложи борича маданий инқилобга тўсқинлик қилар, унинг ҳар қандай кўринишларини нес-нобуд этишга жон-жаҳди билан киришар эди. Ўша йиллардаги мураккаб ҳаётни ёзувчи чиндан ҳам бўяб-бежамай объектив кўрсата олган. Ахир, ўша йиллардаги аҳоли кўп жиҳатдан реакциянинг қора кучлари таъсири остида ўтмиш қолдиқларига мубтало эди. Ана шу манзарани аниқ-таниқ кўрсатишда Ҳамид Гулом асарга синчковлик билан ёндошди. Деталларга алоҳида жило берди, юз бераётган воқеаларнинг табиий ва мантиқий давомида уларни «гапиртира билди». Ҳатто душманлар қиёфасини чизишда уларни қоп-қора фонда бермади, балки ижобий фазилатларини ҳам бўрттириб тасвирлади. Масалан, душманлар уясида вояга етган Дилдор образини олиб кўрайлик. У бениҳоя назокатли, жўшқин, янгиликка интилувчан қиз. Эрк, маърифат Дилдор учун бора-бора ҳақиқий идеалга айланади. Унинг дунёқарашини асосан Масъуд шакллантиради, вояга етказди. Масъуд қиёфасида бир жиҳатдан биз партия арбобларидан бири бўлмиш Акмал Икромовни, иккинчи бир томондан биз ёзувчининг сеvimли фарзанди марҳум Фарҳод Гуломовни кўраимиз.

...Биз романнинг сўнги саҳифасини ёпар эканмиз, кўз ўнгимизда унинг қаҳрамонлари ўз реал замини билан, совет воқелигига жўшқин муҳаббати билан узоқ вақтгача жонланиб туради.

Бундан ўн беш-йигирма йил аввал жаҳон экранларида Франция, Италия киностудияларида Стендаль романи асосида ишланган «Қизил ва қора» фильми кенг намоён қилган, бу шоҳ асар ҳаётга, тасаввурга бой, гўзалликка ошиқ, романтик табиатли барча ёшларнинг қалбини ларзага келтирган эди. Машҳур режиссёр Кристиан Жак, ажойиб актёрлар Жерар Филипп (Жюльен Сорель) ва Даниэль Делорм (де Реналь хоним) яратган ёрқин сиймолар томошабинининг қалбига бир умр ўрнашиб қоларди. Кейинроқ бу шоҳ асар асосида Москва телевидениесида Сергей Герасимов раҳбарлигидаги ёшлар беш серияли фильм ижод қилдилар. Бу ҳам маънавий ҳаётимизда катта байрам бўлди.

Мана энди халқимиз «Қизил ва қора» романини она тилида ўқишга муяссар бўлди.

Одатдаги ташвишли кунларнинг бирида Стендаль газеталарни варақлаб ўтириб, галати бир хабарни ўқиб қолади: Гренобль шаҳар суди Антуан Берте исмли навниҳол йигитни ўлим жазосига лойиқ топибди. Газетанинг ёзишча, Антуан Берте оддий қишлоқ темирчисининг ўғли бўлган. Қишлоқ руҳонийси романтик табиатли бу йигитга ҳомийлик қилган. Ун тўққиз ёшга тўлар-тўлмас ақли, заковати ва ўткир зеҳни билан танилган Антуан бутун вилоятга донғи кетган Мишу де Латур хонадонига тарбиячи бўлиб ишга жойлашади. Орадан кўп вақт ўтмай серҳаяжон, хушқомат, соғлом, ҳар бир хатти-ҳаракатида қизғин йигитлик қони гупуриб турган тарбиячи билан ўттиз олти ёшга қадам қўйган сулув де Латур хоним орасида ишқий дoston бошланади. Қизғин эҳтирослар билан тўлиб-тошган бу дoston шиддат билан авж олаётган бир пайтда тўсатдан узилиб қолади. Сир кўпчиликка ошкора бўлиб, тарбиячи ўзи севиб қол-

¹ Мақола М. Маҳмудов билан ёзилган.

ган хонадонни тарк этишга мажбур бўлади. Бир пайтлар ҳомийлик қилган руҳоний шогирди Антуаннинг айбини тезроқ ёпиб юбориш мақсадида шоша-пиша диний семинарияга жойлаб қўяди. Ноаниқ сабабларга кўра семинария эшиклари ҳам йигит учун тақа-тақ ёпилиб қолади. У ўзига муносиб иш излаб, Қордон исмли бадавлат кишининг хонадонига тарбиячи бўлиб хизматга киради. Яна ҳаммаси бошидан такрорланади: бу сафар Қордон хонимнинг шўх, шаддод, ҳазилкаш, ишқий романлар таъсирида тарбия топган қизи билан севги дostonи бошланади. Йигит яна ишдан ҳайдалади. Шу-шу, кучини қарерга қўйишини билмай юрган ишқпараст йигитнинг омади юришмай қолади, ишсизлик жонига тегади, ҳаётдан беади. Бахтсиз бўлиб қолишининг сабабларини де Латур хонимдан деб билиб, якшанба кuni черковда ибодат қилаётганида унга тўппончадан ўқ узади ва сўнгра ўзини ҳам ўлдирмоқчи бўлади. Лекин йигитнинг нияти амалга ошмай қолади. Антуанни судга беришади. У судда ўзини мағрур тутиб, айбини яширмайди, жазо берилишини талаб қилади. Ўлим олдидан: «Мен ҳақиқатни севардим... Лекин қани у?.. Ҳамма ёқда фақат рижкорлик ёки энг камида, фирибгарлик, ҳатто энг диёнатли, энг улуг одамлар ҳам бундан мустасно эмас»,— дея жон беради.

Шапалоқдек келадиган газета хабари, айниқса, Антуан Бертенинг ўлим олдида энтикиб: «Мен ҳақиқатни севардим...»— деган оташин сўзлари қирқ олти ёшга қадам қўйган Стендални қаттиқ ҳаяжонга солган. Ёзувчи газетани қўлдан қўймай, ҳадсиз-ҳисобсиз хаёллар оғушига кўмилади. Эҳтимол, шу пайт унинг хаёлида Наполеон армияси сафида Россияга кириб боргани, сўнгра аччиқ мағлубият, Италияга қилган саёҳатлари, шаҳар мэри бўлиш ҳақидаги орзу-умидлари, севги-изтироблари, романтик туйғуларнинг чил-чил синиши, ҳаётнинг шафқатсиз зарбалари гавдаланган бўлса ажаб эмас. Нима бўлганда ҳам газета хабари жаҳон адабиётининг нодир

асарларидан бири бўлмиш «Қизил ва қора» романининг ёзилишига туртки бўлгани аниқ.¹

Ахир, ўзингиз бир ўйлаб кўринг, Стендаль «Қизил ва қора» романини ёзгунига қадар ҳам қатор романлари, драмалари, «Италияда тасвирий санъат тарихи», «Гайди, Моцарт ва Метастазно», «Россини ҳаёти», «Ра-син ва Шекспир», «Худбнининг хотиралари», «Анри Брю-лар ҳаёти» сингари асарлари билан кенг ўқувчилар оммасига таниш эди. Лекин бари бир эътироф этиш керак-ки, адибнинг шуҳратини оламга ёйган нафаси ўткир асар-ларидан бири «Қизил ва қора» романидир. Дидли китоб-хон газета хабарида келтирилган фактлар билан роман воқеаларини бир-бирига солиштирса, улар орасида бир нозик ўхшашлик бор эканини сезиб олиши мумкин. Бу шунчаки юзаки ўхшашлик. Аслида романинг ёзилишига туртки бўлган жиноят хроникаси баркамол ижтимоий-психологик роман даражасига кўтарилган. Шунинг учун ҳам М. Горький «Қизил ва қора» романини ўзининг се-вимли асарларидан бири сифатида ҳурмат билан тилга олади.

«Қизил ва қора» романи вақт шамолларини писанд қилмай, ўша-ўша таровати билан одамлар қалбига эз-гулик, ҳақиқат уруғини экиб келмоқда. Хўш, бу ҳодиса-нинг сирини нимада?

Ушбу саволга жавоб беришдан аввал «XX аср илмий-техника асри, шундай экан, жажжи романлар ёзиш пайти келди, келажак жажжи романларники» деган фикрга ҳам жиндай тўхталиб ўтишга тўғри келади. Хўш, нима учун Л. Толстойнинг ўн-ўн бешта жажжи романга барабар келадиган «Тирилиш», «Анна Каренина» роман-лари ва шу каби бошқа кўпчилик қалин жилдли асар-ларда кўтарилган масалалар, қаҳрамонларнинг тақдир

---

¹ Бу ҳақда Роман Белоусовнинг «Китоблар жим қолганда» аса-рида қимматли маълумотлар бор.

ёшу қарини баб-баравар ҳаяжонга солади? Сабаби, бу романларда А. Фадеевнинг ибораси билан айтганда, «давр драмаси» ҳаққоний акс эттирилган, қаҳрамонларнинг эзгулик, адолат йўлида олиб борган курашлари чуқур ички дард билан ифода қилинган.

Бу фикрлар «Қизил ва қора» романи қаҳрамонларига ҳам тааллуқли. Урта бўйли, кўрнинишдан анча нимжон, гоятда нозик, қирғийбурун Жюльен Сорелининг метиндек продаси борлигини дарров сезиб олиш қийин. Агар Жюльеннинг орзу-хаёллари билан яқинроқ танишсангиз, уни ҳавойи, хаёлпараст деб ўйлаш ҳам мумкин. Чунки у мустақил ҳаёт йўлига чиқиб олганига қадар гоҳ офицер, гоҳ шаҳар мэри, гоҳ роҳиб бўлишни орзу қилади, унинг барча орзу-ҳавасларини санаб битказиш қийин. Жюльеннинг характерли қирралари кўпроқ унинг мунофиқликка, риёкорликка норозилигида, жамият устунлари ҳисобланмиш амалдорларни ёмон кўришида, энг муҳими, ҳақиқатни севишида очилади.

Романнинг ўзбекча таржимасини ўқиган китобхон кўз ўнгида ҳам Жюльен худди мана шундай қиёфада намоеъ бўлади. Жюльеннинг илк бор тарбиячи сифатида Веррьер шаҳрининг мэри жаноб де Реналь хонадонига ташриф қилганини кўз олдингизга келтиринг:

«Ҳайратдан де Реналь хонимнинг тили калмага келмай қолди: улар бир-бирларига тикилишганича бир зум туриб қолишди. Жюльен умри бино бўлиб бундай чиройли кийинган аёлни кўрмаган эди. Уни янада ажабга солган нарса юзи сутдек оппоқ бу хонимнинг у билан мулоқот гаплашгани бўлди. Де Реналь хоним деҳқон йиғитчанинг аввалга докадек оқариб кўринган, энди эса лоладек қизариб кетган юзидан думалаётган йирик-йирик ёш томчиларига тикилиб турарди. Кейин хоним қўққисдан худди ёш қизалоқларга ўхшаб қаҳқаҳ отиб кула бошлади. У ўз устидан хахолаб кулар ва хурсандлигидан ўзини сира тўхтата олмас эди. Тарбиячи деганлари шуми ҳали? У бўлса ўғилларига бақариб, уларни

хивич билан савалайдиган исқирт попни тасаввур қилиб юрибди».

Таржимон де Реналь хоним портретини бундай қайта яратади: «Баланд бўйли, қадди-қомати келишган де Реналь хоним бир вақтлар бутун вилоятда энг соҳибжамол аёл ҳисобланган. Хушхулқ аёл сифатида шуҳрат топган бу хонимнинг кўплар шайдоси бўлган. У табиатан ғоят тортинчоқ бўлиб, бундай сулув жувонларга ўхшаб ўзига зеб беришни хаёлига келтирмайди. Фақат осуда боғларда сеvimли ўғлонлари билан сайр қилиб юрса бас. Уни бирров кўрган одам қувлик ва шумликни билмайдиган де Реналь хонимнинг чеҳрасидан нур ёғилиб турнишни сезмаслиги мумкин эмас».

Жюльен билан де Реналь хоним орасида туғилган муҳаббат шу қадар ҳарорат, эҳтирос билан ва шу қадар табиий ҳамда тиниқ тасвирланадики, китобхон беихтиёр равишда уларнинг мусаффо туйғуларига мафтун бўлиб қолади. Китобхонлар севишганлар билан бирга боғу хиёбонларни сайр қилишади, тоғ-тошларга чиқишади. Парижнинг турмуш тарзи, черковлари, роҳиблар, шаҳар мэрлари ва бошқа нуфузли кишилар билан танишади. Шу тариқа қаҳрамонлар яшаган жамиятнинг ҳаққоний картинаси чизилади.

Тадқиқотчилар «Қизил ва қора» романи атрофида фикр юритганларида Жюльеннинг ҳар бир хатти-ҳаракатидан Стендални излайдилар. Бу бир жиҳатдан қараганда тўғри. Адибнинг ҳаётида юз берган воқеалар, аёлларга муносабатлари Жюльенникига анча ўхшаб кетади. Стендалнинг кундалик дафтарида Жюльеннинг идеалларини тасдиқловчи «Ҳаёт жуда қисқа. Шундай экан, сен ифлослар олдида ҳеч қачон титраб-қақшама», деган сўзларни тез-тез учратамиз. Адиб билан қаҳрамоннинг муҳаббат масаласида тутган йўллари ва қарашларида ҳам ўхшашлик изларини сезиш мумкин. Айтайлик, Стендаль одамлардаги шиддат ва жўшқинликни алоҳида меҳр-муҳаббат билан ардоқлаб келган. Муҳаббат

мавзуида махсус рисола ёзишининг боиси ҳам шу туйфайли бўлса ажаб эмас.

Адибнинг эътиқоди ва тушунчасига кўра севгини тўрт хил турга ажратиш мумкин. Биринчиси, бу юрак амри ва фақат юрак билан содир бўладиган севги; иккинчиси, юрак амридан кўра ҳавас билан ва фақат ҳавас орқали уланадиган муносабатлар: учинчиси ва тўртинчиси маълум мақсадлар, ҳисоб-китоблар асосига қурилган «муҳаббат»дир¹.

Жюльен билан де Реналь хонимнинг муҳаббати омонат муносабатлар ёки бир лаҳзалик ишқий туйғулар асосига қурилган эмас. Уларнинг туйғулари камалак ранглари сингари жимирлаб, товланиб туради, шаффофлиги, тиниқлиги, гўзаллигини йўқотмайди.

Таниқли француз ёзувчиси ва танқидчиси Андре Моруа «Қизил ва қора» романида тасвирланган хотин-қизлар хусусида фикр юрита туриб, улар тасвирида схематизмнинг излари борлигини қайд қилиб ўтади².

Билмадик, бу фикрлар қанчалик ҳақиқатга яқин келади. Аммо шуниси аниқки, де Реналь хоним ҳам, Матильда ҳам жонли қилиб тасвирланган. Аммо бу аёллар, ҳатто Жюльен ҳам ўзлари яшаб турган жамият билан идеаллари орасида узилишни ҳис қиладилар.

Стендалнинг «Қизил ва қора» асарини биринчи бор ўзбек тилига Ҳасан Тўрабеков таржима қилди. Стендаль сингари буюк санъаткорнинг маънавий интилишларини, бадий бўёқларини ўзига хос тарзда ўзбек тилида гавдалантириш фақат истеъдодли, адиб сўзларининг қадрини тушунадиган таржимоннинггина қўлидан келади. Роман таржимасини ўқиб, яна бир марта Жюльеннинг оташин севгиси, де Реналь хонимнинг изтироблари, қаҳрамонлар нафас олаётган муҳит, француз қишлоқлари, ша-

---

¹ Андре Моруа. «Литературные портреты». Изд-во «Прогресс». М., 1970 г., стр. 139.

² Уша китоб.

ҳарлари тасвири тиниқ берилганини, энг муҳими, асарнинг руҳи тўғри анланганини ҳис этамиз. Назаримизда, роман анча мукамал таржима қилинган.

Таржимон Ҳасан Тўрабековнинг ажойиб фазилати бор. У бирон асарни ўзбек тилига ўгирмоқчи бўлса, узоқ йиллар тайёргарлик кўради. Адибнинг ҳаётини ва ижодий йўли билан танишади. Адиб мансуб бўлган халқнинг тарихини ўрганади. Ниҳоят, таржима қилинаётган асарнинг руҳига кириб олгач, иш бошлайди. Ҳасан Тўрабеков «Қизил ва қора» романи таржимаси устида беш йилга яқин ишлади. Айрим саҳналарни неча марталаб қайта таржима қилгани ва қоникмаганининг гувоҳи бўлганмиз.

Жюльен тўппончасидан икки марта ўқ узиб, де Реналь хоним ҳаётига қасд қилишда айбланиб, қамалади. Шунга қарамай, де Реналь хоним сал-пал ўзига келиб олгач, севгилисини излаб, қамоқхонага келади. Жюльенни кўргач, «ҳатто менга тўппончадан икки марта ўқ узганингдан кейин ҳам сени севаман», деб юборганини билмай қолади.

«Стоит мне только тебя увидеть, всякое чувство долга, все у меня пропадает, все я — одна сплошная любовь к тебе, и даже пожалуй, слово... «любовь» — это еще слишком слабо. У меня к тебе такое чувство, какое только разве к богу можно питать: тут все и благоговение, и любовь и послушание... По правда сказать, я даже не знаю, что ты мне такое внушаешь... вот скажешь мне, чтобы я пырнула ножом тюремщика, и я совершу это преступление и даже подумать не успею. Объясни мне это, пожалуйста пояснее, пока я еще не ушла отсюда, мне хочется по настоящему понять, что такое происходит в моем сердце, поэтому что ведь через два месяца мы расстанемся... А впрочем, как знать расстанемся ли мы? — сказала она улыгнувшись».

Таржимаси: «...Сени кўрган заҳотим, бутун бурчларимни унутаман-қўяман, ҳамма нарса ғойиб бўлиб, бутун вужудим сенга нисбатан муҳаббатга айланади. Ҳатто, ча-

маси, «муҳаббат» сўзи дилимдаги туйғуни тўла англата олмаса ҳам керак. Сени шу қадар севаманки, менимча, фақат худога нисбатан шундай туйғу ҳис этиш мумкин: бунда ҳаммаси бор — сажда қилиш ҳам, севги ҳам, итоат ҳам. Очигини айтсам, сенинг севгинг мени не кўйларга солишини ҳатто ўзим ҳам тушунмайман... мана, агар қамоқхона назоратчисига илчоқ санчгин, десанг мен дарҳол шу жиноятни қиламан, ҳатто ўйлаб ҳам ўтирмайман. Илтимос, бу ердан чиқиб кетмасимдан аввал шунини менга аниқроқ қилиб тушуштириб бер, дилимда иелар кечаётганини чинакам тушуниб олмоқчиман, зеро икки ойдан сўнг биз видолашамиз... Дарвоқе, яна ким билсин, видолашармикимиз ҳали?— деди хоним жилмайиб».

Биз бу ерда сўзма-сўз таржима хусусида гапирётганимиз йўқ. Фақат Жюльен билан де Реналь хоним муомалаларидаги нозик нуқталар аниқ ҳис қилинганлиги ва аниқ берилганини айтиб ўтмоқчимиз. Уйлаймизки, таржиманинг киммати, ўзига яраша фазилат ва нуқсонлари яна махсус ўрганилар.

«Қизил ва қора» романи Жюльеннинг ўлими билан тугайди. Жюльен умр бўйи ҳақиқат излади, мавжуд жамият қонун-қоидаларидан қониқмади, у ҳаётдаги адолатсизликларга, мунофиқликка, эркинликнинг бўғилишига қарши исён қилди. Стендалнинг буюклиги шундаки, у ўз даврининг ҳаққоний манзарасини маҳорат билан тасвирлаб берди. «Стендалнинг фикрича, ҳозирги француз жамиятининг энг муҳим хусусияти — мунофиқликдир. Бунинг учун ҳукумат айбдор, — деб ёзади атоқли олим Б. Реизов. — Ҳукумат французларни иккиюзламачиликка ўргатмоқда. Францияда аллақачон ҳеч ким католицизм ақидаларига ишонмай қўйган, аммо ҳамма ўзини покиза қилиб кўрсатмоқчи бўлади. Бурбонларнинг зolimларча сиёсатига ҳеч ким хайрихоҳ эмас, лекин ҳамма бу сиёсатни олқишлашга мажбур. Ҳозирги замон кишиси мактаб курсисидан бошлаб иккиюзламачиликни ўрганади. У

асосан, иккиюзламачилик билан умр кечиради, шу билан тинчгина ишини давом эттиради». Романда бошдан-оёқ француз жамиятида илдиз отган мунофиқлик, қаллоблик фош этилади. Ёзувчи дин ҳомийларининг барча соҳаларга араллашиб, ҳур фикрли одамларнинг ҳаётини оғулаб, юлғичлик, тамагирлик, жосуслик билан шўғулланишларини кўрсатади.

Ёзувчининг бошқа асарлари сингари «Қизил ва қора» романи ҳам вақтида ўз қадрини топа билмаган, лекин кейинчалик Проспер Мериме, Эмиль Золя ва Оноре де Бальзак каби улуғ истеъдод эгаларигина бу асарнинг замирида улкан ижтимоий маъно борлигини пайқаганлар ва мазкур роман диққат-эътиборга молик воқеа эканлигини ҳайрат билан қайд этганлар. «Қизил ва қора» романига А. С. Пушкин, Л. Н. Толстой каби даҳо ёзувчилар қойил қолишган эди.

Роман яратилганидан бери ўтган салкам бир ярим аср мобайнида у кўплаб тилларга таржима қилинди. Бугунга келиб асар ўзбек тилига ағдарилиб, китобхонларимизга тақдим қилинган экан, бу ҳол улкан маданий аҳамият касб этади, ўзбек адабиётининг яна бир диққатга сазовор муваффақиятини қўлга киритганидан далолат беради. Адиб бу ўзига хос истеъдодли йигитнинг ҳаёт тўфонлари аро ижтимоий поғоналардан ҳатлаб бораётганини тасвирлар экан, уни жамиятдаги ўзи мансуб бўлган табақадан бошқа, алоҳида нуфузга эга зотлар орасига тушишини, сиртидан улуғвор кўрунувчи бу жамиятнинг аслида қандай кимсалар эканлигини, уларнинг ҳаёти, ижтимоий фаолиятлари нималардан иборатлигини ишонарли воқеаларни чизиш орқали ўқувчини диққатига ҳавола қила боради. Шу тариқа Жюльен тушиб қолган де Реналлар хонадони, улар орқали шаҳарнинг ҳоким синфлари вакилларининг қиёфалари гавдаланади. Айниқса, Жюльен кекса кюренинг тавсияси билан жойлашган семинаридаги муҳит, дин пешволари ҳисобланмиш олий зотларнинг чиркин қилмишлари, уларнинг ғийбату фитналардан ибо-

рат турмуш тарзи ажойиб бўёқларда чизиб берилган. Семинария раҳбарларидан бири бўлгуси дин ҳомийларига панду насиҳат сифатида шундай дейди:

— Станьте достойными папской милости святостью жизни вашей, послушанием вашим, будьте жезлом междланей его,— добавил он,— и вы получите превосходное место, где будете сами себе голова, никто вам указывать не будет, бессменное место, на котором жалованье, оплачиваемое вам правительством, будет составлять одну треть, а две трети будет приносить вам ваша паства, послушная вашим наставлениям. Ўзларини оллонинг ердаги ноиблари деб кўрсатувчи бу кишиларнинг асл фалсафаси ана шунақа таъмагирлигу, пулга ўчликдан иборат. Ғоятда ўзига хос бу жумлани таржимон шундай ўгиради: «Худо йўлига ҳаётингизни бағишлаб, риёзат чексангиз, папанинг табаррук илтифотига мушарраф бўлгайсиз, сиз унинг қўлига асо бўлинг,— дея қўшимча қилди у,— ана шунда сиз бировнинг буйруғига бўйсунмайдиган ва ўзингизга ўзингиз бошлиқ бўладиган ажойиб ва сердаромад жойга эга бўласиз, бу жой сизга умрбод бериладурким, у ерда маошнинг учдан бирини ҳукуматдан олсангиз, қолган учдан иккисини сизнинг панд-насиҳатларингизга итоат этгувчи қавмингиз келтириб беради». Таржимон Ҳ. Тўрабеков дин пешвосининг бу гапларини таржима қиларкан, у персонаж руҳини, муаллиф ниятини тўлароқ акс эттира оладиган сўзлар, иборалар топади, уларни муваффақиятли қўллайди. Яна шу тахлит бир жумла: «И священник уж там, безусловна, первое лицо: никакой пир без него не обходится и почёт ему ото всех, ну и все такое». Бу жумла мана шундай таржима қилнади: «У ерда руҳонийнинг олдига тушадиган одам бўлмайди, биронта тўй-ҳашам усиз ўтмайди, аллада азиз, тўрвада майиз бўлиб юради у: хуллас, ҳурматини жойига қўйишади». Бу ўринда, айниқса, биз таъкидлаб кўрсатган иборанинг ишлатилиши мақсадга мувофиқ бўлган. Шунингдек, романдаги (асар

Ўзбек тилига рус тили орқали таржима қилингани сабаб-ли биз таржиманинг русчадан ўзбек тилига ўгирлиши масаласини назарда тутяпмиз) қатор мураккаб стилистик жумлалар, психологик ҳолатлар тасвири акс эттирилган саҳифалар ҳам муваффақиятли тарзда ағдарилган. Романдаги: «Вы смотрели на маркиза, как смотрят на картину: я не большой знаток по части того, что у этих людей называют вежливостью. Скоро вы будете знать все это лучше меня,— но все-таки должен сказать, что вольность вашего взгляда показалась, мне не очень учтивой»,— жумласи ана шундай рус тилининг мураккаб стилистик жумлалари хилидандир. Таржимон уни шундай ўгирди: «Сиз маркизга худди суратни томоша қилгандек қарадингиз, бу одамлар назокат деб атайдиган нарса хусусида ўзимни жуда билимдон деб ҳисобламайман, тез орада сиз буларнинг бариини мендан яхшироқ билиб олгайсиз, лекин ҳар қалай шуни айтмоғим керакки, сизнинг унга такаллуфсизлик билан тикилишингиз менга назокатдан анча йироқроқ туюлди».

Бу ўринда таржимон жумладаги мазмунга шикаст етказмаган ҳолда ўзбек тилида ҳам ажойиб, тушунарли жумла тузади.

Романда қуйидаги жумла кўплаб психологик таҳлил маҳсулларидан бири сифатида диққатга сазовор: «А когда загорались глаза госпожи де Реналь,— это было пламя страсти или огонь благородного негодования, охватывавшего её, если при ней рассказывали о каком-нибудь возмутительном поступке». Де Реналь хонимнинг гўзал ички оламидан дарак берувчи бу тасвир шундай таржима қилинган: «Де Реналь хонимнинг кўзлари ёнганда эса,— бу эҳтирос алангаси ёки унинг олдида бирон қабиҳ ишни гапиршганда, ундай ғазбланиш ёлқини бўларди».

Роман таржимасида бундай устакорлик билан ўгирилган саҳифаларнинг кўпчилиги Ҳасан Тўрабековнинг таржима устида қунт билан меҳнат қилганидан, Стен-

даль ҳаётини, ижодини жуда яхши ўрганганлигидан далолат беради.

Шунингдек, роман таржимасида баъзи ғализликлар, ўзбек адабий тили қоидаларидан йироқроқ ўгирилган айрим жумлалар ҳам учрайдики, бу таржимондан асарни кейинги нашрга тайёрлаш чоғида янада эътиборлироқ бўлишни талаб қилади. Масалан, асарда «Руководствуясь невесть какими представлениями о высшем обществе, почерпнутыми из рассказов старика-лекаря, Жюльен испытывал крайне унижительное чувство, если в присутствии женщины посреди общего разговора вдруг наступала пауза,— точно он-то и был виноват в этом неловком молчании» деган мураккаб жумла бор. Унинг таржимаси қуйидагича чиққан: «Билмадим, кекса табиб ҳикоя қилиб берган киборлар жамияти тўғрисидаги қайси тасаввурдан экан, Жюльен аёллар бор жойда умумий суҳбат пайти орага жимлик чўкса, гўё бу ноқулай жимликка ўзи айбдордай, ғоят ноқулай аҳволга тушарди». Таржимоннинг ўзбек адабий тилига унчалик мувофиқ келмайдиган жумла тузиши ва бир жойда «ноқулай» сўзини икки марта қайтариши ажойиб тарзда ўгирилган улкан роман саҳифасида, албатта, кўзга ташланиб қолади. Бу хил ғализликлар таржимада жуда кам учрайди ва шу сабабли ҳам уларни йўқотиш жоиз.

Романнинг илк саҳифаларида бундай сўзларни ўқиймиз: «Қуйидаги саҳифалар 1827 йили ёзилган, дея тахмин қилишга барча асослар бор». Стендаль ижодининг энг машҳур тадқиқотчиси Б. Реизов ноширнинг фикрига қўшилмай, бундай дейди: «Бу ҳақиқатга мос келмайди. Романга бевосита манба бўлган Берте устидан бўлган суд мажлиси 1827 йилнинг декабрида ўтган, айбдор 1829 йилнинг 23 февралда қатл этилган. Бундан ташқари романда 1829 йил, 1830 йилнинг биринчи ярми, Июль революцияси арафасидаги воқеалар кўп марта тилга олинади». Б. Реизов «Қизил ва қора» романи 1829 йил март ойида ёза бошланганини аниқлайди.

Езувчининг ўзи роман сарлавҳаси остига «XIX аср хроникаси» деб қўйган. Асарнинг ўзбекча нашрида эса «1830 йил хроникаси» деган сўзлар бор. Бу сўзлар қаердан олинган экан, билмадик, ammo асарда шубҳасиз, 1830 йилдан аввалги воқеалар тасвирланади. Романнинг бир бобидагина «1830 йилда шундай йўл тутар эдилар», дейилади. Демак, роман ниҳоятда замонавий, қайноқ воқеалар изидан ёзилган. Ҳатто, асарда шоир Беранже-нинг ноҳақ қамалиши ҳам акс этган. Б. Реизов романда 1826—30-йиллар воқеалари тасвирланганини айтади. Бу асарнинг ўзидан ҳам кўришиб турибди. Романда бош қахрамон Жюльен Сорелнинг ўн тўққиз ёшидан бошлаб йигирма уч ёшгача кўрган-кечирганлари тасвирланади. Демак, асарнинг ўзбекча нашрида «1830 йил хроникаси» деб хато айтилган.

Моҳир таржимон ижоди учун бир умрга татийдиган, жуда оғир, машаққатталаб бу катта ишда айрим камчиликлар ҳам учраши табиийдир. Ҳар қандай моҳир таржимон бир неча йиллик меҳнатида бошидан охиригача ютуққа эришавермайди. Таржиманинг кўп ўринларида ўзбек тилининг бой имкониятларини намойиш қилган Ҳасан Тўрабеков баъзи ҳолларда сўзма-сўз таржимага ҳам йўл қўяди, шундай пайтда айрим ғализ жумлалар келиб чиқади. Романнинг биринчи қисм, XXIX бобида аббат Пирар семнария талабаси Жюльенга мунофиқ одамлар ичида яшашинг қийин бўлади, дейди. Айни вақтда у Жюльен табиатидаги мағрурлик ҳақида гапирди: «Только одно может тебе помочь не полагайся ни на кого, кроме бога, который в наказание за твою самонадеянность наделил тебя тем, что неизбежно вызывает к тебе ненависть»¹. Бу ерда русча таржимани ҳам унчалик яхши деб бўлмайди. Шу фикрнинг ўзбекчаси ҳам унча яхши чиқмаган: «Сенга фақат бир нарса ёрдам қилиши мумкин: ўзингга бино қўйганинг учун жазо та-

¹ Стендаль. Собрание соч. 12-томах. Изд-во «Правда», 1978 год, том I, стр. 239.

риқасида сенга нисбатан муқаррар равишда нафрат қўзғатадиган хислатлар инъом этган худодан бўлак ҳеч кимга суянма». Бу жумланинг мазмунини бир амаллаб тушунса бўлади: «Сенга худонинг ўзи мадад берсин, бўтам, баъзи ишларингдан, сўзсиз, одамлар нафратланишади. Узингга бино қўйганинг учун худонинг жазоси бу». Биз бу вариантни мукамал демоқчи эмасмиз. Ҳар ҳолда жумла тахминан шундай қурилганида ўзбекча оҳанг кашф этади. Худди шу бобнинг қуйироғида яна сўзма-сўз таржимага дуч келамиз. Жуда катта жумланинг русчаси бундай: «Эта уловка экзаменатора даже и семинаристам показалась подлостью, однако она не помешала тому, что господин аббат де Фрилер, этот хитрейший человек, который так искусственно наладил обширную сеть тайных обществ в Безансоне и чьи донесения в Париж судей, префекта и даже высшее начальство гарнизонского штаба, изволил сам своей властной рукой поставить против имени Жюльена цифру «198». Мана шу жумлани Ҳасан Тўрабеков аниқ топилган ўзбекча сўзлар билан, аммо русча конструкцияда таржима қилган. «Имтиҳон олувчининг бундай ҳийласи ҳатто семинаристларга («талабаларга» дейиш мумкин эди) ҳам пасткашлик бўлиб туюлди-ю, биров Базансонда махфий жамиятларнинг бутун бир шахобчасини йўлга қўйган ва Парижга юбориб турадиган маълумотлари билан судьялар, префектлар ва ҳатто гарнизон штабнинг олий бошлиқларини ҳам зир титратадиган маккор одам, аббат де Фрилер жаноблари учун қудратли қўллари билан Жюльеннинг исми қаршисига «198» рақамини ёзиб қўйишга халал бермади». Тўғри, бу жумланинг маъносини контекст билан бирга олингандагина яхши тушуниш мумкин. Романдаги воқеалар ривожидан маълумки, маккор руҳоний, аббат де Фрилер ўзининг софдиллиги, ҳалоллиги билан шуҳрат қозонган касбдоши аббат Пирарни ёмон кўради, уни семинария директорлиги лавозимидан ҳайдашга ҳаракат қилади. Жюльен эса

аббат Пирарнинг севимли шогирди. Де Фрилер Жюльенга ёмонлик қилар экан, унинг устози Пирардан ўчини олмоқчи бўлади. Демак, имтиҳон вақтида руҳонийлардан бири де Фрилерга ёқиш учун Жюльенни алдаб қўлга туширади. Бу ҳаракат кўпчилиги ўзлари пасткаш бўлган талабалар назарида ҳам пасткашлик бўлиб туюлади. Аммо аббат де Фрилер ўзининг янада пасткаш бўлиб кўрinishидан уялмай, аббат Пирарнинг энг аълочи шогирдини энг қолоқ талабалар қаторига қўшиб қўяди. Уша жумладан сўнг автор: «Аббат шу йўл билан ўз душмани янсенист Пирарнинг таъбини тирриқ қилиш имконияти тугилиб қолганидан хурсанд эди», дейди. Демак, юқоридаги узун жумлани бир неча қисмга бўлиш мумкин эди. Яна бир эътироз шуки, таржимон асардаги янсенист (1640 йилда «Августин» китобини ёзган, янги католицизм догмаларига танқидий қараган руҳоний Янсений тарафдорлари), ультра реалист (подшо ва олий амалдорларнинг чексиз ҳуқуқларини ҳимоя қилиш) каби тушунчаларни изоҳсиз бераверган. Романнинг русча нашрларида қийин ва тарихий тушунчаларга изоҳлар берилгани ҳолда асарнинг ўзбекча нашрига изоҳ берилмаган.

Европа адабиётида инглиз шоири ва адиби Вальтер Скотт эпиграфларни модага (расмга) киритган дейишди. Стендаль романларида, хусусан, «Қизил ва қора» асарида ҳам кўнлаб эпиграфлар учрайди.

Романнинг биринчи қисмига 1791 йил Париж Коммунасининг раҳбарларидан бири, республиканинг адлия министри Дантоннинг «Ҳақиқат, аччиқ ҳақиқат» деган сўзлари эпиграф қилиб келтирилади. Стендаль бу билан XIX аср француз жамияти ҳақидаги аччиқ ҳақиқатларни айтиш ниятини билдиради. «Шаҳарча» деб номланган I бобга эса Гоббснинг «Соберите вместе тысяча людей — оно как будто неплохо. Но, в клетке им будет невесело» деган фикри эпиграф қилиб олинган. Негадир бу эпиграф ўзбек тилига ўринсиз равишда шеър билан:

Минглаб кишиларни бир жойга йиғинг,
Гўё яхшига ўхшайди бу ҳол.
Лекин каталакда улар асло бўлишмас хушнуд,—

деб таржима қилинади.

Бундай шеър ўқувчиларга жуда ғалати кўринади, чунки улар Гоббснинг (1588—1679) шоир эмас, машҳур файласуф, материализм асосчиларидан бири эканлигини яхши билишади, VII бобда Стендалга замондош бир авторнинг (тўғрироғи, адиб ўзи тўқинган) «Они не способны тронуть сердце, не причинив ему боль» деган сўзлари келтирилади. Бу теран фикрнинг маъноси шуки, расво одамлар яхши одамнинг қалбига таъсир кўрсатолмайди. Улар қалбга озор бериш йўли билан таъсир кўрсатолдилар. Бундай таъсир қилиш, албатта, «кўнгили олиш» эмас. Таржимон эса (негадир яна шеърини йўл билан) ўзбекчага:

Дилиннга озор бермай,
Кўнглингни ололмайдилар,—

деб ўгиради. Стендаль эса бундай демоқчи эмас. (Биз, албатта бошқа кўп ўринларда Шекспир ва Байрон асарларидан келтирилган шеърини эпиграфларнинг Муҳаммад Али томонидан яхши таржима қилинганлигини инкор этмоқчи эмасмиз.) XII бобга «В Париже можно встретить хорошо одетых людей, в провинции попадают люди с характером» деган фикр эпиграф қилиб олинган. Бу эпиграф ҳам бизнингча «Парижда яхши кийинган одамларга дуч келиш мумкин, вилоятда эса иродаси мустаҳкам одамлар кўпроқ учрайди», деб нотўғри таржима қилинган. Бу ердаги гап ирода ҳақида бораётгани йўқ. Ёзувчи шаҳарда одамларнинг ҳаммаси бир-бирига ўхшаш, уларнинг фақат кийимларигина ранг-баранг, қишлоқларда эса табиий, ранг-баранг характерли одамлар учрайди, демоқчи.

Наполеоннинг Италия ҳарбий юришини расмий тил-

да «итальян кампанияси» дейишади. Аммо ўзбек тилида ҳеч қандай изоҳсиз «итальян кампанияси» деб ишлата-вериш яхши эмас. «Болаларнинг гувернёри» сўзларини ҳам «болаларнинг мураббийси» деб олиш маъбулроқ эди. «Шайдо қилиш плани» ҳам яхши эмас. «Режаси» дейилгани маъқул эди.

VII боб русча «Избирательное сходство» деб аталади. Ўзбекчага эса «Сайланма ўхшашлик» деб сўзма-сўз ўгирилган. Бу бобда жаноб Вально (негадир ўзбекча де Валено деб олинган) каби мансабдорларнинг ҳалоллик ҳақида лоф уриб, ўзлари етимчаларнинг ризқини ўғирлаб, бойиб кетганликлари фош этилади. Бу ерда етимчалар билан Жюльеннинг тақдири ўхшашлиги, шунингдек, икки фирибгар жаноб Вально билан де Реналнинг ўхшашлиги ҳақида гап боради. Уқувчи «Ўхшатмагунча учратмас» қабилидаги иборани хаёлига келтиради.

Стендаль асарлари ўзбек адабий, маданий ҳаётига, афсуски, жуда кечикиб кириб келди. Унинг ажойиб асарларидан бири «Қизил ва қора» романи билан деярли бир вақтда ёзилган «Ванина Вандини» («Ванина Вандини ёки карбонарийларнинг папа областида фош қилинган сўнгги вентаси ҳақидаги баъзи тафсилотлар») новелласи ўзбек тилида 1962 йилда Насим Тоиров таржимасида босилиб чиққан эди. Баъзи камчиликларига қарамай, бу таржима жуда кўп ёшларимизга Ватанни қандай фидойилик билан севишни ўргатувчи, ёшларнинг ҳаётига жуда теран мазмун: порлоқ туйғулар бахш этувчи асарлардан бири бўлиб қолди. «Қизил ва қора»нинг Ҳасан Тўрабеков томонидан таржима қилиниши эса нур устига аъло нур бўлди: бу асар ёш авлодга ҳам, катталарга ҳам ҳақиқат, маънавий камолот сари соф кўнгил, очиқ юз билан боришни ўргатиб, уларнинг энг яқин сирдоши бўлиб қолади. Жамиятнинг энг ўткир, ҳаяжонли муаммоларини Бальзак сингари чуқур бадний таҳлил қилувчи Стендаль асарлари бугунги авлодлар учун ҳам қимматлидир.

ПОРТРЕТЛАР
УЧУН
ШТРИХЛАР

УНУТИЛМАС ДАҚИҚАЛАР

Бу воқеа 1962 йилнинг февраль ойида рўй берди. Уша куни осмонни қора булутлар қоплаб олган, совуқ ҳаво баданларни жунжитар эди. Кечки соат олтилар чамаси Амударё район партия комитетининг биринчи секретари Фаттоҳ Восиқов телефон қилиб қолди. Овози хиёл титраб:

— Домла, илтимос, тайёр бўлиб туринг! Паромга кетяпмиз, йўл-йўлакай сизни ҳам олиб ўтамиз. Гап бор, — деди.

Секретарнинг бир оғиз «гап бор» деб айтган сўзлари мени ўйлантириб қўйди. Сал-пал таниш бўлсак ҳам, секретарь мени шу пайтгача йўқламаган. Мен ўқитувчиман. Демак, мактаб ҳаётига доир бирор маслаҳатли гап бўлса керак, деб ўйладим. Шу пайт ташқарида «Газ-69»нинг бўғиқ сигнали эшитилди.

Машина елиб борар экан, ҳамроҳларимиздан бири аския қилди. Лекин секретарь аскияга қўшилмади. Яна ҳамма жимиб қолди.

— Биласизми, кимни кутиб олишга кетяпмиз паромга?— дея бизга ўғирилди секретарь.— Ойбекни. Ҳа, ёзувчи Ойбекни.

— Нега бу гапни аввалроқ айтмадингиз, ахир улбул тайёргарлик...

— Ҳамма нарса тайёр. Уйлайманки, сиз ҳам руҳан тайёрсиз. Китобларини ўқигансиз. Тошкентда кўришган ҳам бўлсангиз керак. Ишончли вакилсиз. Бўёғи ўзини-

гизга ҳавола. Ойбек номзодини депутатликка кўрсатганмиз.

— Фаттоҳ Восиқович, нима десангиз денг-у, аммо ишончли вакил бўлиш, яна кимга денг, Ойбек домлага-я... Йўқ, бу жудаям масъулиятли иш. Ростини айтсам сал-пал қўрқаман ҳам. Ҳалиям вақт бор, мени бу ишдан озод қилсангиз. Ўтиниб сўрайман.

— Домла, ҳеч қандай ўтинишнинг ҳожати қолмаган. Райком бюроси сизни бир овоздан ишончли вакил қилиб кўрсатган.

Гап-сўзларимиз тугар-тугамас паромга етиб келдик. Паром бир пайтлар район маркази бўлиб турган Қипчоқ посёлкасининг шундоқ биқинида. Район маркази Манғит билан Қипчоқ ораси атиги ўн икки чақирим. Паромга анча-мунча одамлар йиғилган: ўқитувчилар, колхозчилар, турли хил ташкилотларнинг вакиллари... Барчанинг нигоҳи бир нуқтага тикилган. Амударёнинг нариги соҳилига келиб тўхтаган «Газ-69» машинаси, яна аллақандай юк машиналари, ҳар хил уловлар... Ана, кема сигнал бериб ўрнидан қўзғалди. Аму мавжланиб, ўзига хос «шилп-шилп» овоз чиқариб оқар. Унинг оқишини кузатган одамнинг кўз олдида дарё қаёққадир шошаётгандай, сўнгра нафасини ростлаб олиш учун бир зум тўхтаб тургандай туюлар... Амунинг «нафас олиши» авж пардаларида чалинаётган оҳанг пайдо қилар ва бу оҳанг секин қанот қоқиб, тоғлар оша олис-олисларга йўл олар эди. Шилп-шилп... Шилп-шилп... Шилп-шилп...

Кема палубасида келаётган Ойбек Аму манзарасини томоша қилиб нималарни ўйлаётган экан? Ҳув ана адибнинг юзлари, кўзлари ҳам аниқ кўринди. У ялангбош. Ёнида рафиқаси Зарифа опа. Кўзлари ўйчан, лаблари қимтилган.

Қисқагина салом-аликдан кейин яна район маркази Манғит сари йўл олдик. Ойбек домла учун райкомнинг дачасига жой ҳозирлаб қўйишган экан. Дача

боғнинг ичкарасида. Тинч жой. Ҳеч ким халақит бермайди.

Биз кетаётган эдик, Зарифа опа:

— Бирпас дам олишимиз, ўзимизга келишимиз керак. Йиғилиш эртага бўлса, қандай бўларкин,— деб илтимос қилиб қолди.

Фаттоҳ Восиқович оғир тин олиб, мўлжалланган тадбирлар ҳақида ётиғи билан сўзлаб берди.

— Ҳатто, мана, ишончли вакил ҳам тайёр, — деб қўйди у сўзининг охирида.

Ойбек жимгина қулоқ солиб ўтирар, гоҳо нималарнидир айтгиси келиб, рафиқаси Зарифа опага лудуқланиб гапириб қўяр эди.

Зарифа опа:

— «Манғит» сўзининг маъносини шарҳлаб беринглар. Манғит шаҳрининг тарихини ҳам,— деди.

Ойбек мамнун жилмайди. Демак, бу фикр адибдан чиққан.

Фаттоҳ Восиқович менга ўгирилиб қаради. Мен унга. Маълум бўлдики, иккаламиз ҳам бу саволга жавоб бера олмаймиз. Сукут узоқ давом қилмади. Адиб ўрнидан туриб кетди-да, дераза олдига борди. Жилмайиб қўли билан дераза томонга ишора қилди. Ҳовлида бир гала чумчуқлар навниҳол ғужум шохларида чирқ-чирқ қилишар, кўчада уч-тўрт бола ўйнаб юришар... Ойбек ҳадеб кулар, нимадир демоқчи бўлар, аммо гапирмас эди.

Шу воқеа сабаб бўлиб, биз хижолатдан аранг қутулдик. Бизни яна мухтарам адибимизнинг ўзи хижолатчиликдан қутқариб қолди.

Адибнинг таклифи билан боққа сайрга чиқдик. Йўлакнинг шундоққина ёнгинасида аллақачон йўғон шохлари қуриб-қовжираб қолган ғужум қаққайиб турар. Ғужум томиридан бир шохча ўсиб чиққан бўлиб, япроқлари тушмаган, курашга чоғланаётган одамга ўхшаб, мағрур турар эди.

Устоз кекса ғужумнинг ёнига борди-да, унинг томиридан ўсиб чуққан ниҳолни кўриб қийқириб юборди:

— Сув... сув... ҳаёт... илди... меҳр.— Адиб қишнинг чилласи ҳам силласини қурита олмаган адл ниҳолни ушлаб турди-да, тўсатдан қовоғи уюлди, негадир жимиб қолди.

Фаттоҳ Восиқович Ойбекнинг бу хатти-ҳаракатини бутунлай бошқача тушунди шекилли:

— Водопровод йўқ. Кўпдан бери шу ҳақда ўйлаяпмиз. Ердан берсангиз. Кўчалар тузук асфальт қилинмаган. Телефон масаласи ҳам...

Суҳбат бўлинди. Биз Ойбек домла ва унинг рафиқаси Зарифа опани холи қолдириб, чиқиб кетдик. Туни билан Ойбек асарлари, унинг ҳаёти ва ижодий йўли ҳақидаги мулоҳазаларимни қоғозга туширар эканман, хаёлимда ҳамон ўша кекса гужум. Япроқлари тўкилмаган ниҳол, «ота-бола» гужумни кўрган адибнинг чексиз қувончи ва ниҳоят унинг айрича ҳаяжон билан айтган сўзлари... Сув... ҳаёт... илди... меҳр...

Эртасига район маданият ҳаваскорларининг клубида сайловчиларнинг Ойбек билан учрашуви бўлди. Ўша йиғилиш худди куни кеча бўлиб ўтгандек кўз олдимда турипти. Учрашувга шунчалик кўп одам тўпландики, клуб торлик қилиб қолди. Мен адиб асарларидан олган таассуротларимни гапириб бердим. Бошқалар ҳам Ойбекнинг ижодий ва ижтимоий фаолиятини қувонч ва ифтихор билан сўзладилар. Бир қатор нақазлар берилди. Ойбек домла янги-янги шеърлар, дostonлар ва Бухоро тарихини ҳикоя қилувчи янги роман ёзиб беришга ваъда қилди. Йиғилиш тугагач, севимли адиб билан расмга тушдик. Сўнгра адибни дачанинг боғига кузатиб қўйдик. Зарифа опа Фаттоҳ Восиқовичга Нукусга жўнаб кетишлари кераклигини айтди. Роппа-роса орадан икки соатлар чамаси вақт ўтганидан кейин адибни паромга қадар кузатиб қўйиш учун яна райкомнинг боғига қайтиб келдик. Не кўз билан кўрайликки, Ойбек домла йўлак ёнидаги кекса гужумнинг шоҳларидан бирини

ушлаб турар, кўзлари ёшланган... Бизларни кўрди-ю, зўрма-зўраки жилмайиб қўйди.

Биз сеvimли адибни паромга қадар кузатиб қўйдик. Мана шу воқеанинг бўлиб ўтганига ҳам роппа-роса ўн саккиз йил тўлипти. Шу ўтган йилларда кўп марталаб Ойбек домла билан бирга тушган расмимизни қўлга олдим. Шундай пайтларда кўзим расмда бўлади-ю, хаёлимда ўша учрашув, райкомнинг боғи, кекса гужум, изгирин совуқларни писанд қилмай гурур билан турган навниҳол... Қулоғимда устоз адибнинг «Сув... ҳаёт... илди... меҳр...» деган сўзлари...

«ХАЁЛ БЕРИНГ МЕНГА...»

Суюкли шоиримиз Муҳаммад Али шеърларининг бирида «Хаёл беринг менга, шундай бир хаёл, ўйларимга сизмасин ўша» деб ёзади. Ҳа, шоир учқур хаёллари қанотида, «илҳом ғиротига миниб» дунё кезади. Олис сайёралар томон бориб, она ер узра нигоҳ ташлайди. Бу нигоҳлар шоирнинг ўз сатрлари билан ифода қиладиган бўлсак, «бугуннинг залворли чўққиларидан, кечмишнинг гирдобли тубига» боқади. Бу нигоҳлар гоҳо ўйчан, гоҳо қаҳрли, гоҳо қувноқ, гоҳо изтиробли, гоҳо орзу-умидлар билан тўлиб-тошган... Шоирнинг нигоҳи орқали доҳиймиз Лениннинг инқилобий ўйларга тўлиқ жўшқин ёшлиги ва унинг ғояларидан илҳом олиб, руҳланган революционерлар ҳаёти...

Авлод-аждодаларимизнинг ўз ҳақ-ҳуқуқлари учун олиб борган курашлари билан лиммо-лим тўла фожеали тақдир, орзу-ўйлари билан ошно бўламиз.

Муҳаммад Али ижодининг энг кучли томони — тарих билан бугунни боғлаб турувчи ипларни топа билишида, халқ тақдирини бутун орзу-умидлари, чигалликлари, фожеалари билан куйлашга интилишида. Лекин ҳозир гап бу ҳақда эмас. Гап Муҳаммад Али ижодининг бош йўналиши ҳақида.

Шу мавзу атрофида фикр юритиш учун аввало шоирнинг ўзига сўз берамиз:

«Мен 1942 йилнинг биринчи март кунн туғилган эканман. Қишлоғимизни Бешгул деб аташарди. Бешгул қишлоғи Марказий Фарғонанинг қоқ ўртасида жойлашган. Бир пайтлар қишлоқнинг атрофи қип-қизил чўл бўлган. Бу шўрхоқ ерларда янтоқ ва шўрадан бошқа нарса ўсмас эди. Яқин-яқинларга қадар ҳам бизнинг жойларда шолн экиларди, чунки ернинг шўрини ювишда, тозалашда шолнинг баҳоси йўқ.

Нима учун шеър ёза бошлаганимни билмайман. Биринчи шеърларимни ёза бошлаганим 1952 йилга тўғри келади. Илк машқлардан биттаси «Тинчлик» деб аталарди. Бу, албатта, Фафур Гулом таъсиридан бўлса керак. Шеър ҳаваскор шоирга хос бўлмаган узун вазнда, нотабий оҳангларда ёзилган эди.

Бадий тафаккур ва истеъдод тарбиясида эртақлар, халқ дostonларининг беқиёс роли борлиги аён. Бу ҳақда кўп ўқиганман. Аслида ҳар бир ижодкор ҳам буни ўз бошидан кечирши табиий ҳол. Менинг катта онам эскича хатдан хабардор бўлиб, унда жуда кўп китоблар тўпланган эди. Жумладан, Машраб ва Ҳувайдо ғазаллари, «Маликаи Дилором», «Иброҳим Адҳам», «Юсуф-Аҳмад» сингари ишқий-романтик дostonлар ва бошқа дидактик руҳдаги турли рисоалар мавжуд эди. Узун кечаларда у киши мўъжазгина кўзойнагини тақиб олиб ўқишга тушарди. Хаёл узоқларга кетарди, тасаввур бемисл жонланарди.

Кунлардан бир кун отам қаёққадир сафар қилиб, қайтишда Тошкентда бўлиб, менга бир китоб совға қилиб олиб келди. Бу Мухтор Авезовнинг «Абай» романи эди. 1955 йил эди чамамда. Китобни қайта-қайта ўқидим. Билмадим, ўша қозоқнинг кенг чўллари тасвиридан худди ўзимизнинг чўллари кўргандек бўлдимми, ёки Қўнонбойнинг ёш ўғли Иброҳим хаёллари сеҳрлаб олди-ми, ҳар қалай мен бу китобга шайдо бўлиб қолдим.

Ҳозиргача ҳам асардаги ажойиб романтик образлар Абай, дилтортар қиз Туғжон, Ойгерим ва бошқалар хаёлимда туради. Бу роман менинг бола тасаввуримни беқиёс кенгайтирди, дунёда менинг кичкина қишлоғимдан бошқа яна қозоқнинг бепоён чўллари ҳам бор эканлигини билдим.

Кейин халқ дostonларидан «Кунтуғмиш» қўлимга тушиб қолди, кейин «Маликаи айёр»... Фантазия ниҳоятда кучли эди бу асарларда.

Биринчи шеърим 1957 йилда «Қизил Ўзбекистон» газетасида босилиб чиқди. Биринчи шеърлар китобим «Фазодаги ҳислар» 1967 йилда эълон қилинди. Худди шу йил «Машраб» дostonим «Шарқ юлдузи» журналида босилди. Сўнг кетма-кет «Гумбаздаги нур», «Йигирма етти ёшим», «Заминда яшаймиз», «Бешгул», «Ошиқлар» дostonлари нашр этилди, «Шафақ», «Оталар юрти», «Алвон чечаклар», «Дostonлар», «Оқ нур», «Ҳаёт саслари» (рус тилида) деган китобларим ўқувчиларга етиб борди.

Таржима билан шуғулланиб туришимнинг сабаби бор. Таржима ўзига хос ажойиб бир мактабдир. Таржима жараёнида она тилимизнинг беқиёс гўзаллиги ва таровати намён бўлади. Мен таржима қилар эканман, ўша асарнинг бадий хусусиятларини синчиклаб ўрганаман, бошқача қилиб айтганда, бир асарни таржима қилиш — ўша шоир ижодхонасига бемалол ташриф буюриш демакдир, бу ташриф давомида сизга кўп ғаройиб сирлар намён бўлади. Ижодий ўрганишнинг таржимадан кўра қулайроқ йўли бўлишига ишонмайман. Мен «Боқий дунё» деган бир шеърый роман устида ўн йилча меҳнат қилдим. Ушбу романи ёзиш учун иккита эпосни таржима қилдим. Ҳам «Шаҳриёр» (қорақалпоқ эпоси), ҳам «Рамаёна» (ҳинд эпоси) тажрибалари менга кўп жиҳатлардан қўл келди. Бу маънода шунини айтиш мумкинки, ҳар икки эпосда ҳам эпик кўлам жуда катта, бироқ шунга қарамай воқеалар жуда мухтасар, ихчам

берилади. Бу улкан маҳорат белгиси. Ана шу маҳорат сирларини ўрганиш ижодкор учун катта мактабдир.

Мени ҳамиша халқ тақдири, замон ва келажак ўйлари, олис ўтмиш хаёллари, мана шуларнинг ҳаммаси бирикканда инсон яралиши қизиқтириб келади. Мен замон билан тарих ўртасидаги алоқани илгашга уринаман, ўйлашимча, адабиётнинг бош вазифаларидан бири ҳам шу. Замон билан тарих ўртасидаги алоқа эса номи катта ҳарфлар билан ёзилган «Инсондир».

Муҳаммад Али жуда ҳам топиб айтганидек «халқ тақдири, замон ва келажак ўйлари, олис ўтмиш хаёллари» шоирга тинчлик бермайди, уни ҳамиша безовта қилиб туради. Тарих, тарихий воқеалар, тарихий шахслар ҳақида кам ёзилганми адабиётимизда! Лекин халқ меҳрини қозониб, тилга тушган баркамол асарлар кўп эмас. Тарихий фактлар билан гиж-гиж тўлиб-тошган қанча-қанча шеърлар, ҳикоялар, дostonлар, қиссалар, романлар унутилиб кетмади, ахир! Тарихни бизнинг кунларимизга кўр-кўрона олиб келиб бўлмаганидек, замон проблемаларини ҳам тарих муаммоларига «мажбуран» боғлаб бўлмайди. Тарихий воқеалар, тарихий шахслар руҳини — бинобарин халқ руҳини, унинг бугунги кун билан ҳамнафас бўлиб кетадиган нуқталарини илғай олиш, бор бўй-басти, минтақалари билан, мураккаблигича кўрсата олиш ҳеч қачон ижодчининг кун тартибидан тушмаган.

Муҳаммад Алининг «Том бошида ёйилган хирмон» деб номланган бир шеъри бор. Бу шеър на бирон танқидчи ва на бирон олимнинг тилига тушмади. Мен ҳар сафар ана шу шеърни ўқиганимда дунёнинг боқийлиги, вақт шамолларининг учқурлиги, инсон руҳининг покизаллигини ўйлаб кетаман.

Том бошида ёйилган хирмон,
Дон шопирар бугдойранг аёл.

Гоҳ кўзлари бўлиб ингорон,
Гироқлардан чорлайди шамол.

Ғув-ғув эсиб қолар шабада,
Дон қуйилар галвирдан шов-шув,
Пастда эса, мўъжаз кулбада
Уғилчаси ётар беуйқу.

Ҳув нарида, тоғлар бошида
Қуйлаб ётар шалола шов-шув
Ва аёлнинг шундоқ қошида
Сирғанади шабада ғув-ғув.

Дон шовиллар, шовиллар хаёл,
Мавжудот ҳам шовиллар гўё.
Эсинини ҳеч қўймас шамол,
Галвирда ҳам дон бўлмас адо...

Бу шеърни ўқиб, яна кўп нарсаларни ўйлаб кетаман: олис тарих муҳри тушган гумбазлар, йиллар ўтган сари нураб бораётган лойсувоқ деворлар, нақшинкор устунлар, ота-боболаримизнинг руҳини сақлаб келаётган қаҳрамонлик курашлари... Буларни унутиш — ота-онани унутишдай гап.

Шоир яна бир шеърда тарих ҳақида сўз юритатуриб ёзади:

Бугуннинг граждан шоириман мен,
Кечмишга бир назар қилмоқ истадим.
Кечмиш ҳам осмондай поёнсиз ва кенг,
Гарчи у даҳшатли, гарчи у қадим,
Кечмишга бир назар қилмоқ истадим.
Ўйлаганим кўпдир, ёздим лекин оз,
Ёзилмади ҳали қанча, қанчаси.
Эй, нурли чеҳралар, келингиз бир оз
Очайин ўтмишнинг бекик дарчасин.
Очилмади ҳали қанча-қанчаси...

Бугуннинг чин граждан шоири сифатида Муҳаммад Али «осмондай поёнсиз ва кенг» кечмишимизга ўгирилиб қарайди ва исёнкор шоир ва буюк файласуф Машраб билан юзма-юз суҳбат қуради, эрамиздан олдин 328—327 йилларда Искандар Зулқарнайн босқинчиларига қарши курашган, ўзбекларнинг авлод-аждоди — массагетларнинг йўлбошчиси, халқ қаҳрамони Спитоминнинг ўлим олдида ҳам бошини мағрур тутиб, душманларига тўккан қаҳр-ғазаби, Муқаннинг она юрти бугуни ва эртасини қайгуриб айтган васиятларини ҳикоя қилади. Гумбазларда живирлаб акс этган нурларни кўриб ҳайратга тушган болакайнинг орзу-ўйлари орқали бизларни ҳам олис ўтмиш ва бугунимиз ҳақида ўйлашга, фикрлашга ундайди.

Биз ўтмишда ким эдиг-у, бугун киммиз, биз нимамиз билан гўзал, ардоқлимиз, нимамиз билан халқимиз ишончини қозонамиз ва қозонишимиз керак,— мана шулар ҳақида Муҳаммад Алининг шеърлари ва достонлари.

«ҚУШ ТИЛИ ИШОРАСИ БИЛА ҲАҚИҚАТ АСРОРИ...»

Ҳаққуш деган қуш ҳақида эшитганмисиз ўзи?! Ҳар ким бу афсонавий қуш шаънига ҳар хил ривоятлар тўқиган. Кўпинча «Ҳаққуш қичқирғини эшитганман», «Ҳаққуш қичқирғи ёмонлик аломати», «Ҳаққуш қичқирғи олам осойишталиги» сингари бир-бирини инкор қилувчи таъриф тавсифларни кўп эшитганмиз болалигимизда. Яна болалигимизда Семурғ деган афсонавий қуш ҳақида қизиқ-қизиқ ривоятлар ва ҳикоятлар тинглаганмиз. Орадан йиллар ўтиб, сал-пал одам таниб, ҳаётнинг пасти баландини тушуна бошлашимиз билан ҳаққушлар ва семурғлар ҳақида тўқилган афсоналар замирида теран маъно, аччиқ ҳақиқатлар тахланиб ётганини сеза бошлаймиз.

Алишер Навоий «Муҳокаматул-луғатайн» асарида

ёзади: «Чун «Лисонут-тайр» алҳони била тарашум тузубдурмен, қуш тили ишораси била ҳақиқат асрорини мажоз суръатда кўргузубдурмен».

Один ўзга сўзга майлим оз эди,
Қуш тили бирла кўнгул ҳамроз эди.
Турк назмида чу тортбмен алам,
Айладим ул мамлакатни якқалам.
Тўрт девор бирла назми панж ганж,
Даст берди чекмайин андуҳи ранж.
Назму насрим котиби тахминшунос,
Езса юз минг байт этар эрди қиёс.
Мунчаким назм ичра қилдим иштиғол,
Хотиримдин чиқмас эрди бу хаёл.

Қушлар тили орқали ҳикоя қилинган «Лисонут-тайр» асари чуқур фалсафий фикрлар асосига қурилган бўлиб, «ҳақиқат асрорлари» мажозий суръатда кўрсатилади. Ўттиз қушнинг Семурғни излаб йўлга чиқишлари, бир амаллаб мақсадларига етишиш орзусида Талаб, Ишқ, Маърифат, Истиғно, Тавҳид, Ҳайрат, Фақр ва Фано водийларини кезиб чиқишларининг ўзи ҳар бири бир фалсафий дoston. Бу дostonларнинг ҳар бирида инсоннинг ўзлигини англаши, табиатга, жамиятга муносабати масалалари тилга олинади. Семурғни ҳар бир одам юртдан олисдаги сарҳадлардан эмас, ўзи яшаб, нафас олиб турган табиатдан, ўз жамияти ичидан ва ниҳоят, ўзидан излаши лозим. Мана «Лисонут-тайр»нинг томирларида гупуриб уриб турган фалсафа.

Ким қилиб Симурғ ўттиз қуш ҳавас,
Ўзларин кўрдилар ул симурғ бас.

Ҳар бир юрагида ўти бор, халқининг ташвишлари, орзу-ўйлари билан нафас олиб яшайдиган ижодкорнинг болалигида эшитган эртаклари, дostonлари, ривоятлари, афсоналари, қушлари, сойлари, тоғлари, ўтлоқлари

бўлади. Шоир айтганидек, болалик — тинглаш ва ҳайратланиш даври. Турмушнинг серғалва тўлқинлари гоҳ сизни болаликдаги афсоналарни эслашга мажбур қилади. Шундай пайтлари афсоналар кўзгуси орқали бугунги одамлар ҳаётига разм солгингиз келиб қолади.

Омон Матжон ҳам «Ҳаққуш қичқириғи»га қулоқ тутганида бугунги ташвишларимиз, ўйларимиз, орзуларимизга ҳамоҳанг туйғуларни, фикрларни туйиб, илғай олган. Шоир нақл қилган афсоналар «мазмунига бўлди руҳ майли». Яна Алишер Навоий «Лайли ва Мажнун» дostonида айтади:

Езмоқда бу ишқи жовидона,
Мақсудим эмас эди фасона.
Лекин чу рақамга келди мазмун,
Афсона анга либоси мавзун!

Афсоналар, ривоятлар, эртақлар мотивлари асосида ёзилган ҳозиржавоб, баркамол асарлар камми адабиётимизда? Ибн Синонинг «Тайр қиссаси», Фаридиддин Атторнинг «Қуш тили», Алишер Навоийнинг «Лисонут-тайр»и, Гулханийнинг «Зарбулмасал»идан бошлаб, бизнинг замондошимиз Чингиз Айтматовнинг «Оқ кема» қиссаси ва яна бошқа кўп асарларда халқимизнинг бой руҳий олами, одамларимизнинг маънавий биографияси ўзининг ёрқин аксини топган.

Демоқчимизки, Омон Матжон ҳам «Ҳаққуш қичқириғи» китобига кирган шеърӣи ва насрий асарларида ўзини кўпдан бери безовта қилиб келаётган масалаларга жавоб излайди. Ва берилган жавоблар ҳам мажозий образлар орқали ҳикоя қилинади. Шу тариқа рамзийлик ичида рамзийлик, афсона ичида афсона, образлар ичида образлар, оламлар ичида оламлар очила бошлайди.

Ҳаққуш ҳақидаги ривоятни бошқа болалар қатори Омон ҳам болалигида эшитган ва ҳали ҳамон ўша ривоятларни унутмай айтиб, куйлаб келади. Мана ўша бир

пайтлар болалнк онги, зеҳни, шуурига сингиб қолган ўша ривоятнинг бир парчаси:

«...Бор-йўқ шарпалар, садолар чиниб,

Юлдузлар ҳам оқмай турадиган дақиқалар бўлади тонг олдидан!

Табиат гўё бутун осмонни кимнингдир келишига тайёрлаб бўш ва тинч қўйганга ўхшайди.

Шу пайт ҳар чақиримда бир марта:

«Ҳақ-қ!» дея чақириб Ҳаққуш ўтади, теран ором қўйнида ётар ер ва осмон оралигидан!

Уни на кўриб бўлади, на қаёқдан келаётгани-ю, на қаёққа кетаётганини билиб бўлади!

Одамлар унинг овозини эшитиб:

«Шукр, олам осойишта, юрт фаровон, ҳақиқат барқарор экан!» деб, тонгни ўз орзу-ўйлари билан кутиб оладилар!

Айтишларича, Ҳаққушнинг қичқиригини бошқа садо бўлиб юборса, ёмон бўлади!

Ҳаққуш қичқиригини эшитяпман.

Ёнма-ён ўша, болаликдан эсдалик саросима: мана ҳозир ёт бир гумбурлаш, ёт бир садо бўлиб юборадигандай ҳаққушимнинг овозини!»

Шоир ҳаққуш қичқиригидан, «олам осойишта, юрт фаровон, ҳақиқат барқарор» деб кутиб олаётган одамлар овозидан қувонса, ёт бир гумбирлашлар, ёт бир садолар эзгуликка чорловчи овозни бўлиб юборишидан изтироб чекади, қайғуради, сергак тортади. Ҳаққуш қичқириги — бу олис-олислардан таралаётган ҳақиқат, эзгуликнинг акс садолари...

Омоннинг шеърлари, дostonларида ҳам ана шу тарихий нуқталар, шу бугуннинг минтақалари нафаси уфуриб туради.

Бу ҳодисанинг сири нимада? Аввало сўзни шоирнинг ўзидан эшитайлик.

«Қачондан бошлаб шеър ёза бошлагансан ёки илк бор қайси бир туртки ижодий фаолият бошлашингга сабаб-

чи бўлган?» деб сўрасалар, энг аввало одамларни росмана таний ва ажрата бошлаган пайтларим эсимга келади. Одамларни бир-биридан ажратишнинг мен учун бўртма белгиси ё сифати, бу — уларнинг ё катта ғам, ё катта шодлик пайтларидаги ҳолатлари. Жуда ёш пайтларимда кўрганим аллақандай тўй ёки катта сайил, ё кимнингдир азаси, кимларнингдир уйларидаги хотинларнинг юрак йиртар йиғилари, қишлоқни иккига бўлиб ўтган ёб бўйидаги жуда баҳайбат — ичи ковак қора толлар, ёки қабристон устида аллақачон қуриб, лекин тиккалигича қолган катта қорамон дарахти ва ҳоказо. Менинг болалик таассуротларим нималарни, қайси шаклда асраб қололганини аниқласангиз, кузатиш нуқталарим аввалдан ҳам сал бошқачароқ, яъни «предмет»лироқ эканини англайсиз. Бу — биринчиси.

Иккинчиси бошқачароқ. Ҳозирги тилда айтсак, этник қатлами бойроқ, халқ қадимий маданиятининг бойликларидан кўплаб «минерал»лар йиғилиб қолган жойданман. Жуда яқинларгача яхши бир одат бор эди қишлоғимизда. Буни у ерда «зиёфатлашиш» деб айтилар эди. Чоллар ўзларича, катта кишилар ўзларича, йигитлар ўзларича (уйланганлар айрим), болалар ўзларича, ёшларига қараб, уйларининг бир-бирларига узоқ-яқинлигига қараб зиёфатлашишар эдилар. Зиёфатнинг шакли қизиқ. Ун-ўн беш киши қўшилади. Асосан қишда! Ҳар ҳафтада (ёки икки ҳафтада бир марта) бир одам кеч-қурун ўз уйида зиёфат беради. Турли дастурхон ёзилади. Шу группага ўз «оға бегиси» сайланади. Бу — тартиб бўлиши учун! Шу кечада ҳар ким ўз билганини намоиш қилиши керак. Лекин ҳар бир зиёфатда албатта, таъкидлайман, албатта, ўйин-кулгидан ташқари, ҳар ким албатта бир шеър, ё дostonдан парча, ё ашула айтиб бериши, ё икки-уч хил рақс ижро этиб бериши шарт эди. Билмаса, эплай олмаса жуда қаттиқ жазо чоралари (албатта болалар ўзлари ўйлаб чиққан ва ҳазил тариқа) қўлланилар эди. Мана битта жазо: бирон

хунар кўрсата олмадингми, шу ярим кечаси битта ўзинг кетиб, нариги қишлоқдаги шундай болалар зиёфатларидан бирдан «истеъдодли»роқ бировни илтимос қилиб олиб келиб, ўрнингга бирон нима кўрсаттиришинг керак эди. Ва уни яна ўз зиёфатига кузатиб қўйишинг! Бу гаплар бари гўё санъат учун олинган қандайдир сирли мажбурият эди. Мен бу зиёфатларда бирон жазо олганимни эслай олмайман. Ёлгон бўлмасин, бир марта «ога бегимиз ўзлари нега ҳеч нарса кўрсата олмадилар, жазо олсин!» деганим учун, мени то ош нишгунча ташқарига — қозонга ўтёқарликка «сургун» қилган! Бу инкинчиси.

Учинчиси. Хоразм тўйлари созандасиз, бахшисиз, дорбозсиз, масхарабозсиз ўтмаган. Бундан ташқари, қишлоғимизда дутор чалиб, ашула-мақом айтадиган «ҳ. в.аскор чол»лар анчагина эди. Эски китобларни нағма билан ўқийдиган, халқ дostonларини айтадиган кампирларнинг сон-саногини йўқ эди десам ҳам лоф бўлмас. Бунинг устига, Зариф акам ўзинча қўшиқ машқ қилар, катта ашула дафтари бўлар эди.

Қолаверса, отам умри бўйи Боғолон алоқа бўлимида бошлиқ бўлиб ишлаб ўтди. Шунданми, бир пайтлари уйда нон бўлмаса ҳам янги газета-журналлар албатта бўлар эди. Баъзида ўқишми-ўйин биланми банд бўлиб, қўй-сигирларга ем-сув бериш эсимиздан чиқиб кетган бўлса, отам кечқурун ишдан ҳорғин келиб, газета-журнал олиб келса ҳаммамиз бирданига ташланардик. Шунда отам «Ҳей, болаларим, сигирларни ҳам газета ўқитиб қўйибсанлар-ку, газетадаги гапдан қаймоқ чиқмайди, бир боғлам ўт беринглар уларга...» дер эдилар ҳазиллашиб.

Биринчи шеърим район газетасида, янглишмасам, биринчи марта 1958 йилнинг бошларида босилиб чиқди. Умуман шеър машқим ундан ҳам анча аввал бошланган. Ҳалиги шеърим — масал эди. Номин «Балиқ билан Чурик тўр». Ёдимда бориचा айтсам, шундай:

Ёз кунларини бирида,
Кўлнинг чуқур ерида
Балиқ билан Чурик тўр
Жанжал қилди жуда зўр.
Тўр деди:— Ҳой, балиқвой,
Ишинг чатоқ, ҳолинг вой!
Сени ўраб оламан
Ва халтамга соламан.

Хуллас, балиқ ночор қараса, тўрнинг аҳволи ҳам чатоқ, эски ямоқ, чириган... Таваккал деб бир ташланиб тўрни тешиб, озодликка чиқиб кетади...»

Ватан, замон, бахт каби тушунчаларни ҳар бир авлод янгилайди, ўз афсоналари билан бойитади. Афсоналари мўл юрт — энг бой юрт, энг умрбоқий юрт. Афсоналар — энг узоқ умр кўрадиган, яъни кўп маънавий хизмат қиладиган фахрий ватандошларимиз. «Афсоналар болалигимизнинг оқ қанотли қушлари. Улар бугун ҳам, ана яқингинамизда нурли кўзлари билан кузатиб турганга ўхшайди бизни! Бу — ҳаммага таниш туйғу.» Афсоналар — халқимизнинг болалигидан бу кунигача учиб келган ва келажак сари учишга ҳозирланаётган сирли руҳлар! Уларнинг баъзилари сизга таниш — кимдир айтиб берган, қайсидир эски ёки янги китобдан ўқигансиз ёки ўзингиз сезмаган ҳолда хаёлингизда яшаб келган.

«Мен «Ҳаққуш қичқирғи» китобига жамланган афсоналарга эҳтиёт ва эътиқод билан ёндошиб сайқал бердим, ҳар кунги ва адабий-маънавий эҳтиёжларимизга мос «либоси мавзун» кийдирдим,— дейди шоир,— энди муҳтарам ўқувчини афсоналарнинг зангори қанотида сурурли парвозга таклиф қилар эканман, ҳамма саёҳатлар олдидан бўлгани каби, кичик бир эскартма бериб ўтмоқчиман. Нега замонавий шеърлар ёзиб юрган муаллиф бирданига афсоналарга мурожаат қилиб қол-

ди? Орқага чекинишми?! Йўқ! Биринчидан, афсоналар, халқ оғзаки ижодиётининг бошқа шакллари каби, муқаддас бойлигимиз ҳисобланади. Уларни бир жойга тўплаш хайрли иш. Кўпчилик афсоналар бошқа халқларда ҳам учрайди. Демак, улар турли халқларнинг қадимий маданий алоқаларидан, орзу-интилишларининг бир хилда эканлигидан дарак беради. Иккинчидан, асримизнинг техникавий шиддати, тезкорлиги адабиёт ва санъатга бир оз «муаллақ»лик руҳини бергандай бўлди. Мифлар, афсоналар, халқ дostonлари санъатни заминга «қайтариш»га ёрдам беради. Бундан йигирма-ўттиз йил олдин гнёҳ билан даволаган табиб масхарадай кўринар эди, бугун жаҳон медицинаси бир қадар «авиценна»га қайтпти. Беш-ўн йил олдин сунъий матолар «мода» бўлган эса, бугун ёппасига пахта, ипак, қоракўл... Аввал шаҳарга интилар эдик, энди кўпроқ қишлоққа, табиат қўйнига... Бу ортга кетиш эмас, чекиниш эмас! Бу — тезлигимиз, суръатимиз ошгани сабабли биздан орқада қолиб кетаётган эски дўстларимиз — эзгулик, самимият, табиийликни бирга олиб кетиш учун бир зумлик қайрилиш холос?

Шоирнинг бир зумлик олис ўтмишга қайрилиб боқишида гоҳ тарихчиларнинг йиллаб архивларда ўтириб, қоғоз титкилашидан кўра минг чандон кўпроқ маъно бор. Бир пайтлар босқинчилар топтаб кетган шаҳарлар, гнёҳлар, ариқлар, қаҳрамонлар шаънига тўқилган қўшиқлар — буларнинг барчаси шоир хаёлларида, нигоҳларида, туйғуларида ва бинобарин, унинг шеърий сатрларида қайта жонланади.

Она алласини тингламаган, унинг сеҳрли кучи, қудратидан завқ олмаган камдан-кам одам топилади дунёда. Аллани беихтиёр катта ёшдаги одам эшитиб қолса, хаёлга чўмади, лекин уни уйқу элитмайди, аксинча, хотирида ўчиб бораёзган таассуротлари, ухлаб бораётган, унутилай деб қолган туйғулари, умрининг жонли лавҳалари, болалиги эсига тушади.

«Аллада,— деб ёзади шоир «Алла» деб номланган насрий достонида,— биз ҳатто хаёлимизга келтирмаган бошқа бир мўъжиза, муқаддас қудрат бор». Ахир, Ал-поминш душман қўлига банди бўлиб, ҳолсиз, ожиз, қўл-оёғи боғланиб ётганда она алласини хаёлан эшитиб, яна янги куч-қудрат ҳосил қилиб, душманларига қарши кураш бошлайди. Барчиной отасиз ўсаётган ўғли Ёдгорни овутиб, алла айтади. Ойисининг гоҳ йиғлаб, гоҳ кулиб айтган алласини тинглаган ўғил дарров камол топади. Гўрўғли бошига оғир кун тушганда бир пайтлар она сути билан озикланган аллани ёд олади ва ғанимларини тирқиратиб додини беради. Ҳамша шундай бўлиб келган ўзи. «Алла» насрий достонида ўз юртидан олис бир юртга келин бўлиб тушган Розия исмли қизнинг аянчли тақдири ҳикоя қилинади. Қизи кетиши олдидан она уни бағрига босиб: «жон болам, соғ бўл, саломат бўл. Бахтли бўл. Битта ўтинчим: бола кўрсанг уларнинг ҳеч бирига алла айтма! Айтсанг, сендан бир умр норози кетаман...»

Розия онасининг ўғитлари, илтижоларини муқаддас билиб, тўнғич ўғлига сира алла айтмайди, лекин бола касалга чалиниб, оламдан ўтади. Иккинчи фарзанди ҳам кўп турмайди. Учинчи ўғил туғилганида ҳам алла айтмаётган эди, боланинг соғлиги тобора оғирлашиб, бир аҳвол бўлганида эрининг оғир вазоҳат билан қилган талабидан қўрқиб «йиғими, ўтинчга ўхшаш бир овоз билан алла айта бошлайди».

Она айтган алла таъсирида гўдак тузалиб кетади. Бу болакайларни юпатиш учун атайин тўқилган чўп-чакларми? Ёки ҳўққабозларнинг кўзни қамаштириб, таскин берувчи кўзбўямачилиги сингари бир лаҳзалик ўйинларми? Ёки атайлаб ишланган қўлбола тулумларга менгзаб кетувчи афсоналарми? Йўқ... йўқ... йўқ... Уларнинг биронтаси ҳам эмас. Мен ҳар сафар Омоннинг халқдан олиб, халқ учун тўқиган афсоналарида ҳар гиштида беҳад ҳикматлар яширинган Хоразм на-

волари, меъморлари — Хоразмийлар, Замахшарийлар, Берунийлар, Тўрабекахонимлар, Паҳлавон Маҳмудлар, Жалолиддинлар, шоир ибзорлари билан айтилса, унинг жаҳонаро янгроқ сўзи Ҳофиз Хоразмийлар, Огаҳийлар, Авазлар... Унинг тождор мақоми — Комил Хоразмийлар, Ҳожихонлар, Шерозийлар, Комилжонлар овозини эшитгандай бўламан. «Омон афсоналарида қулогига исирга таққап ишқалар ва қамишларнинг шовуллаши, бўёнларнинг нафис рақслари, туятовонлар ва оқбошларнинг шўх боқиши, гужумлар ва қорамонларнинг мағрур қиёфаси гавдаланади. Омоннинг афсоналарини ўқий бошласам илк баҳор пайтлари Хоразмнинг яйдоқ далаларида ўсиб, бутун воҳани ўзининг хушбўй ҳиди билан кўмиб юборувчи явшан ҳидига тўла ҳаводан нафас олгандай бўламан. Ҳув ана «ҳар гиштида боболарнинг ижоди, бутун-бутун халқларнинг тарихича» келадиган Хивақ шаҳри. Ҳув ана Ичон қалъа, ҳув ана Дишон қалъа: «Ичон қалъа бугун Хоразм фахри, баҳорнақш гумбазлар, минор, сардоба, шундадир ул буюк Маҳмуднинг қабри, шундадир шон, гурур... Дишон — хароба». Қалъалар ҳам одамлар сингари — бири ундоқ, бири муңдоқ. «Одам Дишон қалъа, орзуси — Ичон, оз яшаб кўп мушкул кўрса ҳамки у, Рухни қолдирмоғи мумкиндир омон».

Ичон Қалъанинг ҳар бир гишти, минорлари, гумбазлари, сардобаларида лаҳзалар мангуликка айланган. Халқнинг устивор руҳи сингиб, безалмаганида эди, бу гиштар, минорлар, гумбазлар аллақачон она ер қаърига сингиб, изсиз йўқолиб кетармиди! «Маънавий биографияси бўлмаган одам — руҳан қашшоқликка маҳкуmdir» дейди Чингиз Айтматов. Дарвоқе, Омон ҳам халқ руҳи билан нафас олиб яшайдиган, маънавий биографияси бой одамларни алқайди. Ҳўш, маънавий биография нима дегани ўзи? Халқимизнинг руҳини қанот қилиб, халқимизнинг орзу-умидларини куйлаш учун мангулик томон учиш эмасми? Шунинг учун ҳам

шоир айтади: «Қирқ ёш — асил ўз ёшинг, қирқ — энг тикка қуёшинг, шуни аъло яшолсанг, сўнг ҳам эгилмас бошинг. Шу ўз ёшинг ўтса пуч, бекор кетса ёшлик, куч, эшак ва ит қисмати сенга сўнгсиз бўлуру дуч».

Мангулик томон учиш осон эмасми? Ахир, мангуликнинг ҳам ўз мезони, ўз соати, ўз тошу тарозиси бор. Қушча ҳар юз йилда олмос тоғни бир тавоф қилиб, уни қайраб йўқ қилса — бу ҳам мангуликдан бир лаҳза. Оёғи тағида турган керакли нарсасини топа олмай ва ахийри «Мана... Мана... қачондан бери босқилиб юрибсан,— оёқларинг остидаман-ку» дейиляётганда ўтган вақт мангуликдан бир лаҳза. Минг кўзли шудрингнинг бир зумлик мўлтираши ҳам мангуликдан бир лаҳза. Нуржон ботирнинг тилларда дoston бўлган саргузаштлари-чи? Ўз ақли, гидроки, зеҳни билан хонни қойил қилиб, «менга ҳеч не керак эмас, майли кўрган-нетганда бир бош ирғаб қўйсангиз бас, Хўш, Нуржонбой қалай деб» дея рўйи рост гапириши не-не ақли заколарни ҳайратга солмайди. Сўнгра, у шамолни, кулгини ва ниҳоят адолатдан «оз-моз ушри кафсан олиб» яшаш йўлига кирибди. Шоир афсона ичида афсона тўқиб, мангу лаҳзалар йўлида жонини тиккан Нуржон ботир, илоҳий ҳаёт ва қутни орзу қилиб ниятига ета олмай занжирбанд бўлган чўпон йигит шаънига куй тўқийди. Хўш, нега Нуржон ботир ва одамлар бахти учун курашиб занжирбанд бўлган чўпонни, мана минг-минг йилки ҳурмат ила ёдлайди олам? Ахир, дунё дунё бўлиптики, ҳар бир кимса ўзидан кейин ниманидир қолдиргиси, ниманидир кўз-кўз қилгиси, ниманидир куйлагиси, ниманидир... яна давом қилдиравериш мумкин. Муаллақ тўрғай каби кўкда шаҳар қуришга интилган «даҳолар» тақдирин бу бир афсона бўлса ҳам, ахир унинг замирида не-не теран маъно бор. Ёки бўлмасам икки чинор ҳақидаги бир чимдим афсонага ҳам қулоқ тутинг: «Қатта чинор кўланкасида чинор ниҳоли кўкариб, кўзга ташланиб қолди. Қатта кичкинагина гамхўрлик қилмоқчи бўлди:

қиш бўйи уни пинжида тутиб, бало-қазолардан асради! Лекин... ёз келганда ҳам қўйиб юбормади қўл остидан! Энди кичкина чинор дунёни фақат катта чинорнинг бесўнақай панжалари остидангина кўриб яшайди».

Бу сатрларни ўқиганимизда жуда кўп ҳаётий манзаралар кўз олдимизга келади. Ғамхўрлик — олижаноб фазилат, аммо шогирдларни мустақилликка ўргатиш устозларнинг асосий бурчи эмасми? Бир хил одамлар шогирдларини атайлаб сояда қолдириши сир эмас. Шонр мана шу маънавий муаммони шеърда яхши очган.

Омоннинг «Руҳлар» ва «Хум» деган иккала шеърини ҳар сафар ўқиганимда кўз ўнгимда ота-боболаримизнинг ибратли ишлари, тарихий ҳақиқатлар, бугунги дориломон замон манзаралари гавдаланади. Инсон руҳи ҳамиша беҳаловат, инсон тинимсиз ташвишлар билан нафас олади. Кеча ким эдигу, бугун ким бўлдик? Руҳимизнинг покизалиги бизнинг ниятларимиз, эзгу ишларимиз, бегубор туйғуларимизнинг покизалиги... Гоҳо инсон руҳи ларзага тушади, фарёд солади. Бу шоир руҳининг лоқайдликка қарши чиқиши ва дунёни тоза кўришга интилишидан... Шошманг, ўқувчи! Хумнинг аянчли сўзларига бир қулоқ солинг:

Мен хум бўлган эдим бир онлар,
Энди сопол парча бор-йўғим.
Авлодларга солар гумонлар
Қашф этилган ҳар бир синиғим.
Жисимда ул дамлар изи бор,—
Аждодларнинг қолдирган сўзи!
Ўқий олур мени шу одам,
То шувитмас юртида юзи.
Кечмишлардан бир зеру забар —
Сабоқ эрур менинг бу таним.

Чарли Чаплин «Меннинг таржимайи ҳолим» номли мемуар асарида кўҳла афсоналар, осотирлар ҳақида сўз юрита туриб: «Ўтмишда яратилган барча нарсалар — кўза синиқларими ёки эски-туски тақинчоқларми — барибир ҳаммаси нимаси биландир тарих бўлиб қолган. Мен кўпинча асарларимни халқ афсоналари, мифларига суяниб ижод қилганман».

Омон ҳам хумнинг аялчи кечмишлари орқали олпе ўтмишга нигоҳ ташлайди, тарих варақларига сингиб қолган фалсафани жонлантиради. Шу орқали ўтмиш билан бугунни бир-бирига боғлаб турувчи кўринмас илларни топади. Омон Матжон ижодининг кучли томони ҳам унинг ана шу ипни топа билиш фазилатида. Омон халқ афсоналарига ўта эҳтиёт билан қўл уради. Бу афсоналарни қандоқ бўлса шундай ҳолича кўчириб қўя қолмайди. Йўқ, уларнинг маъзини, сатрлари орасига тўкилган покиза, исёнкор, курашчан руҳин сақлаб қолади.

Шоирнинг «Қалта минор фарёди» деб номланган фалсафий шеъри бор. Бу шеърнинг «ички қон томирлари»да оламнинг ҳамиша ўсиши, ўзгарishi дунёнинг боқийлиги хусусида айтилган фикрлар гупуриб туради. Яна шеър кичкина одамнинг катта орзуси ҳақида...

Кичкина одамнинг катта орзулари, ўйлари, фалсафий қарашлари... Бир бевафонинг ўкинчи сингари бир «паршонҳол кезиб юрувчи тун», ҳотамтой бўламан, деб кулгуга қолган ука — буларнинг ҳаммаси ҳар бири кишини ҳаётнинг мазмуни ҳақида ўйлашга чорлайди...

Омоннинг ижодини синчиклаб кузатсангиз бир нарсага ишонч ҳосил қилиш мумкин — бу Амударё образининг ҳар хил ранглари, бўёқлари, куйлари ва пардаларида тасвирланиб, куйланиши: «дарё гоҳ сокин, мулоим, гоҳ тўлғониб-тўлғониб, шиддат билан оқса, гоҳ янги тушган келинчак сингари ювиниб, тараниб жамол очади, гоҳ маъюс, хафақон бўлиб рўпарангизга чиқади,

Ҳар сафар дарё билан қилинган суҳбат сизга олам-олам завқ бағишлайди, ҳаётини сабоқ оласиз.

Одамлар дарёдан сўрашди:

— Шунчалик маҳобат билан, эркин кўлам олиб оқининг бизни ҳайратга солади. Қойил! Шаҳдининг қудратли овози бутун Хоразмга эшитилиб турибди! Офарин!

Дарё вазмин тўлгонди:

— Менки эмас! Бу менга қўшилган ирмоқларнинг овозлари.

Жимлик.

Одамлар яна лутф қилишди:

— Сен уларни бирлаштириб турмаганинда, қаерга стар эди ирмоқчаларнинг шаҳди?! Сенга офарин!

— Уф,— қийналиб тўлгонди дарё.— Жуда ёққан бўлсам, менга тақлид қила қол! Фақат мақтама...»

Амударёнинг тўзон-тўзон барханлар аро гоҳи туриб, гоҳи йиқилиб, гоҳи пиёда, гоҳи саёз, аранг оқиб ётиши — шоирнинг руҳини безовта қилади, дарё шаънига тўқилган эртақлар, дostonлар, қайғули қўшиқлар тинса ҳам лекин дарё ҳеч он тинмайди. Амударё — мангу муҳаббат, абадий ҳижрон рамзи сифатида қумлар аро ярқираб оқаверади.

Шоирнинг туйғулари ҳамиша уйгоқ. У умрбоқийлик, адолат, поклик билан рўпара келса, қайнаб, тошади, туйғулари жунбушга келади, янги ранглар, бўёқлар, куйлар топади. Лекин эрк тимсоли, куч тимсоли, кўлам тимсоли бўла туриб, қафасдаги тинч ҳаёт оқинга кўникиб кетган арслон, соғлом қанот бўлиб учини учун ҳеч юраги бетламай юрган қушлар ҳоли уни ташвишга солади.

Омон Матжон «Ҳаққуш қичқиргани» китобига ёзган сўзбошисида мифлар, афсоналар, ривоятларга мурожат қилишини изоҳлаб, булар «эски дўстларимиз, эзгулик, самимият, табиийликни бирга олиб кетиш учун бир зумлик қайрилиш, холос» дейди. Биз демоқчи бў-

ламизки, шоир бир зумлик қайрилиши билан мангу лаҳзаларнинг теран мазмунини кашф эта олади.

Омон Матжоннинг «Ҳаққуш қичқирғи» олис-олис-ларга эшитилиб, одамларни адолатга, ҳақиқатга, эзгуликка чорлайди.

ВОРИСОВЛАР

Саҳнада Мерос Ворисовнинг яккаю ёлғиз ўзи қолган. Қарашлари ўткир, сўзлари бурро. Шунга қарамай унинг қиёфасида маъюслик сояси кезиб юрибди. Ворисов яна янги бир лавозимга кўтарилиш олдида... Ўз сўзлари билан айтганда, у бир пайтлар «колхоз, совхоз, районнинг бош агрономи бўлган, бошланғич, етти йиллик ўрта мактабнинг, архив, музей, театр, бозор, ҳаммом директорлари бўлган, халқ судида маслаҳатчи, овчилар жамияти бўлимининг мудир, институт филиали қошидаги тайёрлов курсининг раҳбари, обшепит, биткомбинатни бошқарган».

Авваллари Ворисов бир ташкилотда нари-бериси билан икки-уч ой ишлаб, яна бошқа ташкилотга раҳбар бўлиб ўтиб кетаверар эди. У раҳбар бўлиб буйруқ беришга, машина минишга, юмшоқ креслода ўтириб хаёл суришга шу қадар кўникиб қолган эдики, на ёр-дўстларининг қайғу-ташвишлари, на ходимларнинг орзу-армонлари, на дунёда юз бераётган воқеалар уни қизиқтирарди. Куну тун ўю хаёлида мансаб ташвиши, бир амаллаб кун ўтказиш, план бажариш ташвиши... Агар Мерос Ворисов ишга чиқмаса, идорага бирров келиб кетмаса дунё тескарисига айланиб кетадигандай... Тўғри-да, ҳар қадамда ходимлари ялтоқланиб «сиз буюк инсонсиз», «ажойиб ташкилотчисиз», «сиз бўлмасангиз бизга қийин бўлади», деб хушомад қилиб туришган бўлсалар... Демак, Ворисов «буюк инсон», Ворисов «ажойиб ташкилотчи», Ворисов «дилкаш раҳбар», ким-

сан директор... Яхшиям, шунча йил раҳбарлик лавозимларида ишлаб битта савоб иш қилипти: мазористондан ўзига қабр учун жой танлабди. «Эҳ, одамлар, одамлар. Бизни ким тушунаркин? Ҳеч ким тушунмаса керак. Йўқ, бизни тушунадиганлар ҳам топилади. Биз дўстларимизга ишонамиз».

Мерос Ворисов ортиқ чидаб туrolмади. У залга қарата мурожаат қилди: «— Ворисов ҳали бардам, Ворисовлар ҳали ўзларини кўрсатиб қўядилар...»

Мансабпараст Ворисовнинг сўнги «аянчли» сўзлари зални бир зум қалқитиб юборди. Айрим томошабинлар театрда эканликларини ҳам унутиб қўйишиб: «Ифлос», «башаранг қурсин», «қачонгача нонимизни туя қилиб ейсан», «Ворисов бардам эмас», «илдизингни қуритамиз» деб қичқириб юборганликларини ҳам билмай қолишди. Ўйин тугади, парда тортилди. Роль ўйнаган артистлар яна қайта саҳнага чиқдилар. Томошабинлар севимли артистларига гуллар тақдим қилишди. Бир чол ҳассасини дўқиллатиб, саҳнага яқинлашди-да, Ворисов ролини ўйнаган артистга ҳезланиб, «ҳе, турқинг қурсин» деди. Зал яна қийқириб юборди. Шу пайт режиссёр залга мурожаат қилиб.

— Илтимоc, драматург саҳнага чиқсин,— деб қолди томошабинлар ва болаларга ўхшаб ийманиб, драматург Абдуқаҳҳор Иброҳимов саҳнага чиқиб келди. Уни артистлар, томошабинлар қизгин олқишладилар. Абдуқаҳҳор жилмайишга ҳаракат қилар, лекин кула олмас, қўллари қалтираб, лаблари пирпирар, қувончини ичига сиғдиrolмас эди.

Уша ҳаяжонли дамларда муаллиф нималарни ўйлади экан? «Зўлдир» устида олиб борилган тинимсиз меҳнати, уйқусиз тунларими? Илк бор пьеса сюжетини эшитиб, маъқуллаган маънавий отаси, устози Николай Виртани эслагандир балки... Балки отасиз ўтказган етмлик йилларини ўйлагандир...

Келинг, дўстлар, «Зўлдир» пьесасининг муаллифи

Абдуқаҳҳор Иброҳимовни бир зумгина холи қолдирайлик. У томошабинлар дийдорига пича тўйиб олсин... Пайтдан фойдаланиб, ушбу асарнинг ёзилиш жараёни ҳақида ҳикоя қилишга ўтайлик.

Абдуқаҳҳор Иброҳимов 1971 йилнинг май ойида Душанба шаҳрига, Урта Осиё республикалари ва Қозғонистон драматургларининг бир ойлик зонал семинарига боради. Уша пайтлар муаллифнинг илк пьесаси «Биринчи бўса» «Еш гвардия» театрида қўйила бошлаган ва бирмунча шов-шувлар, овозалар бўлиб турган кезлар эди. Абдуқаҳҳор Душанбага бундан бир йил аввал ёзилган «Арра» деган пьесасини русчага сўзма-сўз таржима қилиб йўл олади. Семинар муҳокамасида «Арра» таниқли адиб Николай Виртага маъқул тушади ва у асарни таржима қилишга киришади. Шу тариқа улар маънавий ота-ўғил, устоз-шогирд бўлиб қолдилар.

Абдуқаҳҳор «Зўлдир» пьесасининг ёзилиши тарихи ва маънавий отаси, устози Николай Вирта бирга ўтказган йилларни эслаб, ҳикоя қилади.

«1973 йилнинг ёзида Ивановога қилган хизмат командировкасидан қайтаётиб, Николай Евгеньевичнинг Москва яқинига жойлашган Переделкино қишлоғидаги дала ҳовлисига қўниб ўтдим. Бу Душанба шаҳридаги учрашувдан кейин биринчи дийдор кўришишимиз эди. Мириқиб суҳбатлашдик, асосан ижодий ишлар ҳақида, албатта. Николай Евгеньевич РСДРП нинг Минск шаҳрида бўлиб ўтган съездига бағишланган тарихий проза асари ҳақида гапирди, мен эса хаёлимда юрган бир сюжетни айтиб бердим.

— Бунини комедия қил!— деди қатъий оҳангда Николай Евгеньевич.— Айтиб берганинг комедиябоп парса, ўғлим. Аввал бошидан жанрни тўғри белгилашда гап кўп, йўл тўғри белгиланса, у ёқ-бу ёққа кетмайди, киши. Одатда сюжет билан жанр бирга юради. Бу эсингда бўлсин.

...Уйқум келмай, Николай Евгеньевич кутубхонасида полга тўшалган, баҳайбат арслон терисидан қилинган пўстак устида чордана қуриб, Николай Карамзиннинг «Россия давлатининг тарихи» китобининг ўн иккинчи жилдини варақлаб ўтирдим. Николай Евгеньевич ухлаш учун иккинчи қаватга ётоғига чиқиб кетганига ҳам икки соатлар бўлган чамаси. Теварак-атрофни ўрмон сукунати қоплаган. Бир пайт иккинчи қаватга чиқиладиган тахта зинанинг ғирчиллагани эшитилди, кейин Николай Евгеньевич ички кийимда, сарпойчап хонага жилмайнб кириб келди:

— Ҳали ҳам ухламадингми, меням уйқум ўчиб кетди. Лекин топдим. Нимани дейсанми? Ёзадиган комедиянинг русча номи: «Бег по кругу» бўлади. Асар қаҳрамони охири кўринишда аввалги идорасига қайтиб келсин. Комедия битгач, омон бўлсак, ўзим таржима қиламан...

Шу учрашув сабаб бўлди-ю, «Зўлдир» («Бег по кругу») юзага келди. Уни сўзма-сўз таржима қилиб, 1975 йил сентябрь ойининг ўрталарида Николай Евгеньевичга почта орқали юбордим. Олтинчи октябрда жавоб келди: «Пьесани ўқидим, ўғлим. Сендан берухсат уни ВЛК (Олий Адабиёт курси) профессорлари Пименев, Розов, Вишневскаяларга ҳам ўзим олиб бориб ўқиттирдим. Ижодий конкурсдан ўтдинг. Агар ВЛКда ўқишни хоҳласанг, ҳужжатларингни олиб тезда Москвага етиб кел. Сени қучиб Ник. Вирта».

Абдуқаҳҳорнинг «Зўлдир» комедияси аввал А. П. Чехов номли Самарқанд областлараро рус драма театрида, сўнгра Маннон Уйгур номли Сурхондарё область музыкали драма театрида ўзининг иккинчи ҳаётини бошлади. Тез орада тилга тушди. «Самарқандда шундай театр бор деса, агар ўз кўзим билан А. Иброҳимовнинг «Зўлдир» сатирик комедиясини кўрмаганимда ишонмаган бўлардим, -- деб ёзди РСФСРда хизмат кўрсатган санъат арбоби, СССР Давлат мукофоти лауреати, про-

фессор Петр Васильев.— Ўзбек драматургиясида вужудга кела бошлаган мунозарали асарлар орасида «Зўлдил» индивидуал характерда ёзилган сахнабоп комедиядир. Шундай бўлмаганда Самарқанд рус театрининг ушбу вариантыни Москва Маллий драма театри ўз репертуарига киритмаган бўларди¹. Театршунослардан Ю. С. Мелков ва Б. Исломовлар ҳам «Зўлдил» пьесасининг сахна талқинига юқори баҳо беришган. Драматург Абдуқаҳҳор Иброҳимов «Зўлдил» пьесасида жамиятимиз тараққиётига салбий таъсир қилиб келаётган, кўпчилик назари тушмайдиган, баъзан раҳбарликка тайинлашда содир бўладиган «қўллаб-қувватлаш» проблемасини «билса ҳазил, билмаса чин» қабилидаги жиддий ҳажвия орқали кўтариб чиққан. Ёш драматургининг қаламига тушган воқеа шу соатда, шу дақиқада ҳар қандай корхонада содир бўлаётган аччиқ ҳақиқатдир².

Абдуқаҳҳор ҳамманинг тилига тушган «Зўлдил» пьесасини ёзгунига қадар, иккита ҳикоялар тўплами («Қоя остида», «Сўнгги нур») эълон қилди. 1971 йили Ўзбек Давлат «Ёш гвардия» театрида унинг «Биринчи бўса» номли лирик пьесаси сахнага қўйилди. Ёшларнинг пок муҳаббати, маънавий оламида юз бераётган ўзгаришлар ҳақида жўшқин ҳикоя қилувчи бу асар томошабинлар қалбидан ўрин олди. Шу кунга қадар «Биринчи бўса» бир «Ёш гвардия» театрида 500 мартадан зиёд намоёиш қилинди, қатор область театрларида ҳам сахналаштирилганини айтсак, бу драманинг ижтимоий, сиёсий ва бадий қиммати равшан бўлади. Яна бир қувончли воқеа шуки, пьеса қардош Озарбайжоннинг Кировобод шаҳридаги Жаъфар Жабборли номли театрида ҳам узлуксиз равишда қўйилиб келмоқда.

¹ П. Васильев. Дўстлар баҳоси: «Ўзбекистон маданияти», 21 сентябрь, 1979 й.

² Ю. Смелков, Б. Исломов. Давр ва талаб. «Совет Ўзбекистони санъати», № 9, 1979 й., 13-бет.

«Биринчи бўса» лирик драмаси Абдуқаҳҳорнинг ижод йўлини белгилаб берди. Шундан кейин бирин-кетин унинг драмалари пайдо бўлиб, муаллифнинг номи оммалаштириб юборди. «Арра», «Бу замон ўғлони» М. Горький номли Фарғона область музыкали драма ва комедия театрида, «Мени айтди деманг» сатирик комедияси Беруний номли Тошкент Политехника институтининг СТЭМП халқ театри томонидан саҳнага қўйилди.

Абдуқаҳҳорнинг ҳали саҳна юзини кўрмаган «Майли, майли», «Тўйдан олдин томоша ёки Сочқи» деб номланган сатирик комедияларида даврнинг ўткир, долзарб масалалари қаламга олинган. Лекин биз драматургнинг фақат бир асари — «Зўлдир» ва унинг бош қаҳрамони Мерос Ворисов ҳақида сўз юритмоқчимиз.

Ҳали сўзимизнинг бошида Мерос Ворисовни янги лавозимга кўтарилиш олдида боши қотиб, иккиланиб турган ҳолатини тилга олган: томошабинларга қарата дўқ қилиб «Ворисов ҳали бардам, Ворисовлар ҳали ўзини кўрсатиб қўяди» деб мурожаат қилишини эслаб ўтган эдик.

Саҳна ёпилиб, Ворисов ичкарида қолди. Лекин театр залининг шифтларида, томошабинлар гап-сўзларида «Ворисов ҳали бардам», «Ворисовлар ҳали ўзларини кўрсатиб қўядилар» деган сўзлар, нидолар, оҳанглар кезиб юрибди.

Хўш, Мерос Ворисовнинг ўзи ким? Нега Ворисов ҳақида бири-биридан аччиқ маломат тошлари юради томошабинлар орасида. Драматург ўз қаҳрамонини зўлдирга қиёс қилади. Зўлдирни қаёққа қараб юмалатсангиз ўша томонга қараб кетаверадилар. Зўлдир барибир зўлдир-да. Ворисовнинг қайси бир жиҳатлари зўлдирга ўхшаб кетса ҳам, лекин у ўзига хос одам, ўзига хос мансабпараст сифатида айрича «фазилатлари» бор.

Бир қарасангиз Мерос Ворисов ўта енгилтак, учига чиққан лўттибоз, ўзига бино қўйган мансабпараст, аҳмоқ, бир қарасангиз ақлли, ҳисоб-китоб билан иш

қўрадиган фирибгар. Унинг асли касби агропомлик. Қарайдики, оддий бир агроном билан ҳеч ким ҳисоб-китоб қилмайди, унга эғлиб салом бермайди. Ён-верига қарасаки, амалдор оғайниларининг иши олчи, унинг назарида касб-ҳунар билан иш битмайди, обрў топмайди. Мансаб курсиси борми — одамсан, мансаб курсиси йўқми — гадосан, мана унинг ҳаётини фалсафаларидан бири. У амал олишга ва бинобарин одам бўлишга жон-жаҳон билан интилади, тиш-тирноғи билан курашади.

«Зўлдор» пьесаси овоз ёзиш студиясининг директори Ворисовнинг ишдан кетиши ҳақидаги машмашалар билан бошланади. Қизиқ, одатда амалдан тушган халфа бўлади, қайгуради, онласини, ёр-дўстларини, келгуси тақдирини ўйлайди. Бизнинг қаҳрамонимиз Ворисовнинг бўлса парвойи палак. Аксинча, у ўзининг директорлик лавозимидан кетиш ҳақида чиқарилган буйруқни виқор билан ўқийди: «Бунақа буйруқларни энди ўқишимми? Кўнникиб кетганман. Ҳали яна кўп ўқисам керак». Унинг ўз сўзлари билан айтганда «буйруқ ўқиш Ворисов учун энг қувончли дақиқалардир.» Бу нима қилиқ? Соғми, ўзи Ворисов? Балки, у бирон-бир оғир касалга чалингандир? Иккиланманг, ҳурматли ўқувчи! Ворисов соппа-соғ. Мақтанса мақтанибди-да: «Мен бу ердаги фаолиятимда энг замонавий техникани ишга солиб, инсониятга руҳий озиқ берувчи қушлар наъмасини ленталарга муҳрлаттирдим ва элимизга етиб боради булар. Бу ишимга ҳатто... фалончилар ҳам юксак баҳо беришди. Шундай қилиб, бу борадаги миссиям ниҳоясига етди... Икки ойдан уч сутка ошди...» Аҳа, гап бу ёқда экан-ку! Бир томондан Ворисов ёзиб олдирган ленталардан таралаётган қарга, тўти, бойқуш, бедана овозлари унинг «тартиб»ларини фош қилса, иккинчидан, «бу ишимни фалончилар ҳам юксак баҳолаган» деган сўзларини эшитган томошабин шундай сергак тартиб қолади. Сал нарироқ бориб, у «сезишимча, қай-сидир каттароқ идорада иш провал бўлган, яхши мута-

хассислар ишдан кетиб қолган, кадрлар қўнимсизлиги юз берган. Мен бориб, бу қўнимсизликка чек қўймап, энг кучли мутахассисларни ишга жалб этаман. Мени бу ердан шу мақсадда озод қилишди, шекилли», дейди.

Ворисов «юксак парвоз» қилиш учун, улкан майдон, катта ташкилотларга раҳбар бўлишни орзу қилади.

Хўш, Мерос Ворисов орзу қилган, неча марталаб тушларида кўриб чиққан катта майдон нима ўзи?

Ҳар бир соғлом одамнинг ўзинга яраша «майдон»и бўлади. Бировлар учун бола-чақаси соғ бўлса бас. Яна бировлар ўлиб-тирилиб, ҳаром-ҳаришдан қўрқмай бойлик, мол-мулк орттириш пайига тушадилар. Учинчи бировлар пям, орзу, идеал кетидан қувиб, қўшимсизнинг ўзини билан ҳам қизиқмай, ёзув-чизув билан банд бўлади.

Бу одамлар ҳаминша ўз «орзу майдонлари» билан банд бўладилар. Улар бошқалар нонини туя қилмайдилар, ёр-дўстларига зарар етказмайдилар. Яна бир тип одамлар борки, улар муомаласи ҳаминша силлиқ. Юзида табассум, қўллари кўксиди. Раҳбарлари чақирсалар сўзни «лаббай хўжайин» деб бошлайдилар. Бундай табиатан юмшоқ, аммо бировларнинг эзгу ишларини кўрса пчидан зил кетадиган одамлар ўзларининг табиатига кўра яна икки гуруҳга бўлинадилар. Биринчи гуруҳга нуқул бошлиғининг соясида юриб, тинчгина кун кечирришга мослашганлар, иккинчи гуруҳга қўйнига тош солиб, иши битгач, бир телиб тескари қараб кетувчи одамлар киради. Ҳай-ҳай, шу хилдаги тулки териси ёпинган тамагирлардан эҳтиёт бўлинг. Ҳа, айтгандай, Мерос Ворисовни биз юқорида тилга олинган бирон гуруҳга кирита олмаймиз. Уни на мураккаб, на содда одамлар тонфасига киритиб бўлади. Балки, Мерос Ворисов замонавий «буқаламун»нинг энг ёрқин кўриниши, типидир. Лекин мен шу типдаги одамларни сариқ зарпечакка ўхшатган бўлар эдим. Сариқ зарпечакни йўқ қилиш учун уни томирини юлиб ташлаш билан

иш битмайди, ерни юмшатиб, дорилаш керак. Ворисовни-чи?

Келинг, Ворисовни сизларга таништириш учун унинг иш услубига бироз тўхтаб ўтайлик. Ана у овоз ёзиш студиясининг директорлиги лавозимидан бўшаб, музейга директор қилиб тайинланди. Ишни кадрларни танлаб, жой-жойига қўйишдан бошлайди. Биринчи тадбирни санъатшунослик фанлари кандидати Бекпошшани бўлим мудирлигидан секретарликка, хушомадгўй, саводсиз Чўқморовни бўлим мудирини қилиб тайинлаш тўғрисида буйруқ чиқаришдан бошлайди... «Сўлоқмондай йигит қабулхонадай кирди-чиқди жойда ўтирса-ю, суқсурдай жувон кўздан нари турса».

Шу ўринда музей илмий ходими, кекса матншунос Нусрат домла билан Ворисов орасида бўлиб ўтган суҳбатни айнан келтириб ўтиш жоиздир:

В о р и с о в. Касблари?

Н у с р а т. Матншунослик.

В о р и с о в. Нима?

Н у с р а т. Матншуносман. Қоғоз...

В о р и с о в. Ҳа, ҳа, тушундим. Ҳозир ҳамма қоғоз билан ишлайди. Ўзларида дипломдан борми?

Н у с р а т. Мадрасада диплом беришмаган.

В о р и с о в. Ия, мадрасада ўқиганман, денг. Ўзимиздами?

Н у с р а т. Ҳа, Қори Ниёзний ўқиган мадрасада.

В о р и с о в. Ҳа, ҳа. Қори-Ниёзний зўр ҳофиз-да. Коллективдош бўлганмиз. Бизда пластинкаларидан бор. Қўйиб эшитиб турамиз.

Н у с р а т. Раҳматли Қори Ниёзий аллома эдилар. Сиз Қори Еқубовни айтяпсиз, шекилли, ёки...

В о р и с о в. Кўрсак, Қориёқубовни ҳам таниймиз, албатта таниймиз.

Н у с р а т. Энди кўра олмайсиз, Қориёқубов вафот этган.

В о р и с о в (қошлари чимирилиб). Мен портретини

айтяпман. Хўш, Нусрат Холматович, дипломлари йўқ экан. Ўзларини ишга ким жойлаштирган?

Нусрат. Ўзим.

Ворисов. Бизга ҳазил қилманг. Бу сафар, майли, кечирамиз. Хўш, бу ерга кимнинг даврида келгансиз.

Нусрат. Ўзимнинг давримда.

Ворисов. Нусрат Холматович!

Нусрат. Шу музейни ташкил этганларданман-да.

Ворисов. Ҳм, тушундик. У пайтларда ўз кадрларимиз етишмаган-да. Лекин ҳозир дипломлар етарли, улкан тараққиётга эришганмиз. Лавозимлардан дипломлар кўп.

Нусрат. Менинг дипломим — чиқарган китобларим-да.

Ворисов. Лекин дипломлининг китоби зўр бўлади-да.

Нусрат. Қайдам.

Ворисов. Илгариги раҳбарлар томонидан неча марта малака оширишга юборилгансиз?

Нусрат. Ишу мутолаадан ҳеч қўлим бўшамаган-да.

Ворисов. Демак, малакасизлангансиз. Бепарволик оқибати бу. Биз томондан бундай бепарволикка йўл қўйилмайди, асло қўйилмайди. Илгариги раҳбарлар хатосини бартараф этамиз. Сизни сиртқи ўқишга жойлаб қўямиз. Ҳадемай дипломли бўласиз. Кейин сизни вақти-вақти билан малака оширишга юбориб турамиз!»

Шу тариқа Мерос Ворисовнинг ўзига хос қатор «фазилатлари», ҳаминқадар савияси, илми, одамлар қалбига қўл сола билиш усуллари ёрқин очилади. Унинг хатти-ҳаракатлари, қилиқлари билан таниша борган сари жиддий ўйлаб қоласиз: «бу телба, жинни одам бизнинг орамизда нима қилиб юрибди деб». Ҳай-ҳай, шошилманг ўқувчим. Яна бирпас сабр қилинг. Ахир биз Ворисов устидан чиқариладиган ҳукми асло ўқимоқчи эмасмиз. У гоҳо ўзини билиб туриб билмаганга солади.

Пусрат домла подир қўлёмани сотиб олиш зарурлигини айтганида «эгасига айтинг, шундай китобдан яна бир нусха топиб келсин, музейимиз ўттиз сўм тўлайди», дейди.

Бу сўзларни эшитиб, гоҳ куласиз, гоҳ аччиғингиз келади, хафа бўласиз. Ворисов бунча ҳафтафаҳм, гўл бўлмаса экан дейсиз. Лекин унинг «Толиб Тўраевич бунча китобларга ўчлар. Уларга ҳар қанча қилсам, шунча тинч ва мустаҳкам ишлайман» дейишларини эшитасиз-у, яна сергак тортиб қоласиз. Ворисов гўл ҳам, аҳмоқ ҳам эмас. У учига чиққан лўттибоз, тилёғламлиқ ҳар қандай аччиқ ҳақиқатдан ҳам устун экан дейиши унинг қон-қонига сингиб кетган.

Ворисовнинг лўттибозлиги, айниқса, унинг овчилар жамиятига бошлиқ бўлиб келганида ёрқин очилган. «Одатда, биз иш оқсаган жойга ташланиб келамиз. Бу сафар ҳам шундай бўлибди» дейди у янги иш столига ўтирар-ўтирмас. Қўриқхона ташкил этилганига ҳайрон бўлиб бундай дейди: «Ахир махлуқ зоти, яъни ёввойи ҳайвонлар-у паррандалар инсоният душмандир. Чунки улар табиат одамзодга инъом этган нозу неъматларни туя қиладилар. Биз бир гражданин ва одам сифатида инсоният душманларига қарши шиддат билан курашишни бурч санаймиз. Қолаверса, тарихдан маълумки, ...биз тарих соҳасида ҳам ишлаганмиз, ...аждодларимиз ҳайвонлар томонидан кўп жафо чеккан. Улар қасосини албатта оламиз. Бу фарзандлик бурчимиздир. Аждодларимиз руҳи шод бўлмоғи даркор. Бунинг учун ёввойи ҳайвонлару паррандаларга қарши қиргини бошлаймиз».

Ана, билимдону, мана билимдонлик. «Бир гражданин ва одам» сифатида эмиш. Тарихни пеш қилишини айтмайсизми?

Ворисовнинг кирдикорлари, айниқса, комхоз мудирини бўлиб ишлаган пайтлари бор бўй-басти билан фоти қилинади. Бу саҳна, ўзининг реалистик тасвир кучи,

Ўткир ҳажви, тагдор юмори билан Абдуқаҳҳор Иброҳимов ижодидаги энг мукамал, ҳаёт нафаси уфуриб турган саҳифаларни ташкил қилади. Бир деталга эътибор беринг. Ворисов қайси бир идорага бормасин, аввало ўзи ўтирадиган креслонни ушлаб, мустаҳкам ёки мустаҳкам эмаслигини аниқлаб олмоқчи бўлади. Бу сафар ҳам тор ва пастак кабинетига кириб келар экан, «табуретка баланд эмас, синса, биз ерга қаттиқ йиқилмаймиз» дейди. Шу биргина табуретка детал орқали Ворисов ҳақида шунчалик кўп гап айтиладики... Ҳа, у бориб турган лақма. Лақма бўлмаса ўз лаёқатига эмас, табуреткага ишониб ўтирармиди! Ахир, у тежамкорлик қиламан деб, қабристон учун ажратилган ерни қисқартирмоқчи бўлади ва ҳатто ўзи учун қабристоннинг ўртасидан жой ҳам танлайди. Бу ҳам лақмалликми? Ҳа, албатта.

Қабр тошига «XX асрнинг улкан ташкилотчиси» деб ёздиради, у ўзи ҳақида шунақа юқори фикрда. Ворисов — қайсар, Ворисов — бюрократ, Ворисов — хотинбоз, Ворисов — ўзбилармон, Ворисов — лақма, Ворисов — худбин, Ворисов — иккиюзламачи.

Ворисов учун дунёда битта нарса муқаддас: нима қилиб бўлса ҳам эришган мансабни сақлаб қолиш. Гоҳ у ўзига-ўзи «биз ҳеч қачон ва ҳеч кимнинг олдига бўйинимизни эгмаганмиз» деб мақтаниб қўяди ва яна шу заҳоти нимадандир чўчиб, «баъзан бўйин эгишга ҳам тўғри келган, шекилли» деб юборганини ҳам билмай қолади.

Драматург Ворисовни ҳар кўйга солиб, унинг қиёфасини ҳаққоний кўрсатар экан:

«Ҳой одамлар, ўз қиёфасини турли мақомга солиб ўзгариб юривчи буқаламун Ворисовлардан ҳазар қилинглар, деб эмас, балки уларни дарров таиниш осон эмас, шу сабабли улардан эҳтиёт бўлинглар!» демоқчи бўлади.

Таинқли югослав ёзувчиси Бронислав Пушич ўзи-

нинг автобиографиясида дунё ташвишларини обдон тотиб кўрган уч йўловчи ҳақида нақл қилади.

«Биринчи бўлиб дунё ташвишларини ўз зиммасига олган йўловчи сўз бошлайди.

— Жуда чарчадим, одамлар тортаётган ташвишларни кўравериб, юрагим зардобга тўлиб кетди.

— Балки, сен қилган хизматлардан кейин одамларнинг ташвиши камайиб, ҳаёти бир оз енгиллашгандир?

— Йўқ, ғам-ташвиш одам боласига ёпишиб олган. Инсоният тараққиётни учун ғам-ташвиш шарт. Одамларни ташвишдан холи қилиш — инсоният олдида оғир гуноҳ қилиш эканини тушундим.

— Ўз ҳаётнинг мазмунини англаб етдингми?

— Йўқ, ташвишлар мени эзиб ташлади, улардан бошимни кўтара олмадим.

Шундан сўнг умр бўйи йиғлаб ўтгани гап бошлади:

— Йиғлайвериб кўзларим шишиб кетди, дард-алам, одамлар чеккан азоб-уқубат дилимни вайрон қилди.

— Қалай, энди дард-алам ва фалокатлар бир оз камайдимиз?

— Йўқ. Одамлар ҳануз жафо чекапти, яшашнинг ўзи бир азоб. Азобсиз ҳаёт йўқ, деб бекорга айтишмаган экан.

— Шу ҳаётни кўрддингми, уқдингми?

— Йўқ. Кўзларим жиққа ёшга тўлгани учун ҳеч ни-мани кўрмадим, ҳеч нарсани уқа олмадим.

Шу пайт умр бўйи кулиб ўтган тилга кирди:

— Дунёда кулгилик нарсалар шу қадар кўпки, кулавериб жагим толиб қолди. Ҳаётга, одамларга қанчалик кўп разм солсам шунчалик қаттиқ кулардим. Ҳатто, ҳозир, бир оёғим гўрда бўлиб қолган ёшга етганимда ҳам босиб ўтган йўлимга қарар эканман, ўзимни кулгидан тўхтатолмайман».

Биз ҳам Ворисовнинг хатти-ҳаракатларидан қотиб-қотиб куламиз. Ўзимизга-ўзимиз «яхшиямки, Ворисовлар уруғи тобора тугаб боряпти, яхшиямки озод, бах-

тиёр юртимизда бу хилдаги юқумли касаллик сингари урчийдиган «қора соялар» тобора йўқолиб борапти» деймиз.

А. Иброҳимовнинг «Зўлдир» пьесасининг қиммати ҳам ана шунда.

Шу муносабат билан Л. И. Брежневнинг қуйидаги сўзларини эслаб ўтиш ўринли: «Шундай ҳоллар ҳам бўладикки, у ёки бу раҳбар ходим тўсатдан мен ҳаётдаги ҳамма сирларни биламан, ҳамма нарсадан хабардорман деб ҳисоблайди. Шунда у бошқаларнинг тажриба ва билимидан моҳирона фойдаланиш ўрнига ҳамма масалалар юзасидан кўрсатмалар бера бошлайди...

Қадрлар интизомини ва масъулиятини ошириш — энг муҳим вазифаларимиздан биридир. Бунда биз кўрқувга, қўпол маъмуриятчилик методларига асосланган интизомни назарда тутаямиз. Бундай ҳоллар кишиларни ишончдан, ташаббусдан маҳрум қилади, ўринсиз эҳтиёткорлик ва нопокликни келтириб чиқаради. Гап кишиларнинг юксак онги ва масъулиятига асосланган интизом ҳақида бормоқда. Интизомни бузувчи, танқиддан хулоса чиқариб олмайдиган, ўзини нотўғри тутадиган ходимларга келганда шуни айтиш керакки, уларга нисбатан зарур чоралар кўрилиши лозим. Бизда раҳбарлик лавозимлари ҳеч кимга умрбод биркитиб қўйилган эмас. Социалистик интизом — жамиятнинг барча аъзолари учун ягона, барча ва ҳар бир киши учун мажбурий бўлган интизомдир»¹.

«Литературная газета»да журналист П. Волиннинг «Чўкмайдиган одам» деб номланган мақоласи эълон қилинди. Мақолада Мерос Ворисов сингари бир ишни «провал» қилиб, амал зиналаридан тобора юқори кўтарилиб, ўн икки хил мансаб курсисига минган бир лўттибоз, фирибгарнинг қилмишлари қизиқарли ҳикоя қи-

---

¹ Л. И. Брежнев. Ленин йўлидан. Нутқлар ва мақолалар. 3- том, Тошкент — 1979 й., 344—345- бетлар.

лиади. А. Кареев фамилиялик бу аферист СССР электр-лаштириш ва энергетика министрлигыга қарашли йирик трестлардан бирига бошлиқ бўлиб ишлайди. У давлатнинг беҳисоб пулларини ўйнашларининг орзу-ҳаваси йўлида саҳийлик билан сарф қилади. Ҳатто ўзига маъқул бўлиб қолган санатория врачига машина ҳадя қилишдан ҳам қайтмайди. Барча имкониятлар муҳайё бўлса ҳам онасини қаровсиз қолдиради: хуллас — Кареев учига чиққан карьерист, лўттибоз, хотинбоз, қўпол, чақимчи, трестнинг фаолиятини мутлақо издан чиқариб юборади. Ва ниҳоят, йўл қўйган хатолари учун «жазо» ҳам олади. Трест раҳбарлигидан озод қилиниб, янги, яна ҳам юқори лавозимга тайинланади.

Мерос Ворисов билан «Чўкмайдиган одам» мақола-сининг қаҳрамони Кареевнинг хулқи, одати, хатти-ҳаракатлари, дунёқараши, яшаш тарзи икки томчи сув сингари бир-бирига ўхшаб кетади. Эътибор беринг: А. Иброҳимов «Зўлдор» сатирик комедиясини 1973 йили ёзиб тамомлади. Журналист П. Волиннинг мақоласи «Литературная газета»нинг 1980 йил, 16 январь сониди босилиб чиқди.

Журналист П. Волин ўз қаҳрамони Кареевнинг сўзлаш манераси, ўзини тутиши, муомаласи, ҳар бир таниш-билишини аввало, манфаат юзасидан ҳурмат қилишини куйиниб ёзади. Бизнинг қаҳрамонимиз Ворисовнинг сўзларига бир диққат қилинг-а: «Ёрдам қўлларини дариг тутмасалар», «илтимосимиз самараси бизга маълум қилинсин», «кўришилмаганига анча бўлди», «демак, малакасизлангансиз», «буйруқ тайёрлаб кирилсин», «директор амри вожиб» ва бошқалар.

Шоир ва драматург Мавлонзода ёшликда бирига тешиб ўсган дўсти Мерос Ворисовни излаб келади.

«В о р и с о в. Ҳалиям пединститутдамилар?»

М а в л о н з о д а. Соддароқ гапиравер. Ўғлинг ўқишга кирмоқчимми?

В о р и с о в. Йўқ.

Мавлонзода Қизилғамиз?

Ворисов. Рафиқамиз.

Мавлонзода. Энди-я? Оти Қумринисо эди шекилли?

Ворисов. Йўқ, учинчилари.

Мавлонзода. Ешми?

Ворисов. Тўла ўрта маълумот соҳибаси. Тўйдан олдин ўқишга жойлаштирамиз, деб ваъда берган эдик.

Мавлонзода. Ваъдаларнинг подшоси шул. Майли, камина кўмакка шай.

Ворисов. Офарин, офарин! Тиланси тилак».

Шунча қилмишларига қарамай маънавий пуч бу одам мансаб зинаси сари кўтарилаверади.

Л. И. Брежнев ҚПСС Марказий Комитетининг ноябрь Пленумида сўзлаган нутқида Мерос Ворисов сизгари раҳбарлар хусусида сўз юритиб, бундай деган эди «совуққонлик, масъулиятсизлик, ношудлик оқибатида келиб чиққан ҳар бир етишмовчиликнинг конкрет айбдорларини топиб, уларни жазолаш керак...

Ҳар хил ходимларимиз бор. Кадрларимизнинг кўпчилиги, шубҳасиз, ишни биладиган, ишлаётган, ўртага қўйилган вазифаларни ҳал қила оладиган партиявий кишилардир. Аммо, бошқача ходимлар ҳам учраб қолади. Уларга қанча гапирманг, уларнинг виждонига, бурч ва масъулият туйғусига қанча мурожаат этманг, ҳеч нарса кор қилмайди. Бундайлар билан қатъийроқ иш тутиш, бошқача чоралар кўриш, топширилган ишни уддалай олмайётган раҳбар ходимларни алмаштириш, сергайрат, ижодий фикрловчи, ташаббускор ўртоқларни дадилроқ кўтариб қўйиш керак».¹

---

¹ Л. И. Брежневнинг ҚПСС Марказий Комитетининг ноябрь (1979 йил) Пленумида сўзлаган нутқидан.

Буюк адиб Л. Н. Толстой ҳар сафар нотаниш авторнинг китобини қўлига олиб, хаёлан унга «Қани, сен қанақа одам экансан? Мен биладиган одамлардан фарқинг нимада ва бизнинг ҳаётимизга қай хилда қараш кераклигини айтмоқчи бўляпсан; ўзинг уни бошқача кўра оласанми?»— деб савол берар экан. Башарти муаллиф эски таниш ёзувчи бўлса, «Сен қанақа одамсан» деб айтилмайди-ю, лекин мана бу хилда мурожаат қилинади: «Бу гал нима янгилик бера оласан. Менга ҳаётнинг яна қайси қирраларини ёритиб бермоқчисан?»

Бу саволларга жавоб топилар экан, ҳар бир муаллифнинг у бошловчимиз ёки танилиб қолган кекса адибми,— ўзига хос бетакрор овози, одамлар дардини англаб билиши, гоёвий-эстетик позицияси равшан бўлади.

Мен ҳар гал газета ва журналлар саҳифаларида Ҳожиакбар Шайхов, Тоҳир Малик, Маҳкам Маҳмудов, Мурод Хидир, Асқар Қосимов, Қудратилла Дўстмуҳамедов, Хуршид Дўстмуҳамедов, Рустам Обидов, Озода Абдуллаеваларнинг бирон ҳикояси ёки қиссасини учратиб қолсам, аввало уларга Л. Н. Толстойнинг «Хўш, бу гал нима янгилик бера оласан, менга ҳаётнинг яна қайси қирраларини ёритиб бермоқчисан», деб мурожаат қилганини эслайман.

Бу саволларга бирда тўла жавоб олиб қониқсам, бирда ўй-хаёлларимни йиғиб ола олмай гарансиб қоламан. Гарансиб қолган пайтларим ўзимга-ўзим тасалли бераман: ахир, илмий-саргузашт жанрида ёзиш осон эмас, сўнгра бу соҳада изланишлар давом этаёттир, изланишлар бор жойда ютуқлар ва албатта нуқсонлар ҳам бўлиши табиий. Бас, шундай экан, гап ҳозир сўнгги йиллар ёшлар адабиётида ўзларига яраша тўлқинлар ярата олган Ҳожиакбар Шайхов ва Маҳкам Маҳмудовларнинг илмий-саргузашт асарлари хусусида.

Биринчи сўз навбати Ҳожиакбар Шайховга!

Аввало Ҳожиакбар ҳақида икки оғиз сўз. Бу жингалак сочли, қорамағиз юзли, ҳамиша лабининг учида хиёл кулгуга мойил ифодалар ўйнаб турувчи, ўта камсуқум, камтар йигит даврангизга кириши билан кайфиятингиз кўтарилади, одамларнинг чиройи очилади, суҳбат яна ҳам қизиб кетади. Ҳожиакбарни гапга солиш қийин. Лекин у бир очилиб, қизишиб гапирса борми, тўхтатиш ҳам осон бўлмайди. Гапнинг рости, унинг илмий-техниканинг сўнгги ютуқлари ҳақидаги бири-биридан қизиқ ҳикоялари тингловчиларни сеҳрлаб қўяди.

Қимга қанақа эканлигини билмайман-у, лекин, менимча, Ҳожиакбар Шайховнинг муомалалари, қилиқлари ва хатти-ҳаракатларида фантазияга, хаёл қилишга мойиллик шундоққина сезилиб туради.

Илмий-фантастик асарлар ёзишга бўлган қизиқиш Ҳожиакбар Шайховда ўрта мактабда ўқиб юрган кезлари туғилган эди. У «7—СЭР» деб номланган илк ҳикоясини ўнинчи синфда ўқиб юрган пайтлари ёзди.

«7—СЭР» ҳикоясининг қаҳрамони зеҳни ўткир, зийрак Робот. Сиртқи кўринишидан «қоматдор ўн олти яшар болани» эслатувчи бу Роботнинг «зеҳни» шундай ўткирки, юзлаб, ҳатто минглаб рақамларни эслаб қолиши учун унга бу рақамларни бир секундга кўрсатиб туришнинг ўзи кифоя қилади. Мураккаб, чигал масалаларни ҳам ҳеч бир қийналмай ечиб ташлайди. Роботнинг оёқлари «Буратиноники сингари ихчам ва чайир», «гавдаси катта эшикдан иборат бўлиб, ичи радиолампалар, ярим ўтказгичлар, турли диэлектрик асбобларга тўлиб кетган». Унинг «боши вазифасини бир жуфт тешикчалари бор кичик ва ихчамгина яшик бажарар, бу тешикчаларда жойлашган катта кўзлари эса гавҳардан. Машина ишлаётган пайтда бу кўзлар ғоятда гўзал ҳаво ранг — бинафша нурлар таратиб порлаб туради».

Еттинчи силжувчи электрон Роботнинг одамларга хос қилиқлари ҳам тилга оллинган. У илмий мунозаралар юритишни яхши кўради. Иложи бўлса инженер Ислом аканинг ўғли Фарҳод билан куни бўйи баҳс юритишга тайёр. Кўпинча Робот сўзлайди, Фарҳод унинг фикрларига жимгина қулоқ солиб ўтиради.

Бир пайтлар машҳур бўлган Айзек Азимовнинг «Мен Роботман» ҳикояси ва Геннадий Горнинг «Қайсар суҳбатдош» романи Робот билан инсоннинг савол-жавоблари асосига қурилган эди. Агар бу учала асар бири бири билан қиёс қилинса, Ҳожиакбарнинг ҳикояси заиф, нимжон бир нарса бўлиб қолади. Нега? Сабаби шуки, «7—СЭР» ҳикояси нуқул техникавий маълумотлар билан кўмилиб қолган. Айтилмоқчи бўлган теран фалсафий фикр юзада қолиб кетган.

Бир куни Робот дўсти Фарҳодга водороднинг нима эканини тажриба орқали кўрсатиб бермоқчи бўлади. Фарҳод ҳар нарсага қизикувчан бола эмасми, водород тўлдирилган баллон кранини билмай очиб, уни ёндириб юборади. Водород бир оз вишиллаб, тутаб, кутилмаганда лоп этиб, ўт олиб кетади. Робот жон-жаҳди билан баллон мурватига ёпишиб, фожеани даф қилади. Акс ҳолда Фарҳоднинг эҳтиётсизлиги туфайли даҳшатли воқеа юз бериши, водород портлаб, ярим соат ичида шаҳарнинг бир қисмини кукунга айлантириши мумкин эди.

Роботнинг фидойилиги, ўзини қурбон қилиши туфайли фожиа юз бермади. Ўз-ўзидан табиий савол туғилади? «7—СЭР» ҳикоясида илмий проблема борми? Бир зумгина, ҳа, бор деб, фараз қилиб кўрайлик. Негаки, Роботнинг инсонлар учун ўзини қурбон қилиши воқеаси бутун бир асарнинг мукамал сюжетини ташкил қила олади. Афсуски, ёш адиб бу ижодий имкониятдан фойдаланиш ўрнига роботнинг ташқи кўриниши, тузилиши, ишлаш усуллариини изоҳлаш билан чекланиб қолган.

«7—СЭР» ҳикоясининг сюжет қурилши, қаҳрамон характериининг чизилиши жанр бўлса ҳам муаллифнинг ҳаётини воқеаларни, одамларни ўзига хос тарзда кўришга интиланганлиги шундоққина кўриниб турибди.

Бу ҳикоянинг нашр қилинганига ҳам мана ўн олти йилдан ошиб кетипти. Шу ўтган йиллар ичида Ҳожиақбар Шайхов ўнлаб ҳикоялар, қиссалар, илмий очерклар ёзди. Унинг ҳикоялари ва айрим қиссалари рус тилига таржима қилинди. «Правда» газетаси Ҳожиақбар Шайховнинг «Рене жумбоги» қиссасига ижобий баҳо берди. Бугунги кунга келиб, илмий-фантастика жанрининг тараққиётини Ҳожиақбарнинг асарларисиз тасаввур қилиш қийин бўлиб қолди.

Адиб ўзининг ҳаёт йўли ва ижодий изланишларини хотирлаб, қуйидагиларни ёзади:

«Мен 1964 йили ўрта мактабни битириб, Тошкент политехника институтининг энергетика факультетига ўқишга кирдим. Мактабда ўқиб юрган пайтларим адабий асарлар мутолаа қилишни қизғин севар, ёзувчи бўлишни орзу қилар эдим. Дарсликлар орқали билар эдимки, ёзувчи бўлиш учун олий ўқув юртида махсус ўқиш шарт эмас. Кўпгина таниқли ёзувчилар даставвал бошқа соҳанинг мутахассислари бўлганлар. Ростини айтишим керак, мен ўзимдан дуруст ёзувчи чиқишига унчалик ишонмас эдим. Инженерлик касбини танлашимга ҳам ана шу туйғу сабаб бўлса ажаб эмас.

Орадан йиллар ўтиб, озми-кўпми ижодий тажриба орттиргач, шундай хулосага келдимки, илмий-саргузашт асар, бу даставвал, бадний адабиётнинг бошқа турлари каби инсон, унинг тақдирини, руҳини дунёси ва камчиликларини билан боғлиқ, айни пайтда у келажак ва ўтмиш ҳақида, чексиз котиот, одам оёғи етмаган олис сайёралар ва Ердаги турли гаройиб ва ажойиб тилсимотлар хусусида мушоҳада юритади. У фан ва техниканинг юксак даражадаги тараққиёти ва ютуқларини бадний таърифлаш, айрим ҳолларда башорат қилиш би-

лан бирга, бу тараққиёт олдинга сураётган социал, ижтимоий ва маънавий характердаги катта-кичик муаммоларни бадний таҳлил қилади, уларга оригинал услубда жавоб беришга, инсониятни ўз ҳаётий фаолиятлари билан билиб-билмай юзага келтираётган нобоб оқибатлардан огоҳ этишга интилади.

Афсонага келсак, у — бирор тарихий ҳодиса ёки воқеани, шунингдек халқда тўқилган воқеа-ҳодисани ҳаёлий шаклда акс эттирган бадний асардир. Демак, илмий саргузашт асар билан афсона ўртасида маълум фарқ мавжудлигини юқоридаги изоҳлардан пайқаш қийин эмас. Лекин улар орасида қандайдир умумийлик борлигини ҳам инкор қилиб бўлмайди. Хуллас, «илмий-саргузашт асар билан афсона ўртасига бирор аниқ чегара қўйиш мумкин эмас». Бироқ бу аслида ҳам шундаймикин?!

Мазкур саволга жавоб топиш учун қуйидаги оддий бир мисолга мурожаат қилайлик. Маълумки, Алишер Навоийнинг «Хамса»сидаги бир қатор дostonларда афсонавий воқеалар, ҳаёлий лавҳалар оз эмас. Чунончи, Алишер Навоий «Садди Искандарий»да Чин ва Хутан ҳоқони Искандарга берган нодир тухфа «Ойинайи Чин» (ҳақиқат ойнаси)ни қуйидаги тарзда тасвирлайди:

«...Бу ойнанинг бети ҳам ой ва кундек ёруғ бўлиб, сира зангламас ва доимо биллурдан ҳам тиниқ эди. Бунинг бир бети киши аксини кўрсатадиган даражада ёруғ бўлгани ҳолда, иккинчи бети оддий ойналарникидек қора эмас эди. Уни тилсим қилиб ясаган ҳақимлар, у ойнанинг икки бетига икки хил кўрсатиш қобилиятини берган эдилар. Масалан, унинг бир юзи шундай ясалганки, қачон шоҳ адолат тахтига ўтириб, халқнинг арздодига етмоқчи бўлса, кишилар бир-бири билан даъволашиб, булардан бири нариги томоннинг даъвосини инкор этса, даъвонинг қанчалик ҳақ эканини аниқлаш учун гувоҳ керак эмас, жавоб эгасининг ойнага бир қараши кифоя эди. Уша қарашда агар даъвоси рост бўл-

са ойнада юзи кўринарди, ёлгон сўзлаган бўлса-чи, юзи кўринмасди...»

Энди бундай хаёлий қурилмани илмий-фантастика жанрида ёзувчи қандай таърифлашни кўрайлик:

«Бу электрон кўзгунинг сирти оддий тўрт бурчакли япалоқ қутичани эслатар ва икки томонига кўзни олғудай чарақлаган, биллурдек тиниқ экранлар ўрнатилган эди. Қутичанинг ичи электр манбаи, турли ярим ўтказгичлар, микросхема, конденсатор, қаршилиқлар ва уларни ўзаро туташтирган ингичка рангли симлар билан лиммо-лим бўлиб, у ғаройиб хусусиятга эга эди. Мазкур асбоб ёрдамида истаган одамларнинг тўғри ёки нотўғри, рост ёки ёлгон гапирганини аниқлаш мумкин эди. Яъни асбобдаги махсус ток кучайтиргич, таққослаш блоклари текширилиши лозим бўлган одамдан айни бир пайтда икки хил сигнал: оғзаки информация ва мия тўқималаридаги биотоклар ҳосил қилган биоэлектр майдони тарқатаётган тўлқинларни қабул қилиб олар, уларни ўзаро таққослаб, оғзаки гап мияда кечган фикрга тўғри келса, экраннинг бир томони ёришиб, унда одамнинг акси жонланар; акс ҳолда ҳеч нарса кўринмасди».

Ҳожиакбар Шайхонинг илмий-фантастик асарлар табиати хусусидаги фикрларини атайлаб келтираётганимиз боиси бор. У жаҳон бадий фантастик адабиётининг йирик намояндлари ҳисобланган Герберт Уэллс, Жюль Верн, Эрнест Гофман, Айзек Азимов, Роберт Шекли, Пьер Буль, Курт Воннегут, Станислав Лэм, Александр Беляев, Иван Ефремовлар ижоди билан яхши таниш. Ҳали Ҳожиакбар ўзининг илмий-фантастик асарлар ёзишига халқ оғзаки ижодининг кучли таъсири борлигини ҳам айтиб ўтди. Ростдан ҳам нега биз илмий-фантастик ҳикоялар, қиссалар хусусида сўз юритганимизда нуқул ғарб фантастларининг номини тилга оламиз. Ахир, Гурўғлининг Ғиркўкни миниб, бир зумда машриқдан магрибга етгани, унинг юрти «саксон сар-

добали Чамбил, тўқсон тўпхонали Чамбил, ўн минг меҳмонхонали Чамбил, тўрт минг жевахонали Чамбил, оти овозали Чамбил, олтин дарвозали Чамбил» эканини ҳаммамиз болалик йилларимизда мириқиб эшитганмизку! Ахир, Гулрухсор парининг канизлари билан «палак қушига миниб, тўққиз кеча-ю тўққиз кундуз учиб» Чамбил шаҳрига боргани шунчаки эрмак учун тўқилган чўпчак эмас. Бир эслаб кўринг: «Гўрўглининг каттакон ёри оға Юнус пари ҳар кун саҳар чоғида уйқудан турар эди, ювиниб, тараниб, ўз тирноғига қарар эди, оламда бўлар савдони англаб билар эди».

Миллий замнига таяниб туриб илмий-фантастик асарлар ёзиш Ҳожиақбар Шайховнинг тенгдошлари Тоҳир Малик, Маҳкам Маҳмудов, Асқар Қосимовларнинг ижодида чуқур томир ёйган. Булар ижодидаги ана шу гоҳо кўз билан кўриб бўлмайдиган «қон томирлари»да жамиятнинг ўткир проблемалари қаламга олинган. Гап шарқ ва ғарб адабий анъаналаридан ижодий фойдаланиш хусусида бораётир.

Тоҳир Малик билан Ҳожиақбарнинг ҳикояларида ғарб фантастларининг ижодий анъаналарига эргашиб бирмунча кучли. Шу туфайли, кўпинча унинг қаҳрамонлари номаълум сайёраларга йўл оладилар, турли қизиқарли воқеаларни бошидан кечирадилар. Гоҳо унинг тескарисин бўлади, номаълум сайёраларда истиқомат қилаётган одамлар Ерга келадилар, уларнинг яшаш тарзи, ўзларига хос қилиқлари, иқлими ҳикоя қилинади. Масалан, «Келгиндилар» ҳикоясининг қаҳрамони ўзига ўзи шундай савол беради: «Бепоеи осмони фалакдаги сайёраларда ҳам худди Ердаги сингари ёки унга яқин формада ҳаёт бўлиши мумкин, деган тахминларга ишонасизларми? Ахир Жордано Бруно Римнинг Гуллар майдонида бежиз ўтда куйдирилмаган-ку?! Баъзи олимларнинг фаразларига кўра, бутун Галактикадаги бир миллионга яқин сайёрада ана шундай ҳаёт мавжуд бўлиши мумкин экан.

Лекин фараз барибир фараз-да. Ҳаёт бор ёки йўқ эканлигини ўз кўзинг билан кўриб, ҳис қилиб билмаганингдан кейин бир нима дейиш қийин, албатта.

Кечаги гаройиб ҳодиса юз бермагунига қадар мен бу ҳақда ана шундай фикрда эдим. Бироқ ўзга сайёрадан келган ўша ғалати кеманинг капитани билан гаплашдим, кутилмаганда бутун фикрларим айқаш-уйқаш бўлиб кетди».

Яна ўша номаълум сайёралар, яна ўша келгинди одамлар. Аммо Ҳожиакбар ўз ҳикояларини китобхонлар диққатини жалб қиладиган даражада қизиқарли қилиб бошлайди. Ахир, қаҳрамон ерликлар орасида биринчи бўлиб нотаниш сайёрадан келган одамларни кўриш шарафига муяссар бўлади. Қатта Галактиканинг Оқ Айиқ сайёрасидан келган меҳмонлар ерга қўнаётганида бахтсизликка учрайди, ракетасининг реактори бузилиб қолади. Далада пахта териб юрган Асад номаълум кимсаларнинг телепатик йўл билан унга мурожаат қилишидан ажабланади. Капитан Эттонинг айтишича, бузилган реакторни тупроқда истиқомат қилувчи «Митти» ишчиларгина тузата олиши мумкин. Улар самимий илтифоти, берган беғараз ёрдами туфайли Асадни селизатор билан тақдирлайди. Селизатор — бу шундай аппаратки, у дастлаб одам миясининг биотокларини ўзига қабул қилиб олади, маълум фурсатдан кейин эса, ана шу биотокларни атроф-муҳитга чиқариб беради. Бу фазилати билан селизатор инсоният олдида турган кўпгина чигал масалаларнинг ечилишига ёрдам қилиши мумкин. Лекин у мураккаб қурилмали конструкцияларни эплай олмайди. Аслида, селизатор ёрдами билан мингминглаб микробларни ишга солиб, уларнинг кучидан фойдаланиш мумкин. Бу нима? Илмий фаразми? Ҳа, илмий фараз. Узоқ йиллардан буён фанда ҳам микроблар ҳақида бир-бирини инкор қилувчи тортишувлар ҳамон давом этиб келмоқда. Бу тортишувга Ҳожиакбар Шайхов ҳам ўзининг муносабатини билдирган.

Ҳикояда ерликлар вакили Асад билан нотаниш сайёрадан учиб келган капитан Эттоннинг хулқи, одоби, хатти-ҳаракати, қилиқлари бирмунча қизиқарли тасвирланган. Аммо, адибнинг асосий диққат-эътибори селизаторнинг фазилатларини таърифлашдан нарига ўтмаган деган таассурот қолдирадн. Бундай фан ва техника ютуқларини оммалаштиришга интилиш Ҳожнакбарнинг «Тошдаги излар», «Марс, Фобос, Деймос ва инсон», «Майдон паноҳида» сингари ҳикояларига ҳам хос. Ҳа, Ҳожнакбар Шайховнинг юқоридаги ҳикояларида маърифий томонлар кўп. Аммо булар ҳали илмий-фантастик асарлар яратиш йўлида ташланган илк қадамлардир.

«Бадий саргузашт асарда,— деб ёзади Ҳожнакбар Шайхов ўзининг «Илмийлик ва афсонавийлик муаммолари» номли мақоласида,— илмийлик асло биринчи планга чиқиб кетмаслиги, илмийлик ва техникавийликнинг ажойиб ва кишини ҳайратга солувчи таъриф-тавсифига берилиб, адабиётнинг асосий таҳлил объекти — инсон ва унинг руҳий дунёси унутилиб қўйилмаслиги керак. Лекин айна пайтда бу нарса бизга: «Саргузашт асар илмийликнинг қурбони бўлиши керак эмас!»— деган гапни шиор қилиб олиб ўз илмсизлигини хаспўшлаш ҳуқуқини ҳам бера олмайди»¹.

Бу айтилган фикрларга қўшилмай иложимиз йўқ. Ҳожнакбарнинг «Инқироз», «Қатл», «Профессор Жавҳарий» ҳикояларида илмий проблемалар билан кишилар руҳининг жонли тасвирларини учратамиз.

Бир пайтлар Керу сайёрасида ҳаёт мислсиз равишда тараққий қилган, ҳар соҳада фан ва техниканинг ютуқларидан кенг қўлланилган. Вақтлар ўтиши билан керуликлар ўзлари кашф қилган кимёвий дорилар таъсирида ҳалокатга учрайдилар. Сайёрада биронта ҳам

¹ Х. Шайхов. «Илмий ва афсонавийлик муаммолари». «Ўзбекистон маданияти», 1979 йил 13 июль.

одам зоти қолмаган. Ҳамма нарсани ақлли роботлар бошқаради. Улар қушлар ва чумолиларни меҳнат қилишга ўргатадилар. Ҳамиша шундай ўзи. Инсон табиатга нисбатан жиндай ваҳшийлик қилдимми, кўп ўтмай йўл қўйган хатоси учун жазосини тортади. Демак, она табиатни ардоқлаш, уни авайлаб асраш, муҳаббатимизни дариг тутмаслигимиз керак. Керуликлар йўл қўйган хатолар ҳар биримиз учун сабоқ бўлиши керак. Биз совет фазогирлари Шаҳбоз ва Жуковлар ҳикояси ва таассуротлари орқали Керу сайёрасида рўй берган тараққиёт фожиасини аниқ тасаввур қиламиз. Ростини айтиш керак, ўзга олам манзаралари анча қизиқарли ҳикоя қилинган. Бош миянинг қароргоҳи ва унинг буйруғи билан ишловчи митти роботлар, бўйи ярим метр келадиган меҳнаткаш чумолилар, сайёранинг экинзор майдонлари, ботқоқликлари, ўрмонлари ва тоғу тошлари — ҳаммаси кўз ўнгимизда рўйи-рост гавдаланади. Лекин шунга қарамай Ҳожиакбар ҳикояларининг бадиий муваффақиятларини ҳам кўрсатган танқидчи ва ёзувчи Маҳкам Маҳмудов айтганидек, «Инқироз»да кўтарилган иқтисодий, ижтимоий, ахлоқий муаммолар шу қадар кўп ва муҳимки, бу ҳикояни бемалол роман қилиш мумкин эди. Романга хос чуқур руҳий ҳолатлар, қаҳрамонларнинг ички дунёси тасвирига ҳикояда ўрни стишмаганлиги сезилиб турибди»¹.

Ҳожиакбарнинг «Профессор Жавҳарий» ва «Қатл» ҳикояларида ҳам долзарб илмий проблемалар тилга олинмиши билан бирга кишилар маънавий олами тасвирига ҳам кенг ўрин берилган. Биринчи ҳикояда кўтарилган масала «Митти юлдуз» сайёрасидаги табиий мувозанатни издан чиқариш — қанчалик ўткир бўлмасин, ўзбек фазогир олми Жавҳарийнинг табиат олдида хонлиқ қилгани учун сеvimли шогирдини отиб ташла-

---

¹ Маҳкам Маҳмудов. «Хаёлот дунёсида». «Тошкент ҳақиқати», 16 октябрь, 1979 йил.

ши ҳам шу қадар муҳим маънавий проблемадир. «Қатл» ҳикоясида япон фазогирн Абе бир пайтлар дўстларининг ҳаётини хавф остида қолганида қўрқоқлик қилади. Орадан узоқ йиллар ўтса ҳам Абе виждон азобида қийналади.

Қўри尼亞птики, Ҳожинакбар Шайхов ҳикоядан ҳикояга ўтиб, тобора кишилар тақдирига чуқурроқ қўл ураёттир. Шу жиҳатдан «Рене жумбоғи» қиссаси ибратли.

Бир пайтлар Буюк Британиянинг машҳур астронавти Билл Рене бошлиқ экипаж дом-дараксиз йўқолиб кетган сайёрани тадқиқ этишга отланган. Олимларнинг кузатишларича, бу сайёранинг иқлими шу кунгача ўзлаштириб келинган биронта сайёранинг иқлимга ўхшамайди. Совет фазогирни Азизов бошлиқ «Олмос» юлдузкесар кема экипажи ана шу сирли сайёрани ўрганиши лозим. «Хотиржам қиёфали, жағ суяклари туртиб чиққан, юз тузилиши тўрт бурчакни эслатувчи қирқ беш-эллик ёшлар атрофида»ги бу дароз кишининг бутун умри фазода ўтган. У ўз кемасида Церерадаги атом электростанция қурилиши учун ҳали Миррихдан турли электр агрегатлари келтирар, ҳали Урандан турбина реактор қисмларини ташир, хуллас, одам қадами етган ҳамма сайёраларга станция эҳтиёжини қондириш мақсадида бориб-келиб турарди. Азизовнинг галати бир одати бор. У рафиқасига хат ёзишни ўлгудек ёмон кўради. Оқ-воҳ қилиб ёзиладиган мактублар кишини ортиқча кўнгилчан қилиб қўяди, продасини сусайтиради, деб ҳисоблайди у. Шунинг учун ҳам Азизов хотинидан келган хатларни йиғиб қўйиб, имкони бўлганда ўқинмай туриб ёқиб юборарди. Орадан тўрт йилга яқин вақт ўтади. Азизов ана шу тўрт йилнинг уч йилини фазода, космик тезликда учиб ўтказди. Табиий, бу тўрт йил унинг экипажи учунгина... Аслида эса Церерада тўққиз йилдан ортиқ вақт ўтган эди. Ахир ёруғлик тезлигига яқин тезликда учган фазогирлар учун вақт, ўз орбитасида айланиб учиб юрган сайёра — Ердагига нис-

батан бир неча баробар секин оқади. Буни қарангки, Ерда бу давр ичида ўн олти йил ўтиб кетган бўлади. Азизов бу ҳодисани кутилмаганда Ердан ўз номига келган телеграммадан пайқаб қолади. Шу тариқа у севимли рафиқасидан айрилади.

Олис сайёралар шаронтида балки шундай воқеа бўлиши ҳам мумкин. Вақтдаги тафовут одамларнинг тақдирига катта таъсир кўрсатиши — бу қизиқарли муаммо Лекин, Азизовнинг шунчалик олис жойларда узоқ йиллар юрганида оиласининг аҳволидан хабар олишни хоҳламаслиги бизни унчалик ишонтирмайди. Қаҳрамон ҳар қанча продалди бўлганда ҳам инсоний туйғуларини йўқотмаган бўлиши керак. Айниқса, ёзувчи ўз қаҳрамонини ўзбек халқининг фарзанди деб тасвирляпти. Орзиқиб кутиладиган хатларни ёқиб юбориш эса миллий характернинг мазмунига тўғри келмайди. Шунинг учун бу эпизод қаҳрамоннинг маънавий олами бойлигини кўрсатмайди.

Ўз касбининг оғир ва ташвишли бўлишига қарамай, Азизов яна хатарли сафарга отланади. Аввал унга Совет фазо ишлари билан шугулланувчи бошқарма раҳбарлари рухсат беришмади. «Сайёра мутлақо ўрганилмаган» дейишди. Бундан ташқари, аллақандай сирли, номаълум хусусиятлари борлигини айтишди. Азизов, албатта, бу хилдаги фикрларга қатъий эътироз билдирди. Хўш, ўрганилмаган бўлса нима қилибди? Бевосита ўша ерга бориб ўрганиш зарурияти бўлмаган тақдирда ҳам, Рене жумбоғини ҳал қилмасдан, шундай қолдириб бўлмайди-ку! Рене ва унинг шериклари таҳсинга сазовор ишлар қилган ўз даврининг буюк кишилари-ку! Ахир, Зухронин ўзлаштиришда совет фазогирлари билан биргаликда мислсиз жасоратлар кўрсатган одам мана шу — Рене. Фазода адашган эллик кишидан иборат япон муқобил кемасини қутқарган ҳам шу — Рене. Модомики, шундоқ экан, бизнинг асримизда шундай улуғ одамларнинг бедарак йўқолишига йўл қўйиш, эскичасига айтганда

гуноҳ эмасми? Бу нарса жаҳон миқёсида космосни ўзлаштириш ишига ҳам сезиларли даражада путур етказиши аниқ.

Фазо ишлари билан шуғулланувчи бошқарма раҳбарлари мана шунга ўхшаш гаплардан кейин анча юмшашди. Рухсат беришга рози бўлишди. Зотан Азизовнинг фазогирлар орасида тутган мавқеи, мартабаси, бой тажрибаси ҳам шунни тақозо қилади. Азизов командирлик қиладиган экипаж аъзолари ёш бўлсалар ҳам, лекин кўпни кўрган довюрак йиғитлар. Улардан бири Шавкат Алиев астроном, йиғирма олти ёшда. Тошкентда туғилган, комсомол аъзоси, Марс ва Юпитерни ўзлаштиришда фаол иштирок қилган. Ҳар қандай шароитда ўзини тута биладиган жасур ва оғир табиатли фазогир. Иккинчиси — Укен Аvezов, геохимик, Олмаотада туғилган, партия аъзоси, товушдан тез учар самолётлар эскадрилясида уч йил хизмат қилган. Юпитер, Сатурн ва Марсни ўзлаштиришда қатнашган. Ошпазликдан ҳам пича хабари бор. Ҳамма вақт қувноқ, ҳамма вақт хотиржам, айни пайтда, гоят довюрак. Ва ниҳоят экипажнинг энг сўнгги аъзоси «баланд бўйли, сочи чиройли қилиб турмакланган, чеҳраси сутга чайилгандай оппоқ» Анна исмли қиз. Экипаж аъзолари Вега орбитасидаги сунъий йўлдошда тўхтаб, мазкур сайёралардаги ажойиб ёнилғи манбаи — уран рудасидан гамлаб олиш пайтида ҳам, «Олмос» магнит бўронига дуч келганида ҳам, ниҳоят Шавкат билан Укен техниканинг энг сўнгги ютуқлари асосида ишланган «Бургут» машинасига миниб, вазнсизлик ҳолатига тушганида ҳам ўзларини тетик тутишади. Ҳаётда ҳам одамлар фавқулудда ҳолларда ўзларини доимо тетик тутишадими? Эҳтимол, улар қийинчиликни енголмай қолишар, эҳтимол хатога йўл қўйишар, эҳтимол мақтанчоқлик қилишар? Қиссада эса ҳамма қаҳрамонлар «зўр», ҳамиша ишни «қойиллатишади!» Демак, асарда маълум даражада схематизм излари бор. Ҳожиакбар Шайховнинг «Рене жумбоғи» қиссасида юл-

дузкесар кемалар, нотаниш сайёралар, гермошлемлар, скафандрлар, тренажер, кеманинг тузилиши, лазер тўппончалар тасвири орқали инсонлар маънавий оламини кўрсатмоқчи бўлади. Шу жиҳатдан «Рене жумбоғи»да кема капитани Азизовнинг образи — унинг орзулари, шижоати, матонати анча жонли чизилган. Шунга қарамай бу образда ҳам схематизм элементлари бор. Экинчанинг бошқа аъзолари — Шавкат, Укен, Анна Шварцларнинг ҳам таъриф-тавсифлари бору, аммо уларнинг жонли қиёфаси, орзу-умидлари, ўйлари, изтироблари мукамал берилмаган.

«Рене жумбоғи» илмий-фантастик қиссаси Ҳожнакбар Шайховнинг қалами қайралиб, ҳофиза доираси кенгайиб, ижодий тажрибаси ортаётгани белгиси. Агар адиб ҳикояларини нуқул илмий проблемалар асосига қурса, қиссаларида ўзи яшаб турган заминнинг ташвишларини ҳам ўйлай бошлайди. Шу маънода фазогир Азизов образи ўзига хос топилма бўлди. «Рене жумбоғи» қиссаси билан танишган китобхон адибнинг нимадир демоқчи бўлаётганини ва ана шу ниманидир айтмай ўзини жиловлаётганини сезиб туради.

Орадан беш-олти йил чамаси вақт ўтди. Адиб яна Азизов образига қайтди ва «Зиё тошлари» қиссасини ёзди.

Олмос Азизов «Рене» экспедициясидан қайтганидан бери гарчанд уч ойга яқин вақт ўтган бўлса ҳам, у яна фазони қўмсаб қолган. Ерда ўзини қандайдир руҳан оғир ва лоҳас ҳис қила бошлайди. Шубҳасиз булар фазогирнинг шахсий кечинмалари билан боғлиқ, яъни бу кечинмалар ипининг бир учи марҳума рафиқаси Қларага бориб тақалади. Аммо бу масаланинг бир томони. Иккинчи, эҳтимол, кучлироқ томони, Азизовнинг табиатида болалигидан мавжуд бўлган синчковлик ва қизиқувчанликда эди. У бирон-бир сир ёки мўъжиза ҳақида эшитса, бас, унинг тагига етмагунча асло қўймайди.

Олмос Азизовнинг номаълум «Зиё» сайёрасига учиш олдида кечирган ўйлари, изтироблари қизиқарли ҳикоя қилинган. «Зиё» ҳақидаги тасвирлар ҳам аниқ ва равшан берилган.

«Суратларда «Зиё»да тунд ва сокин дунё кўзга ташланиб турарди. Сўнгсиз тошлоқ майдонлар, қуёшнинг аёвсиз нурларида қуриб-қовжираган саҳролар, ғорлар ва жарликлар, осилиб турган баҳайбат қоялар, қотиб қолган лаваларнинг улкан тиллари...

Зиёга яқинроқдан олинган суратлар ҳам дастлабки маълумотларга ҳеч қандай янгилик қўшмайди. Сайёранинг деярли бутун саҳни турли ҳажмдаги ясси ва думалоқ тошлар билан тўла эди. Киноплёнкалардан бирида қум бўронлари акс этган. Плёнканинг чеккасида катта оқ доғ кўринар, унинг ҳажми тез катталашиб, узун оқим ҳосил қилган бўлиб, олдинги қисми чизиқ билан тугарди. Олимлар доғнинг катталашиш тезлигини ҳисоблаб кўриб, ҳайратдан ёқаларини ушлашди. Борди-ю, шундай бўрон Ерда содир бўлса, ундаги флора ва фауналарнинг бирор вакили соғ қолиши амримаҳол».

Ҳожиакбар Олмос Азизовнинг экипаж аъзолари бўлган Шаҳбоз ва Беганаслар билан олиб борган суҳбатлари, «Олмос» юлдузкесар кемасининг тузилишига доир маълумотлар, Беганаснинг тайёргарлик синовидан ўтишга доир тафсилотларга гоҳо ортиқ равишда қизиқиб кетиб, китобхонларни зериктириб қўяди. Лекин экипажнинг «Зиё» сайёрасига қўниш дақиқалари, нотаниш ясси тошларнинг, «сирли саргузаштлари», бир пайт ном-нишонсиз йўқолган фазогирларнинг топилиши ҳароратли ҳикоя қилинган.

Мана, Олмос Азизов Ердан телефонограмма олди: тез кун ичида ерга қайтиш керак, акс ҳолда юлдузкесар кема «Зиё» сайёраси билан аксилоламга йўл олади. Агар шу айтилган муддат ичида парвоз тугалланмаса «қора туйнук» таъсирига кириб, бутунлай ҳалок бўлиш мумкин. Лекин Азизов мард одам эмасми, у ни-

ма қилиб бўлса-да, аксиололам сирини билишга қасд қилади.

Ҳўш, илмий китобларда тез-тез тилга олинмиб турган бу сирли «қора туйнук»нинг ўзи нима?

Кониотда жуда кўп «қора туйнук»лар мавжудлигини ҳақидаги тахминлар қадим-қадим замонларда ҳам пайдо бўлган. Ушанда олимлар ҳозир хийла ибтидоий, яъни математик усуллар билан уларнинг мавжудлигини ҳисоблаб топишган. Ундаи анча илгарироқ эса, кониот ўзаро фазо ва вақт бўйичагина бир-бирларидан фарқ қилувчи жуда кўп параллел дунёлардан ташкил топганлиги ҳақидаги ғоялар айтилган эди. Гингирманчи асрнинг охирига келиб олимлар яна кутилмаганда уст-ма-уст жойлашган оламлар ҳақидаги ғояга қайтишди...

Шаҳбоз Адамга: қора туйнукка борган одам яна бизнинг оламга қайтиб келиши мумкинми?— деб савол берганида Адам унга:

— У ерга ҳали ҳеч ким бормаган, шунинг учун табиийки, ҳозирча ҳеч ким қайтмаган ҳам. Лекин, агар билсанг, тахминимча, у ердан қайтиш мумкин. Фақат ўз замондошларинг яшаётган даврга эмас, балки узоқ келажакка қайтиш мумкин».

Олмос Азизов билан Адам не-не ташвишларни бошидан кечиришади. Азизов вазият қалтис бўлса ҳам қутулиб кетиш, омон-эсон ерга етиб боришни ўйласа, Адам борган сари умидсизлик гирдобига ўралар, ҳаётдан умидини узар эди. Азизов митти роботлар ёрдами билан антиқа космик кема ясайди ва таваккал қилиб, шу кема билан аксиололамдан қутулиб кетмоқчи бўлади. Тап олиб айтиш керакки, Азизовнинг табиатнинг ёввойи кучларидан фойдаланган ҳолда космик кема ясаб учиш олдидаги руҳий изтироблари ҳаққоний тасвирланган. Энг муҳими, биз Азизовнинг хатти-ҳаракати, унинг идеаллари ва ғояларига чиппа-чипи ишонамиз.

1971 йилнинг сентябрь ойида таниқли совет олими

В. Амбарцумян бошчилик қилаётган Бюракан обсерваториясида жаҳон олимларининг симпозиуми бўлиб ўтди. Симпозиумнинг бош мавзуи қилиб нотаниш сайёраларда яшовчилар билан алоқа қилиш масаласи қўйилди. Масаланинг шу тарзда қўйилиши ва симпозиумда сўзга чиққан совет олими И. С. Шкловский билан америкалик Карл Саганларнинг математик ҳисоб-китоблар асосида нотаниш сайёралардан учган космик кемаларнинг она ерга ўн минг марта келиб кетишлари ҳақида берган қизиқарли маълумотлари илмий фантастиканинг реалистик асосларини яна бир бор тасдиқлайди.

МАНГУ КУЙ ИЗЛАБ...

«Ёзнинг фараҳбахш кечалари маҳалла четидаги катта майсазорда ёш-яланглар тонггача чўпчак айтишиб ўтирардик. Майсазор яқинидаги дарахтларнинг чакалак бўлиб кетган шохлари, берироқдаги жўхоризор ва ловиязорлар тўлин ой нурида ғалати оқариб-бўзариб, сирли кўринар, аллақаяёқдан эшитилаётган ҳаққушнинг хунук товуши юрагимга ваҳима соларди. Онам айтиб берган парилар ҳақидаги афсоналарни эслаб, ўйга чўмар, осмонда тарикдай сочилган, чарақлаган юлдузларнинг жимир-жимирини томоша қилар эдим. Мен тонгнинг қаёқдан келишини билишга уриниб, хўрозлар қичқираётган, юлдузлар сўнаётган алламаҳалда ҳам осмондан кўзимни узмасдим. Шу зайл онамнинг «ухла» деб койишига қарамай болаларнинг шўх кулгуси, қий-қирқларига кўмилиб, ҳар куни тонгни кутардим».

Бу сатрлар Маҳкам Маҳмудовнинг «Мен — мен эмасман» деган ҳикоясидан олинган. Ҳикоя қаҳрамони билан автор бир хил шахс эмас, аммо ҳар ҳолда бутас-вирларда ижодкор-рассомнинг руҳий олами тасвирланган. Истеъдодли рассом йигит маънавий камбағал ҳамкасбларининг таъсирига тушиб, ўз қиёфаси, яхлитлигини йўқотиб, икки хил ҳаёт кечиради. Эзгулик учун курашда

ҳаёт машаққатлари олдидаги саботсизлик ҳар бир одамнинг ўз қиёфасини йўқотиши манбаларидан бирidir. «Мен — мен эмасман»нинг қаҳрамони ҳам саботсизлиги туфайли севгилисидан жудо бўлади. Юксак санъатга бўлган сезгилари ўтмаслашади. Инсон ҳар қандай ҳолатда ҳам ўз маънавий қиёфаси, яхлитлигини йўқотмаслиги керак.

Бу ҳақда гапни ёзувчининг ўзидан эшитайлик: «Болалигимизда эшитган сеҳрли эртақлар, афсоналар бизни нурли, гулгун, завқли, чексиз, сирли олам билан таништирган. Бу эртақ ва афсоналар минг йиллар давомида ҳаётотга бой қалбларни мафтун этиб, уларга оламнинг чексизлигини, сирларга, ажойиботларга бойлигини тушунтириб келган. «Гўрўғли ҳақидаги дostonларни эшитиб, ҳар биримиз ўзимизни Авазхон деб тасаввур қилардик, катта бўлганимизда Ватанимиз ёвлари билан олишамиз. Қундуз пари билан Юлдуз париларнинг жамолини кўрамиз, деб орзу қилардик.

Онамиз Ширмоной отинойлар қўлида таҳсил кўрган, ўзиям ўқимишли аёл бўлиб, бошқаларга сабоқ берарди. Онамиз эскича дoston китобларни кўп ўқирди. Пулатхон опам эса ака-ука Гриммларнинг янги чиққан жуда чиройли, дала ва ўрмонларнинг рангли суратларни ишланган, кичкина, ёйилиб тахланадиган эртақ китобчаларини ўқиб берганида биз уч-тўрт ёшли болалар қийқириб, завқланиб кулардик. Онладаги мана шу эртақлар ва дostonларга муҳаббат руҳи бизга ҳам яхши таъсир кўрсатиши табиий эди.

Бахтимга, мен ўқишга борган Андижондаги 8-мактаб қишлоққа яқин бўлиб, ўрикзор, ёнғоқзор боғлари, шарқираб оқиб ётган анҳорлари қалбимизда яна табиатга муҳаббатни кучайтирди. Кейинроқ бошқа маҳаллада, атрофи чакалакдай ваҳимали туюладиган, дарахт шохларида илоллар осилиб ётадиган кўм-кўк ҳовуз бўйида болалигимиз ўтди. Сўнг мен кўчиб борган 29-мактабда ҳам, бахтимга, адабиёт, санъатга муҳаббат кучли экан.

Бу мактабда ўзбек адабиётини ўқитадиган муаллимларимиз Қарим ака Йўлдошев билан Нафиса опа Қосимова, рус тили ва адабиётини ўқитадиган муаллимамиз Ольга Никитична ҳам болаларни адабиётга, буюк ёзувчилар ижодига ҳурмат руҳида тарбиялашарди. Мени жуда қийнайдиган алгебра фани ўқитувчиси Омониллаxon ака Валихонов эса ўзи нозиктаъб шоир эди, таътил вақтида Қора денгиз бўйидан бизга хатлар ёзиб, табиатга, гўзалликка қизиқишимизни янада оширарди. САГУда ўқийдиган ён қўшнимиз Ҳабибахон опа ҳар гал таътилга келганида янги асарлар ҳақида гапириб берарди, Шекспирнинг Чўлпон таржимасидаги «Ҳамлет» трагедиясини, Ойбекининг «Навой», «Қутлуг қон» романларини бизга ўқингга берарди. Жаҳон адабиёти классикларининг ўтган асрларда нашр этилган зарҳал муқовали катта китобларини негадир биринчи марта тушларимда кўрганман. Александр Дюманинг «Уч мушкетер» романи борлигини Асқад Мухторнинг «Мардлик чўққиси» пьесасидан билиб олдим ва жуда қизиқиб, шу асарни топиб ўқидим. Шу тарихда адабиётнинг сеҳрли, сирли олами билан таниша бошладим. Умр бўйи ана шу сеҳрли оламнинг таъсирида яшаш моддий ва маънавий қийинчиликларни енгишга ёрдам беради».

«Мен — мен эмасман» ҳикоясида истеъдодли расомнинг чиндан ҳам янги-янги бўёқлар билан чизилган суратларини кўриб, журналист дўсти изоҳ беради:

— Демак, ёзувчи болаликдан табиат сирларига қизиққан

— Ҳа, булар чиндан дурдона асарлар... Бўёқларга қаранглар-а, табиатда ҳам йўқ ранглارни тошган бу дарвеш...

Маҳкам Маҳмудовнинг ҳикояларини ўқир экансиз, руҳлар, жодугарлар, парилар билан учрашасиз. Бу учрашувлар гоҳ ўтмишда, гоҳ шу кеча-кундузда юз беради. Сеҳрли эртақлар, саргузашт дostonлар руҳида ёзилган бу ҳикоялар сизни ўйлашга, ҳаёт ҳақида фикр

юритишга, инсоний қиёфасини йўқотган одамлар фожеасини ҳис қилиш, туйишга чорлайди. Ҳа, дарвоқе — бу усул, мифлар, эртақлар, афсоналар мотивлари асосида реалистик асарлар ёзиш дунё адабиётида ҳам кенг тарқалган. Масалан, америкалик адиб Клиффорд Саймакнинг «Шум арвоқлар қўриқхонаси» романида арвоқлар, вурдалаклар, элфлар билан ёнма-ён электрон роботлар, космик кемалар ҳам тилга олинади. Колумбиялик Гарсна Маркеснинг ««Елғизликда кечган юз йил» деб номланган асарига ҳам ўтмиш билан бугун бутун роман давомида қиёс қилиб борилади. Хуллас, илмий-саргузашт адабиётининг фалсафий, илмий, социал, маърифий, психологик, ҳажвий, афсонавий турлари ҳам борки, уларни гоҳо танқидчилар бир-бири билан аралаштириб юборишади. Ҳозир гап уларни аралаштириш ёки ажратиш устида бораётгани йўқ. Гап уларнинг реалистик асоси, ҳаётни бўяб-бежамай, ҳаққоний тасвирлаши хусусида кетаётир.

Мана, Маҳкам Маҳмудовнинг «Мангу куй излаб» деб номланган ҳикояси. Ҳикоя қаҳрамонларидан бири Ҳодиса ўзидан минг йил сўнг яшайдиган олим ва шоир йигит Озоднинг руҳи билан учрашади... Бир қарашда бу ўта афсонавий воқеа. Ҳодиса билан Озоднинг хатти-ҳаракати, қилиқлари, уларнинг беғубор туйғулари тиниқ чизилади. Аввал Ҳодиса билан танишайлик: «Бир ҳўп-лам новвот чой унинг ғунча лабларидаги новвотдан бебаҳра қолиб, норозилик билан чайқалди. Эгнидаги қизил бахмал кўйлак ва бошидаги ҳаворанг дурра тиниқ қора кўзларининг рангига жуда ярашарди. Гоҳо бу кўзларда тиниқлик йўқолиб хуморлик балқир, ана шунда Ҳодисанинг кўзлари хаёлга айланиб, каптардай қанот қоқиб, очик деразадан ҳаволаниб кетар эди. Ана, қиз хаёлан қанотланиб, учиб бориб, бир чақирим наридаги боғларига бориб қолди, боғ ўртасидан ўтган анҳор суви мавжларини оппоқ қафтлари билан майин сийпади, сўнг тол павдаларидан тўқилган чайқалиб тургувчи кўп-

рикдан аста ўтиб, дўнгликдаги боғбон чол яшайдиган, ҳар баҳор томида лолақизгалдоқлар ял-ял ёнадиган ҳужрага яқинлашди».

Ҳодиса келажакда яшайдиган, руҳи руҳига яқин йнгитни севиб қолади. Уларнинг руҳлари бир-бири билан яқин бўлишига асрлар девори ҳам халал беролмади. Негаки, келажакдаги руҳий қудратли одамлар учун ўтмишдаги гўзал одамларнинг руҳларини чақириш қийин эмас. Адиб ёзганидек, «ўтмишдаги ва ҳозирги азиз одамларнинг руҳлари улар яратган маърифат кошоналарида, Навоий газалларида, Беҳзод тасвирларида сақланиб, узоқ асрларга йўл олади».

Нега Ҳодисанинг руҳи Озоднинг руҳини излаб топди? Озоднинг ўзи ким? Озод аввало гўзалликни, покликни, ҳалолликни қадрлайдиган беғубор йнгит. У бир вақтлар Миррихдаги санъат академиясида ўқиётган пайтида докторлик диссертациясини ҳимоя қилган, «Урта аср Ер олимларининг коинот музика маданиятига қўшган ҳиссаси» мавзуида илмий иш ёзган. Бу ишни ёзиш вақтида Форобий, Ибн Сино, Султон Аҳмад Шодий, Дарвеш Али Чангий ва бошқа музика назариётчилари меросини роса синчиклаб ўрганган. Миррихдан қайтиб келгач, Ҳиротда санъат кибернетикаси институтида космик музикани тадқиқ этиш лабораториясига бош бўлди. Таниқли литва шоири Ю. Марцинкявичюс «Миңдаугас» поэмасининг бош қаҳрамони руҳи, арвоҳини ўзича шарҳлаб ёзган эди: «Ватанга муҳаббат манқалида, қўрхонасида дўстлик, севги, фидоийлик, ўзлигига ва ўз умрининг асосий ғоясига, эътиқодига содиқлик янглиғ асосий инсоний хислатлар тобланиб синовдан ўтади. Инсоннинг мана шу асосий бойлигини биз нималарга сарфляяпмиз, аслида нималарга сарфлаш керак эди?— асрлар оша сўрайди биздан Миңдаугаснинг муҳаббат ва изтиробга, бахт ва армон, ҳасрат-надоматга лиммо-лим кўзлари».

«Мангу куӣ излаб» ҳикоясида ҳам руҳлар тасвири орқали ўтмиш билан бугун бир-бирига қиёс қилиниб

боғланади. Ҳодисанинг руҳи билан Озоднинг руҳи учрашиб, халқимизнинг маънавий бойлиги ҳисобланган гўзал қасрлар, рангин кўшклар, дид билан қурилган хонақоҳлар, шарқираб оқаётган наҳрлар, хил-хил мевалар билан безанган боғларни сайр қилади. Гоҳ уларнинг руҳи нуқул роботларга ўхшаб, ҳиссиз, қалбсиз яшайдиган одамларга дуч келиб, изтироб чекади. Руҳан бой Озод ўзича қандайдир қудратли мангу куй топиб, шунинг ёрдамида робот — одамларни даволайман, деб юради. Бу куйни ўнгида топа олмай тушларида уни излаб юриши, тасодифан Ҳодисани ва мангу куй оҳанглар оламини топиб олиши янги сайёрани ихтиро қилишдан кам эмас эди.

Ҳар ким ҳаётда ўзига яраша мангу куй излайди. Биров уни «Мушкул муаммо» ҳикоясининг қаҳрамони тарихчи олим Мўминовга ўхшаб, адолатни тиклашда ҳақгўйлик учун курашишда деб билади. «Биз тарихчилар ва файласуфлар, — дейди Мўминов, — кўпинча воқеаларни бузиб кўрсатамиз, ёмонни яхши деймиз, яхшини ёмон деймиз. Улуг одамларни ўғри деймиз, ўғрини тўғри деймиз. Қелажак тутуруқсизлигимиз учун, тўғрироғи, виждонсизлигимиз учун бизларни лаънатлайди. Тўғри, баъзи олимларнинг ўзи оқ-қорани танимайди. Бу ҳам кечирилмас гуноҳ». Яна биров профессор Кимё Алиева сингари у дунёда ҳам адолатнинг қарор топиши учун қайғуради. Учинчи бировлар мангу куйни ҳали қалб кўзлари очилмаган талабаларнинг, асрлар девори туфайли бир-бирини тушунмаётган одамларнинг кўзини очинишда, ўзини ўзига танитишда деб билади.

Маҳкам Маҳмудовнинг ҳикояларида илмийлик афсона билан, афсона саргузашт билан, саргузашт илмийлик билан қоришиб кетган. Гоҳо редакциянинг топшириғи билан Ойга бориб, шикоятларни текширган мухбирнинг дардлари билан танишиб, ўзимизга ўзимиз разм солгимиз келади. Гоҳо «Тескарикўзлар сайёраси»га бориб қолиб, у ердаги меҳр булоғидан сув ичмай

қўйган одамлар даврасига тушиб қоламиз. Ёки ҳинд йигити билан бирга сув остида сузиб, ажойиботлар оламига кириб борамиз. Воқеалар қаерда юз бермасин — денгиз остидами ёки нотаниш сайёралардами — ҳар қатламда шу бугуннинг проблемаларига дуч келамиз.

Мана, Маҳкам Маҳмудовнинг «Тескарикўзлар сайёраси» номли ҳикояси. Бу ҳикояда коинотнинг олис қаъридаги бир номаълум сайёрада юз берган ғаройиб воқеалар тилга олинади. Аввал ўша нотаниш сайёранинг ўзига хос манзаралари чизилади: «Тоғ олдидаги сайхонлик. Қип-қизил қуёш баркаши қоялар учларини ҳам қизилга бўяб ботаётир. Сайхонликдаги ўсиқ ўт-ўланлар орасида қоп-қора, митти одамлар плоҳий бир вазиятда ерга чўккалашган. Уртада олов чирсиллайди. Хурофотга берилган митти одамларнинг кўзига олов орасидан қандайдир гўзал пари кўринади, у қошларини чимириб, қандайдир имо-ишоралар қилади».

Сайёранинг одамлари оғир дардга чалинган. Сурункасига тинмай ёққан ёмғир сайёраликларни заҳарлаб, уларнинг миясини айнитиб қўйган. Хуллас, ҳаёт мураккаблашиб, ниҳоятда чалкашиб кетган ва бу алғов-далғовда ким тескарию, ким тўғри кўз, ким ўғри-ю, ким тўғри, ким оқил-у, ким нодон, ким ҳалол-у, ким ҳаром, ким яхши-ю, ким ёмон — ажратиш қийин бўлиб қолган. Бундай шароитда ҳар қандай буюк алломанинг ҳам ҳақиқатни аниқлаб олиши мушкул бўлиб қолади. Шундай бир оғир шароитда Эу исмли йигит яхши-ёмонни, софдил ва кирдилларни аниқловчи махсус асбоб яратиш устида иш бошлаб юборади. Узоқ ижодий изланишлар туфайли «Дилбин»нинг қурилиши ҳам ниҳоясига етади:

«Мана, кичик телескопга ўхшаш асбобнинг филдираклари ҳаракатга келди. У фойдаланиш учун жуда қулай, кўп жойни эгалламас ва айниқса, энг муҳими, суюқ ёқилғи ёки электр энергиясини талаб қилмас эди: «Дилбин»нинг ишга тушуви учун энг зарур манба — асбобни

ишлатувчи одамнинг қалбидаги энг покиза туйғулар эди. Мана шу ёниқ туйғулар асбобнинг ичида қудратли нур ҳосил қилар, бу нур эса турли мураккаб кўзгу, линзалар орқали кучайтирилиб, қаерга йўналтирилса, ўша жойдаги руҳий жараёнларни энг нозик нуқталаригача ёрита олар эди. Мабодо туйғулари тоғлардаги булоқдай тоза бўлмаган одам «Дилбин»ни ишлатаман, деб уринса, барча уринишлари зое кетар, асбоб ичида керакли миқдорда қудратли нур ҳосил бўлмас эди».

Ҳар бир адибнинг ўз иқтидорига яраша «Дилбин»и бўлади. Шу «дилбин» туфайли тарих қатларида қолиб кетган қаҳрамонлик саҳифалари, жамият ҳаётида юз бераётган ўзгаришлар, замондошларимизнинг қайноқ ҳаёти ўқилади.

Биз Маҳкам Маҳмудовнинг қисса ва ҳикояларида эзгулик фидоийлари — тарихий шахслар, фозилу фузалолар, шонрлар ва рассомларнинг руҳан бой образлари ёки яшашимизга халақит бериб юрувчи бағри тош ғаламислар қиёфаси билан танишамиз.

Адибнинг «дилбин»ида «зарҳал пешанабоғи остидан узун, қора сочларини орқага ташлаган, кенг елкаси ва кўкрагидан садоқнинг кумуш камарини ўтказиб олган, олтин сопли, нақшин қилич тақиб, болдирларини ёпиб турган узун этикча» кийиб олган гўзал ва донишманд Исфаранинг ўз ола юрти мустақиллиги учун олиб борган мардонавор кураши, мўгул босқинчиларининг жабрзулмига қарши халқни отлантирган, огир савашларда фидоийлик қилган Темур, бу курашга бекларни руҳлантирган ва хиёнатларни фош қилган Бибихонимларнинг қиёфалари гавдаланади.

«Тескарикўзлар сайёраси»нинг сюжети жуда таранг, ҳаяжонли, характерларнинг тўқнашувлари жуда кескин, кўтарилган маънавий муаммолар ғоят журъатли. Лекин, асар воқеалари шу қадар кенг кўламлики, уларни ҳикоя доирасига сиғдириш мумкин бўлмай қолган. Ҳозирги кўринишида бу кичик қиссага ўхшайди. Аммо,

бу серқирра мавзуга, руҳий проблемаларга қисса ҳам торлик қилади. Келгусида Маҳкам Маҳмудов балки бу асарини янада кенгайтирар, фақат штрих билан, бир-икки бўёқ билан кўрсатиб кетган характерларини янада равшанроқ очар. Ҳозир эса асар сюжетида қарама-қарши кучлар мутаносиблиги бузилгандай, ижобий қаҳрамон барча ёвуз кучлар олдида ёлғизланиб қолгандай таассурот уйғотади. Балки бу танқидий реализм услубига яқиндир. Аммо, асарни қайта ишлаганда ёзувчи қора ранглари сал камайтирса, бошқа рангларга, уларнинг товланишларига ҳам эътибор берса мақсадга мувофиқ бўларди.

Маълумки, илгари вақтларда халқимизнинг ўтмиши ҳақида ёзилган асарларда фақат қора бўёқлар устулик қиларди. Ўтмишда халқимиз юксак ривожланган фан маданияти билан, Форобий, Хоразмий, Беруний, Улуғбек, Навоий, Фузулий каби улуғ алломалари билан, гўзалликда тенгсиз архитектура ёдгорликлари билан жаҳон аҳлини ҳайратга солса ҳам айрим ёзувчилар тарихимизни фақат зулм, жаҳолат, қоронғилик оламидан иборат қилиб тасвирлар эдилар. Болтиқбўйи ва Кавказ халқлари ўз тарихидаги ҳар бир кичик ютуқ, муваффақиятни ҳам қадрлаб, эъозлашганида бизнинг айрим адибларимиз негадир ўтмишдаги буюк арбобларини ерга уриш билан овора бўлишган эди. Шу жиҳатдан қараганда, Маҳкам Маҳмудов тўпламидан жой олган тарихий ҳикоялар ёрқин бўёқлар билан, ўтмиш воқеаларининг ҳалол, холис кўрсатилиши билан, энг муҳими, ижобий маънодаги миллий ифтихор туйғулари билан ўқувчиларни қувонтиради.

«Шаклар маликаси» ҳикоясининг қаҳрамони, бундан уч минг йил илгари Урта Осиёда яшаган туркий суғд қабилаларининг раҳбари Исфара ҳақидаги жуда қисқа маълумотни ёзувчи Херодот ва Ктесий асарларидан топган. Аммо, ҳикоя воқеаси ёзувчи ижодий тасаввурининг меваси. Малика Исфара севимли эри — подшо

Омирни босқинчи Қайхусрав томонига ўтиб, ватанига хиёнат қилгани учун чопиб ўлдиради. Автор, бу ерда ўткир драматик ситуацияни топган. Кичик ҳикояда катта, кескин воқеани кўрсатиш осон эмас. Шунинг учун ёзувчи айрим ўринларда ортиқча баёнга берилиши асарнинг камчилигидир.

Тарихий манбаларда амир Темурнинг севикли хотини Бибиҳоним — Сароймулкхоним ҳақида жуда кам маълумотлар учрайди. Шунга қарамасдан, Маҳкам Маҳмудов халқимиз тарихидаги улуғ бурилиш — Ўрта Осиёнинг мўғул босқинчиларидан тозаланиш даврини анча равшан тасвирлаган. Асарда бир вақтлар эл-юрт-ни босқинчилардан охиригача тозалаш учун бирлашиб курашамиз, деб қасам ичган Балх ҳокими амир Хусайннинг амир Темурга хиёнати тасвирланган. Тангачакчак дарасидаги жанг тасвирида биз ёзувчининг қирғин урушларга қарши фалсафий ўйларини кўрамиз.

Замонамизнинг энг мўътабар адибларидан бири Чингиз Айтматов ёзганидек, «Хотираси бўлмаган, тарихи бўлмаган, кўҳна асотирлар, афсоналарда, классик адабиётда аке этган маънавий биографияси бўлмаган одам — руҳан қашшоқликка маҳкум ва бундай одам мураккаб замонамиз ҳаётини англашга ожиздир».

Шу жиҳатдан олганимизда олис ўтмишимиз манзараларини ижодий тасаввур сеҳри билан тирилтириб, одамларимизнинг маънавий биографиясини бойитувчи адибларимизнинг сермашаққат ишини ҳар қанча қўллаб-қувватласак арзийди. Маҳкам Маҳмудов ҳам шу соҳадаги илк ҳикоялари ва қиссалари билан ўқувчиларимиз меҳрини қозонмоқда. Лекин ҳали бу ишлар келгусидаги яратилиши лозим бўлган катта ва жиддий асарларнинг дебочаси холос. Демак, ҳали биз ёзувчидан кўп яхши асарларни кутишга ҳақлимиз.

Бу воқеанинг бўлиб ўтганига ҳам мана уч йилдан ошиб қолди. Сўлим ёз кунларининг бири эди. Бир гуруҳ ёш шоирлар билан фабрика ишчиларининг учрашуви бўлди. Шоирлар руҳланиб бирин-кетин шеърлар ўқишди. Айрим чиқишлар қарсақлар билан, айримлари жимгина кутиб олинди. Шеър ўқиш навбати Асқар Қосимовга тегди. Уз хаёллари билан парвосиз ўтирган шоир саҳнага чиқishi билан дарров руҳланиб, жўшқин илҳом билан ўқий кетди.

Бу кеч қўшини чорбоққа
Келин тушди, ёр-ёр,
Иложим йўқ бормоққа
Кўникаман зор-зор.

Онам айтар:— Зерикмай,
Ўғлим, тўйга бор-бор!
Йўқ, бормайман, боришдан
Ор қиламан, ор-ор!

Шу тўйни деб қалбимда
Узилди бир тор-тор.
Энди панду насихат
Қилмас менга кор-кор.

Зал қийқириқлар билан тўлиб кетди. Ёшлар Асқарни қўйиб юборишмади. Сўнг Асқар буюк рус шоири Пушкиннинг оташнафас ўзбек шоири Чўлпон таржимасидаги «Гул» шеърини ўқиди. Шеър жуда гўзал, эҳтиросли эди. Бутун зал оёққа турди. Яна шеър талаб қилишди. Иложсиз қолганини сизди шекилли, шоир яна саҳнага чиқди. У майин жилмайиб деди:

— Яқинда «Само сирлари» деган фантастик драма ёздим. Воқеа бизнинг Қуёш системамиздан бошқа бир

сайёрада, яъни Чаманистонда бўлиб ўтади. Бу сайёрада яшовчи Бамбарун ниҳоятда тараққий этган фан ва техника соҳибни. Кант эса руҳ асрорларини биладиган, одамларнинг онгини бошқаришга устаси фаранг ёш олим. У фан-техника сирларини эгаллаш учун Бамбарунга шогирд тушган. Ўз навбатида Бамбарун ҳам ундан руҳ асрорларини ўрганишга иштиёқманд; ҳар икки олим ҳам жаҳонни забт этиб, ҳокими мутлақ бўлиш орзусида...

Бамбарун ҳатто бизнинг сайёраимизда илгари яшаб ўтган одамларни тирилтиришга ва ҳозирда яшаётган йнгирманчи аср кишисини ўз планетасига сирли аппаратлар ёрдамида олиб келишга қодир. Лекин табиат қонунларини тубдан ўзгартириб юборгани сабабли Бамбарун ва унинг маслакдошлари таназулга юз тутадилар. Демокриманки, Бамбарун сингари инсоний қиёфасини йўқотган, нуқул разил ишлар билан кун кўрувчи одамлар сояси учраб туради. Бамбарунлар Чилини қонга ботирди. Эрон тупроғида хунрезликлар бошлади. Мана, бамбарунларнинг жирканч фалсафаси:

Бас қил дейман! Шунин билки бу даргоҳ ичра,
На бу даргоҳ, бутун олам, кинот ичра
Менман — хоқон, менман ёлғиз ҳокими мутлоқ!
Мен буюрган юмушларни бажаришнинг шарт!
Воз кечаман, хор бўлгайсан бўйин товласанг.

Зал сукунатга чўмган. Асқар фантастик дostonини ўқир, тингловчилар жимгина қулоқ солишар, Бамбаруннинг бир-бирдан хунук кирдикорлари очила боргани сарни зал чайқалиб олар эди. Мени ҳайратга солган нарса шулки, «Само сирларни» дostonи мажозий маъно асосига қурилган. Мажозий асарларни тушуниш осон эмас. Мўйлови сабза урган йигитлар, расида бўлган қизлар ва ниҳоят адабиёт олаmidан бироз узоқ бўлган тикувчи, чевар, ишчи аёллар мажозий асарни зўр қизиқиш ва иштиёқ билан жимгина тинглаб ўтирган эканлар — бу ҳодиса, ал-

батта шоирнинг ютуғи. Бобокалонимиз буюк Алишер Навоий «Маҳбуб-ул-қулуб» асарида айтадики, шоирлар борки, «улар ҳақиқат сирларига мажоз сирларини аралаштириб, ўз фикрларини шу услубда ифода этадилар. Чунончи, маъно аҳлининг сўз пардозчиси Шайх Муслиҳиддин Саъдий Шерозий, ишқ аҳлининг чин ва садоқатли ошиқи пок юзли Амир Хисрав Деҳлавий; тасаввуфда энг нозик ва мушкул фикрларни очувчи Шайх Заҳириддин Санойӣ; ҳақиқат аҳлининг ягона, тенгсиз вакили Шайх Авҳадиддин; ўз она тили билан ҳар қандай чуқур маънони ифода қилган Хожа Шамсиддин Муҳаммад-ул Ҳофиз.

Яна булардан бошқа бир гуруҳ шоирлар бор бўлиб, уларнинг кўпчилики асарлари мажозий маънодадир. Улардан Қамол Исфаҳоний, Ҳоқоний Ширвоний, Хожуйи Қирмоний, Мавлоно Жалолиддин, Хожа Камол, Анварий, Заҳир, Абдулвосиъ, Асир, Салмон Соважий, Носир Бухорий, Котибий Нишопурий ва Шоҳийи Сабзаворийдирлар».

Навоийнинг шеърятдаги мажоз ҳақидаги фикрлари келгуси асрлардаги шоирлар учун ҳам гоят қимматлидир.

Асқар Қосимов ҳам «Само сирлари» дostonида «ҳақиқат сирларига мажоз сирларини аралаштириб» шеър тўқийди. Тингловчиларни тутиб турган, уларнинг руҳини жунбушга келтирган сеҳр ана шунда бўлса керак. Мушоира ҳам тугади. Кечада ўқилган шеърлар, дostonларнинг таъсири, руҳи тингловчилар қалбига ўрнашиб, уларнинг руҳини бойитишга ҳеч шубҳа қилмайман.

Уйга Асқар билан бирга қайтдик. Биз йўл-йўлакай шеърят табиати, ижод сирлари хусусида фикрлашиб бордик. Унинг илҳом билан шеър ўқиганини эсига солиб илҳом ҳақида, умуман, шеърят бобида, фикрлари тўғрисида сўрадим.

— Илҳом,— деган эди ўшанда Асқар,— шоирнинг жон-жаҳони. У ташриф буюрганда шоир лирик кайфиятда бўлса, гарчи богда куз фасли ҳоким эса-да, баҳор нафасини туяди: гуллар қулф уради, тиниқ ҳовуздаги тилла

балиқчалар сув ўсимликлари орасидан визиллаб ўтади; оққушлар кўкрак кериб, гўзаллик билан кўрк талашади. Агар шоирнинг кўнглида ҳажр алами бўлса, боғда баҳор ҳоким эса-да, гўё шафқатсиз куз хазонрезгилик қилаётгандай бўлади; сарғайган япроқлар сув бетида умрини пича айёмга бой бергандек маҳзун термуладилар. Агар шоирда умумбашарий дардлар бўлса, у энг баланд юксалиқдан жаҳон манзарасига наззора қилиб туради-да, халқларни мислсиз зулмга йўлиқтирган бир ҳовуч капиталистларга офатангез тўфонлар ёғдиради.

Ҳақиқий шоир камолот аршида туриб, залолат фаршини кўриши, жамият қалбида қалқиб турган садога кўтаринки руҳ бериши лозим. Модомки, адиб ёки шоирни сўз устаси дейишар экан, қўлга қалам олишга киришган ҳаваскор ҳар бир сўзнинг маъносини тўла тушуниши, уни ўз ўрнида ишлата билиши даркор. Маълум бир муддао учун хизмат қилмайдиган сўз — бекорчи сўздир. Баъзан сатр сўнгида келадиган сўз қофия ҳурмати учун бўйнига арқон солиб келтирилади. Гоҳи шундай ҳол ҳам юз берадики, бир сўз бошқа сўзлар билан боғланмайди, муаллақ туриб қолади. Демокчиманки, қўлига қалам олмоқчи бўлган ҳаваскор жаҳон адабиётини дурдона асарлари билан бойитган санъаткорлар олдида истиҳола қилиши, хўш, мен энди ким бўлиб, адабиёт майдонида от сураман, деб ўзига савол бериши даркор. Агар у бу савол қаршисида ожиз эмаслигини сезса, марҳамат, қўлига қалам олаверсин. Агар у ожизлигини сезса, Аҳмад Дониш айтганидек, «овози йўқ одам ашула айтмаслиги, хунук қиз ноз қилмаслиги»ни эса тутгани маъқул. Бироқ орзуга айб йўқ. Тўғри, уларнинг айримларида бирмунча иқтидор ҳам бор. Аммо бу иқтидор то адабиёт майдонига етиб келгунга қадар қилинадиган «шижоат»га айланиб қолмоқда.

Ижодий суҳбатимиз ярим тунга қадар чўзилди. Шу суҳбатнинг бўлиб ўтганига ҳам уч йилдан ошибди. Асқар янги-янги рангли шеърлар ёзди. Унинг «Фаввора», «За-

мин кўрки» деб номланган янги шеърӣй тўпламлари ўқувчилари қўлига бориб тегди. Қатор адабий-танқидий мақолалари, шингил ҳикоялари эълон қилинди. «Само сирлари» фантастик дoston драмаси республика Мадааният Министрлиги уюштирган конкурса маъқул топилиб, театр сахналарига тақдим қилинди.

Ҳамиша хаёлчан юрадиган бу йигит классик адабиётни, халқ оғзаки ижодини яхши билади. Уни гапга солмоқчи бўлсангиз, албатта Навоидан ёки Алпомиш достонидан сўз очинг. Одатдаги саволингизга эрипибгина «ҳа» ёки «йўқ» деб жавоб берувчи Асқар Алишер Навоийни тилга олишингиз билан маъжус кайфияти кўтарилиб, руҳан ўзгаради, сизга бир зумгина тикилиб қарайди ва ростдан ҳам самимий фикр юритаётганингизни сезиб, ғазал ўқий бошлайди. Сўнгра «Хамса» дostonларида қўлланилган ташбеҳлар, сўзлар, иборалар, образлар, Алпомишнинг Бойчиборни миниб, душманларга ҳамла қилиши, Гўрўғлининг араб босқинчиларига қарши олиб борган матонатли кураши ҳақида жўшиб ҳикоя қила кетади. Асқар кундалик ҳаётда ҳам уддабурон. У моҳир ошпаз, давраларнинг бош-қоши, халқимиз удумларини миридан-сиригача обдон биладиган дилкаш йигит.

Асқар ўзининг биринчи шеъри «Ўхшатиб чизолмадим»ни бувисининг таъсирида ёзган.

Картон, бўёқлар олдим,
Тоққа яёв йўл солдим.
Олиб кўп таассурот,
Чиздим ранг-баранг сурат.

Кўжда қуёш нур сочар,
Шўх кийик сакраб қочар,
Ўтлар қў-ю, қўзилар,
Тор сўқмоқлар чўзилар.

Тоғ бағрида кенг дара,
Учиб борар қарқара.
Чўққига чиқолмадим,
Ухшатиб чизолмадим.

Бу шеърни тўла келтираётганимизнинг боиси шуки, Асқарнинг илк машқлари билан унинг «Замин кўрки» китобига кирган шеърлари орасидаги катта фарқни айтиб, унинг ижод йўлига бир назар ташламоқчимиз. Ҳали биз Асқарнинг ижод қилиши, қўлига қалам олишига бувиси таъсир қилган, дедик. Асқарнинг бувиси халқ оғзаки ижоди ва классик шеърятни чуқур билар, шу фазилати билан неварасига ҳам таъсир қиларди. Неварасининг қораси кўриниши билан буви яйраб кетарди-да, ёстиқ тагидан бирор егуликни олиб, унга илинар, кейин китоб ўқиб беришни сўрарди. Асқар ҳам бувисининг руҳига мос келадиган китобларни ўқиб берарди. Кўзи хира тортган, қулоғи оғирлашиб қолган кампир ана шу пайтда гавдасини шеър оҳангига мос тебратиб, таъсирли жойларида вовайло қилар эди. Улар вовайло қилганлари сари нева-ра ҳам шеърни янада таъсирчанроқ ўқишга ҳаракат қиларди. Сўнгра ўрта мактабнинг юқори синфларидан бошлаб, истеъдодли болалар шоири Қудрат Ҳикмат билан танишиб, унинг тўғарагига қатнашиб шеър техникаси, поэтик фикрлашни, равонликни ўрганади.

Асқар Қосимовнинг ижодий йўли билан яқиндан танишган ҳар бир одам унинг шеърларида халқ оғзаки ижоди, қаҳрамонлик дostonлари, халқ қўшиқларининг ижобий таъсирини сезмаслиги мумкин эмас. Бу таъсир мана-ман деб ялтираб турмайди, унинг руҳи сатрлар орасига жойлашган бўлиб, сўз қудратида кучли намоён бўлади.

«Мен бўкалик шоир Чори бахшникида тез-тез меҳмон бўлиб тураман,— деб ёзди Асқар Қосимов «Сўз қудрати» номли мақоласида.— У кишининг уйларига ким бормасин дўмбирани қўлига олиб бадиҳагўйлик қиладиган одатлари бор. Баъзан эса тантиликлари тутиб

қолади-да, «Хоҳлаган нарсангни кўрсат, тўхтамасдан уч кеча-кундуз куйлайман», деб қўядилар. Мен атрофга кўз югуртириб қўққисдан сандиқ ҳақида куйланг дейман. Бахши сандиқ ҳақидаги достонини, сандиқ қайси дарахтдан ишлангани борми, Одам Ато ва Момо Ҳаводан бошлаб сандиқ не қўйларга тушгани борми, қисқаси, ноқеа ичига воқеа улаб бораверди.

— Бўлди, бўлди,— дейман бир неча муддат эшита туриб.

— Сизникига бир кунга келганман. Ҳали бошқа гапларим ҳам бор...

— Гапир-да, бўлмаса...

— Сиз одамларни гоҳ йиғлатиб, гоҳ кулдирад эмисиз. Бунинг сири нимада?

— Одамига қарайман... Ҳар бир одамнинг андомига қараб гап топиб бераман. Биздан уч хонадон нарида Аҳмад қария туради — бечора тирноққа зор. Мен дўмбира чалиб айтаётганимда даврага келиб қўшилса кўнгли дарддан арисин деб бефарзандлик ҳақида достонлардан нақл қиламан. Гўрўғли бефарзанд эмасми?

Қиз ўрнига пари қучган кунларим,
Сув ўрнига шарбат ичган кунларим,
Фарзанд сўра деса кечган кунларим,
У кунларни қайтиб берсанг не бўлғай?

— Мана бу бошқа гап,— дейман завқланиб.

Дарҳақиқат, кишиларда шодлик, хафалик, ҳузурланиш, нафратланиш каби туйғулар бор экан, бу туйғулар бадий асар қаҳрамонларига ҳам тўла-тўкис сараланган ҳолда кўчиши керак. Шундагина у китобхонларга завқу шавқ бағишлайди. Шундагина вақт ўтган сари унинг қиммати орта боради.

Қадимий Шарқ табобатида асаб нуқталари деган ибора бор. Бунинг маъниси шуки, бемор кишининг асаб нуқталарига таъсир қилиб уни даволаш мумкин.

Инсонда шундай азалий туйғулар борки, улар ҳа-

миша бадий асарда муаллиф томонидан имкони бори-ча асаб нуқталарига таъсир ўтказиб китобхонга эстетик завқ бахш этиши лозим».

Асқар Қосимовнинг фикрларини шарҳлашнинг ҳожати йўқ. Инсоннинг руҳидаги асаб нуқталари билан шеърнинг асаб нуқталари бир-бири билан баркамол бўлади. Бу ўхшатиш бироз ноўрин бўлиб туюлса ҳам унинг замирида теран маъно бор. Хўш, шундоқ экан, шеърнинг асаб томирлари нима? Шеърнинг теран томирлари — халқнинг руҳида кечаётган ўзгаришларни илғай олиш, авж пардаларида куйлаш демакдир. Асқарнинг халқ қўшиқларининг ўйноқи оҳанги, чуқур ижтимоий қиммати, рангин, сержило тилига эътибор бериши сирларидан бири ҳам шеърнинг теран томирларини кўра билиш эмасмикан. Ҳали биз сўзимизнинг бошида тилга олган «Ёр-ёр» шеъридаги мазмунга хос ўйноқи оҳанг халқ қўшиқларини эслатмайдими? Лекин бу шунчаки тақлидчилик намунаси эмас асло, олдингизда яхлит манзара, лирик қаҳрамоннинг изтиробли ҳолатлари равшан гавдаланади. Шу жажжигина шеърни ўқиган китобхон изтиробли севги ҳақидаги ҳикояни мириқиб ўқигандек бўлади.

Халқ қўшиқлари руҳида ёзилган шеърлар ўзининг равон оҳанги, сўз ўйинлари, фавқулудда шакллари билангина эмас, аввало она ер ташвишлари, висол ва ҳижрон, гўзал табнат манзараларни чизилиши билан товланиб, пурланиб туради. «Оёғи қозиққа боғланган каби» кўкларга талишувчи фаввора ҳар қанча гўзал бўлмасин, у шоир сатрларида («фақат сен кўккамас, шу ерга сиргин») ўзгача оҳанг, ўзгача жило, рамзий маъно ташийди.

Қаро булут билмас ҳануз қўним қайда,
Ёмғир ёғар эринмасдан майда-майда.
Қуёш чиқар, тракторни жадал ҳайда,
Ётма деҳқон бу орзули дунёда, ҳей!

Шоир гўзал меҳнат нашидасинигина кўйламоқчи эмас. Унинг нияти ҳаётий контрастларни тасвирлаш. Бир ёнда гўзаллик, озод меҳнат, завқу сафо, бир ёнда нафс балосига гирифтор бўлган одамлар. «Нафси ёмон катта баллиқ оғзини очиб, ютди кичик балиқларни дәрёда, ҳей» дейилса ҳам ўқувчи бир зум зиёрак тортиб қолади. Яхшиям шоир ўқувчиларни олдига ўтқазиб олиб, насиҳат қилишга тушиб кетмайди. Рамзийлик Асқар шеърларининг қон томирларига сингиб кетган. Лекин бу мавҳум, печак гулларни сингари ялтироқ рамзийлик эмас, ҳаётнинг тоза, жўш уриб, кўпириб турган нафаси билан йўғрилган рамзийликдир. Мана, «кўкда бир қуш учиб юрибди, пастан сайёд ов қилмоқни истайди». Шу тариқа классик шеъриятда кенг тарқалган тазод усули қўлланиб, ҳаётнинг манфий ва мусбат қутбларига ишора қилинади.

Асқарнинг шеърларида «қуёш тотли хаёл суриб туради», «садафдек терилган юлдузлар ҳар ёнга ҳовуч-ҳовуч нур узатади», «нозанин қиздай хилват гўшалар ўзига чорлайди», мажнунтоллар «ошиқларнинг сўлим паноҳи»га айланади, баҳор келса, «оқ соч қоялар сочларини юла бошлайдди». «Ёмғир» деган шеърда:

Бирин-кетин томчилар
 Синар гўё чил-чил,
 Гоҳ сув бетин чимчилар,
 Гоҳ товланар хил-хил,—
 деса,

Қўним билмас қор ва ёмғир,
 Гоҳ кўкдадир, гоҳ ердадир.
 Учди руҳим, орзуларим,
 Гавдам меним, оҳ, ердадир.

дейди яна бир шеърда шоир. Бу сатрлар шунчаки, ўйинқароқ болакайларни юпатиш учун айтилаётган сўзларга асло ўхшамайди. Сув бетиде тинчгина қалқиб

юрган япроқнинг дарахт шохидан айри яшашн, тоза бўлсам деб ният қилган ўснмликнинг ботқоқликни иста-маслиги шоир руҳини жунбушга келтиради.

Асқар Қосимовнинг «Йог» деб номланган бир шеъри бор. Бу шеър на бирор адабий йнгида, на бирон тан-қидчининг мақоласида тилга олинмади. Инсоф билан айтганда, «Йог» шеъри шоир ижодида алоҳида бир бос-қични ташкил қилмаса ҳам ҳар қалай манаман деб кўри-ниб туради. Шу шеърда Асқар Қосимов шеъриятига хос фазилатлар ростмана кўринган.

Юпун хона ичида бир киши соатлаб жим ўтиради, мижжа қоқмайди, ён-верига боқмайди. Унинг учун бор олам руҳсиз. Бу ҳол шоирни ажаблантиради: «Яшагум йўқ, йогдек шукуҳсиз, кураш мени кутади шу пайт».

Йоглар аслида шукуҳсиз яшамайди, руҳсизлик йог-лар учун мутлақ бегона. Йоглар халқнинг буюк прода-сини мужассамлаштиради. Курашлар ўтида ёнмаган шоир шоирми?

Гоҳо Асқар шеърларини ўқиб ўтириб, кенг саҳрода Гиркўкни миниб олиб олис сафарга отланган Гўрўғлини эслайман. Бу ўхшатиш бирмунча нотабийдир, балки, демоқчиманки гоҳо Асқар ҳам ўзининг илҳом тулпорига миниб олади-да, шеър тўқийди:

Серғалва шаҳарни тарк этиб,
Саҳролар оралаб бораман.
Олисда нимадир ярқ этиб,
Кетар-да,
Юз очар боғ, чаман...
Сароблар кўнглимни юпатмас.
Истагим — қудуқни учратиш.
Ҳозирча йўлимда хору хас,
Дуч келган жойимга урар ниш...
Бораман оғриққа дош бериб,
Қудуқ ҳам учрайди ниҳоят.
Бир нафас мижжамга ёш бериб
Сўйлайин дейман бир ҳикоят.

Ўз Фиркўки билан йўлга чиққан шоир «Қиллари титраган сози»ни чалиб, Нодирабегим қошига бориб, армонини тинглайди, Форобий, Фурқатлар билан дардлашади. Фурқатнинг Муқимийга ёзган мактубини ўқийди. Анжела Девиснинг исёнкор руҳи, Чили ватанпарварлари ўз ҳақ-ҳуқуқи ва озодлиги йўлида олиб бораётган курашларни кўриб, ёрдам беришга шошилади. Ўз она юртида юз бераётган буюк ўзгаришлар шоирни қанчалик қувонтирса, ифвогарлар, порахўрлар, мансабпараст, халқдан ажраб қолган галварс одамлар унинг қалами тигига илинади. Шоир бошқалар умрини ўз умрига қиёс қилиб баҳолайди:

Ҳей, менинг умримдир чақмоқнинг умри,
Бир чақнаб маҳв бўлсам чекмагини нола.

Асқарнинг «Дарё билан суҳбат» шеърисида шоир туғёнлари билан дарё туғёни бир-бирига қиёс қилиниб, ижодкорнинг гражданлик бурчи тилга олинади.

- Нега туғён урасан, дарё?
- Салтанатим — қўшиқсиз бекор.
- Емирасан қирғоқни нега?
- Менга, ахир, ушбу олам тор!
- Нега мунча ғувиллар шамол?
- Мен у билан бир тану бир жоп.
- Қўшиғини шундай куйларки,
Юрагимга солар ҳаяжон.
- Ўзинг қандай куйлай оласан?
- Эрка донр, кенгликка донр...
- Куйчи бўлиш ғоятда қийин,
Мен-ку фақат дарёман, шоир.

Шоир шеърлари, ҳикоялари, дostonлари ва таржималарида куйчи бўлиш қийинлигини тез-тез тилга олиб туради. «Сўз энг қудратли восита, уни маънисини билиб»

билмай қўллаш узукнинг кўзига гайкани ўрнатиш билан баравардир,— деб ёзади «Сўз қудрати» номли мақоласида у.— Сўз усталари ҳар бир сўзни аввал хаёл осмонида камалакдай товлантириб, сўнгра асарларида татбиқ этганлар. Шунинг учун ҳам халқимиз аввал ўйла, кейин сўйла, дейди. Носир ёки шоир сўзни ўз ўрнида ишлата билган тақдирдагина давр билан ёнма-ён борадиган, балки ундан ҳам илгарилаб борадиган пешқадам асарлар яратилади».

Ҳар бир сўзни «хаёл осмонида камалакдай товлантириб», ўз ўрнига қўйиш осон эканми? Буюк Алишер Навоий айтадики, «Одамлар ҳар нарсанинг сувратига ва устки кўринишига қараб хулоса чиқарадилар. Лекин маъни аҳли эса, ички ҳақиқий маъносига аҳамият берадилар. Маънидан баҳра оладилар». Шеърми, дostonми ёки романми ички, ҳақиқий маъноси билан ҳам эл, улус тилига тушсин. Улус тилига тушиши учун ҳар бир сўз, ибора, ҳатто мазмун ҳам ўзига яраша либоси билан хаёл осмонида камалакдай товланиб туришини айтиб ўтирмаса ҳам бўлади. Демокриманки, инсон тафаккурининг мангу дурдонаси, қадимий юнон фожнаанависи Эсхилнинг «Занжирбанд Прометей» дostonининг ўзбек тилига ўгирилишида ҳам ана шу фазилат билиниб туради. Зеро, таниқли адиб Асқад Мухтор ҳам ғурур билан «Ёш шоир Асқар Қосимов асарнинг фалсафий ҳамда инсоний моҳиятини ўзбек китобхонига тўла етказиб беришига адабий-маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлиши шакшубҳасиздир» деган эди.

Асқар «Занжирбанд Прометей» сингари шоҳона асарни ўз она тилига ўгиришдан аввал «Само сирлари» деб номланган фантастик драмасини ёзди. Ҳали биз сўзимизнинг бошида ушбу асарнинг қаҳрамонларидан бири — Бамбарун қиёфаси ҳақида бирмунча сўз юритган эдик. Ҳа, Бамбарун шунчаки қора ниятли, худбин бир олим эмас. У ўта ақлли, айёр, коннотлар сирлари билан қизи-

қувчи, мўъжизалар соҳиби... Асқар Бамбарунлар образи орқали ўтмишимиз, бугунимиз ва келажакимизга шоир ва файласуф сифатида назар ташлайди, одамларни ҳар қандай ёвузликлардан огоҳ бўлишга чорлайди.

Асқар Қосимов ҳозир айна изланишлар палласида. У шу кеча-кундузда бир ижодий довондан ошиб ўтиб, иккинчисидан ўтиш учун ўзини чоғлаб юрибди.

ОЙҚОР ТИЛГА КИРГАНДА...

Ўтган йили сентябрь ойининг бошларида юмуш билан Самарқандга отландим. Билетни кечки поездга олдим. Купега кириб келар эканман, икки ўспирин ўзаро қизгин баҳс қилар эди. Мен киришим билан суҳбат узилиб қолди. Ўртага ўнғайсиз жимлик чўкди.

Ўспиринлардан бири — мўйлов қўйгани қўлида ушлаб турган китобни кўрсатиб:

— Сизга савол берсам бўладими?— деб қолди ва жавобимни ҳам кутмай:

— Нурали Қобулнинг «Ойқор», «Салом, тоғлар!» қиссаларини ўқиб чиқдик. Иккала қиссада ҳам Ойқор тоғи меҳр-муҳаббат билан тилга олинади. Одамлар қувончли кунларида ҳам, азаларида ҳам Ойқорни тилга оладилар. Ёш-яланглар байрамларда Ойқор томон йўл оладилар. Расида бўлган қизлар дилида асраб юрган сирларини Ойқорга айтадилар. Хулласи, Ойқор одамларнинг эътиқодига айланиб қолган. Ойқорни улуғловчи мана бу тасвирларга бир эътибор беринг-а.

Мен китобни ўспириннинг қўлидан олдим. Илгари бу асарни ўқиган бўлсам ҳам, ёш китобхон кўрсатган саҳифаларни қайтадан ўқий бошладим:

Ойқорда чўпонларнинг гулханлари кўринмай қолди... Ўтов тикиб, тоққа чиққан чорвадорлар тўплари ҳам бўри оралаган сурувдек пароканда бўлиб кетишди. Тоғ ҳам етим болага ўхшаб қолди... Ана, уфқ ёришди... Тоғ чўққиларининг гардиши ҳам анор еган қиз лаби-

дек ол тус олди... Айниқса куз оқшомларида тоғ даҳшатли қоп-қора девга ўхшаб кўринади. Тоғ чўққисининг икки ёнидаги катта-катта қор парчалари девнинг кўзига ўхшайди. Ҳадемай бу қорларнинг устига янги қор тушади. Назарингда тоғ улкан пирамидадай. Унинг бағридаги миллионлаб кўм-кўк арчалар, турнакўз булоқлар, оҳулар ва сайроқи какликлар ҳам йўқдай... Кеч кириб, тоғ қорамтир тусга кирганда кишининг юраги аллапечук сиқилгандай бўлиб кетади. Уйда ўтиролмайд қоласан киши. Ҳеч нимани кўриб бўлмаса ҳам тоққа тикиласан. Умуман қишлоқда одамларнинг бирдан-бир овунчоғи, қалбига таскин берадиган нарса шу тоғ. Агар шу Ойқор бўлмаганда одамлар нима қилишар экан-а? Ризқ-рўз ҳам, ўтти-чўп, молга хашак ҳам тоғдан олинади.

Қисса Ойқор тасвири билан бошланиб, Ойқор тасвири билан тугайди.

Темуруланг дарвозасидан ўтаверишингиз билан уфқнинг чап қанотида оппоқ қорли Ойқор кўринади. Осмонга туташиб кетган қорли чўққиларга қуёш чарақлаганда қарай олмайсиз. Саратонда ҳар хил шакллarga кириб қоладиган йиртиқ чопондек олачалпоқ қорлар ҳаётнинг узлуксизлигини намоён этиб туради. Ой тўлишганда доимо Ойқор ортидан чиқади. У шу қорлар ортидан бекинмачоқ ўйнаган қиздай мўралаб, аввал тоғ этакларини, сўнг тоғ бағрини ёритади. Ой навқирон бўлса-да, сочи оқарган севгилиси — Ойқорнинг сочларини силаб, истар-истамас самога кўтарилади. У узоқлашган сари чўққилар қорамтир тусга кира бошлайди.

Аммо шундан кўп ўтмай яна Ойқор орти ёришади... Тонг ота бошлайди. Қуёшнинг иссиқ найзалари яна биринчи бўлиб чўққидаги қорларга санчилади. Назарингда унинг тафтидан қорлар зумда эриб кетадигандай. Аммо бу вазмин тоққа, бу асрий қояларга на қуёш нури, на шамол таъсир эта олади. Бутун борлиқ усти-

дан ғолиб қуёш гўё шу қорлар жилваланиши учун яшаётгандай. Лекин тоғ ҳеч қачон ой чиққандагидай сирли гўзалликка эга бўла олмайди. Чўққида ой сузганда ҳамма нарсани унутасан киши. Дунёда фақат уч нарса бор... Сен... Ой, қор! Шунинг учун ҳам бу гўзал ва сеҳрли тоғнинг отини Ойқор қўйишган бўлсалар керак. Унга тикилиб туриб, ўтмиш авлодлар дидига, уларнинг ҳаётга, табиатга муҳаббати олдида бош эгасан.

Мен китобдан бош кўтардим. Суҳбатдошим бир зум ўйланиб қолди ва деди:

— Ҳар кимнинг ўзи севган Ойқори бўлади. Ҳар ким қувончли кунлари ва хафақон кезларида ўз Ойқори билан дил рози айтишади.

Жингалак сочли иккинчи ўспирин қўшимча қилди:

— Ойқорни шу қадар ардоқлаган ёзувчининг ўзи ким? Нурали Қобулнинг ҳаёт йўли билан танишгимиз келади.

Мен Тошкентдан Самарқандга бора-боргунча Нурали Қобулнинг ҳаёт йўли, ҳикоялари ва қиссаларининг маърифий аҳамияти, эстетик қиммати ҳақида айтиб бердим. Нуқсонларни ҳам яшириб ўтирмадим.

Мана ўша ҳикоя.

Нурали Қобулнинг биографияси тенгдошлариники сингари содда. У 1950 йили Жиззах областининг Бахмал районига туғилган. Фарғона Давлат педагогика институтининг тарих факультетини тугатгач, ўқитувчилик қилган. Бир қанча вақтлар Бахмал районидаги «Ғалаба байроғи» ва «Жиззах ҳақиқати» область газеталарида ишлаган.

Нурали Жиззах область партия комитети инструктори, Ўзбекистон ССР Ёзувчилар Союзи область бўлимининг масъул котиби ҳам бўлиб ишлади. Ҳозир шу кеча-кундузда «Совет Ўзбекистони санъати» журналининг бош редактори бўлиб ишламоқда.

Ёш адиб биринчи машқлари билан устозларининг диққати, эътиборини тортди.

«Ҳикоя, очерк ва шеърлари билан матбуотда кўри-
ниб турган Нуралининг биринчи марта қисса яратиш-
га киришиши, яна бунинг устига воқеий қисса ёзиши
қувонарли бир ҳол,— деб ёзади Раҳмат Файзий.— Ай-
тиш керакки, бу мураккаб ишнинг натижаси дуруст
бўлган. Халқимизда ўз иззатини билган ўзганинг ҳам
ҳурматини жойига қўяди, деган ҳикмат бор. Ёш қалам-
каш дўстимиз ҳам худди ана шу ҳикматдан келиб чи-
қиб, ўзи яшаб катта бўлган днёрини — кўкка бўй чў-
зиб, савлат тўкиб турган тоғлар, баҳор палласини, ҳеч
нарсага қиёс қилиб бўлмайдиган далалар, қир-адир-
лар, сойлар, арчазорлар, бир-биридан шиннам, бири-
бирига сира ўхшамас қишлоқларни куйлайди».

Нуралининг яна бир асари — «Салом, тоғлар!» қис-
сасига таниқли ўзбек адиби Одил Ёқубов оқ йўл тила-
ган.

«Нурали Қобулнинг «Салом, тоғлар!» қиссаси тез
тилга тушиб, китобхонлар эътиборини жалб этадиган
асарлардан,— деб ёзади Одил Ёқубов.— Қиссада ёш-
лик чоғлари оғир уруш йилларига тўғри келган икки
ёш — Қоракўз билан Ғойибназарнинг пок ва аллақан-
дай маъюс муҳаббати ҳикоя қилинади. Тўғри, муҳаб-
бат тўғрисида ёзилган қисса ва романлар жуда кўп.
Демак, гап мавзуда эмас, балки бу ўлмас мавзуга қўл
урган адибнинг ўзига хос бўёқлар топа олишида, гап
инсон қалбнинг энг нозик торларини черта билишида,
оҳангларда, деталларда, қаҳрамонлар ўсиб вояга етган
муҳитни чуқур тасвирлай олишидадир. Нурали Қобул-
нинг қиссасида мана шу фазилатлар мавжуд».

Халқимизда эзгу бир анъана бор. Устозлар шогирд-
ларини бироз кўтариб, гоҳо хизматларини сал-пал
ошириб, яхши ният қилишади.

Нуралининг ҳикоялари ҳам, қиссалари ҳам болали-
гида кўрган-кечирганлари, хотиралари, ҳамқишлоқлари
ҳаётида содир бўлган ибратли воқеалар асосига қурил-
ган. Шунинг учун ҳам воқеалар асосан Ойқор тоғи би-

лан боғланиб кетади. Ойқорнинг эзгу ният йўлида меҳнат қилаётган одамлари улуғланади. Гўзал турмушимизга халал берувчи иллатлар танқид қилинади.

Одамларнинг руҳий дунёсида юз бераётган ўзгаришларни илғаб олиш, уларнинг қалбига қулоқ тутиш, кечинмаларини англай билиш, юрагида тугилиб юрган дардларига малҳам топиш, уларнинг яхши ва ёмон хислатларини ўзларига кўрсатиб бериш — бу истеъдоднинг етакчи қирраларидан бири. Истеъдоднинг иккинчи белгиси — қаҳрамонлар яшаб нафас олаётган ҳаётини муҳитни барча ранглари билан тасвирлай олиш санъатидир.

Константин Федин ёшлар билан қилган суҳбатларидан бирида «Ҳамиша ўзингиз тугилиб ўсган юрт одамларини бор бўй-басти, ўзларига хос удумлари ва ҳатто лаҳжалари билан тасвирлай билинг» дейди.

Йирик адиблар ижодида бу хусусиятни равшан кўрамиз. К. Федин романларида Саратов шаҳри атрофида ўсиб-улғайган одамлар ҳаёти қаламга олинса, Шолохов асарларида Дон казакларининг ўзларига хос яшаш тарзи ҳикоя қилинади.

Нурали Қобул асарларининг бош мавзун Ойқор ва унинг одамлари. У ҳамқишлоқларининг фазилатларини қувониб, самимий тасвирлайди, нуқсонларини аямай кескин танқид қилади.

Мана бўш-баёв, доим андиша билан юрадиган Саидмурод ака. Унинг хотини ўлим билан олишиб ётибди. Саидмурод ака хотинининг аҳволини яхши билса ҳам қарашга вақт топа олмайди. Колхоз раиси хотинини дўхтирга кўрсатиб даволашга имкон бермайди. Ўғли имтиҳондан йиқилиб келади. Врач фалонни ҳам ҳал қилиб берсанг хотинингни даволайман, деб шарт қўяди. Қўйинг-чи, турмушининг оғир юки Саидмурод аканинг белини букиб қўяди.

Ҳикояда қизиқарли бир эпизод бор. Саидмурод ака колхоз раисига хотинининг дарди тобора оғирлашиб

бораётганини айтаётганини бехосдан райком секретари эшитиб қолади. «Қачон қолар экан сизларнинг бу тортинчоқликларингиз»,— дейди райком секретари. Гап, албатта Саидмурод аканинг тортинчоқлигидагина эмас. Тўғри, адиб ўз ҳақ-ҳуқуқи учун кураша олмайди-ган одамлар фожиасига ҳам ишора қилади. Лекин масала фақат ана шундагина эмас. Саидмурод аканинг хотини ўз касали билан вафот қилгани йўқ. У лоқайдлик, бепарволикнинг қурбони бўлди.

Инсон тақдирига лоқайд қарашнинг оқибати «Хужжат» ҳикоясида ҳам қизиқарли тасвирланган. Ҳикоя қаҳрамони Абдураҳмон ака беғубор одам. У бир пайтлар урушга бориб, ватани учун қон тўкиб келган. Лекин аскарлик хужжатларини йўқотиб қўйган. Азим носфуруш сингари оғзига кучи етмаганлар «Абдураҳмон фронтга боргани йўқ. Берлинга боргани ҳам ёлгон. Сибирдан меҳнат батальонидан қайтиб келган. Агар пронтовой бўлганда биздай пенсия оларди-да» деганида нафсонияти оғрийди. У қайси идорага бормасин ундан хужжат сўрашади. Нима қилиб бўлса ҳам ҳатто ўз виждонига хилоф иш қилгани ҳолда хужжат тўплаши керак.

Абдураҳмон аканинг хужжат тўплаш йўлидаги сарсон-саргардонлиги ўқувчиларни сергаклантиради. Бу Нурали Қобулнинг ички кечинмалари, унинг эътиқоди, одамларга бўлган муносабати эзуликка йўғрилгани, одамлар дардини ўз дарди деб билгани, тинимсиз қайғуриб юрганини англатади.

Лев Толстойнинг фикри бўйича, «санъаткор кимни тасвирламасин — илоҳий шахсларними, қароқчиларними, шоҳними ёки хизматкорними,— биз бундан фақат ёзувчининг ўзини қидирамиз, унинг қалбини, руҳини кўрамиз».

Нурали Қобул ҳаётни, теварак-атрофида юз бераётган шиддатли ўзгаришларни яхши билади. У ўзининг кўрган-кузатганлари ҳикоялар қобиғига сиғмаслигини

сезиб, йирик жанрга қўл урди. «Ойқор» деб номланган ҳужжатли қисса шу тариқа пайдо бўлди. Раҳмат Файзий қиссага баҳо бериб ёзади: «Дастлабки катта жанр даргоҳига қўйилган қадами қанчалик дадил бўлмасин, бадий маҳорат талаблари ҳамма боб, саҳифаларда ўз маромини топган деб бўлмайди. Асарнинг сюжети ҳам унчалик пишиқ бўлмагани боблар ўртасидаги боғланишларда сезилиб қолади».

Биринчи тажрибанинг ўзига яраша нуқсонлари бўлиши табиий. Лекин биз гапимизни «Ойқор»нинг ўзига яраша фазилатларидан бошламоқчимиз.

Қисса узоқ ўтмишни йигирманчи йилларнинг охири ва ўттизинчи йилларнинг бошларида кечган инқилобий курашлар билан йўғрилган, нафаси ҳар қадамда сезилиб турган оловли давр тарихини ҳикоя қилади. Нурали ўша йилларнинг нафасини тиклаш учун архив материаллари билан танишди, инқилоб йўлида жонини фидо қилган ҳамқишлоқлари ҳаётини ўрганди.

Босмачилар сардори Очилдовнинг йигитлари йиртқиш қашқирлар сингари кун-у тун талон-тарож билан шуғулланадилар. Қиссада Очилдовнинг кирдикорлари ҳам батафсил ҳикоя қилинган. Лекин адиб, қўрбошини нуқул қора бўёқлар билан чаплаб ташламайди. Очилдов гоҳо табиат гўзаллиги олдида бир зум лол қолади. «Очилдов келган куниеқ қишлоқнинг энг катта бойи — Сайфи бой кичик қизини унга бир кечага «ҳада қилди». Шундан сўнг бошқа бойлар ҳам ундан ўрнак олдилар. Дов ҳам бу саховатлар эвазига уларга катта-катта нарсалар ваъда қилар, ҳадеб ўз орзусига етажани қайта-қайта такрорларди. Бу ерда Довни таажжубга солган нарса битта эди. У ҳам бўлса жаннатмакон Бахмалнинг табиати эди. «Ҳей, Очилдов, шу Бахмал сеники! Каклик гўшти е, қимиз ич, босмачилигингни ташла, деганларида эди, худо урсин, босмачалик қилмасдим,— ўйларди у».

Очилдовнинг кирдикорлари, қизил аскар Неъматилланинг фидоийлиги, Марҳамат билан Абдухалил фирқа

орасидаги муҳаббат ҳангомалари анча қизиқарли ҳикоя қилинган. Неъматилланинг бўрилар билан олишув саҳнасини эсланг-а! Бу саҳна ҳам айтиш мумкинки, Нурали Қобулнинг инсоний ҳолатларни айрича, ўзига хос, равшан тасвирлай олиш истеъдодини намойиш қилади.

«Ойқор» қиссасида ўқувчиларнинг диққат-эътиборини тортадиган тарихий воқеалар ҳам нақл қилинган. Акмал Икромовнинг Самарқандда кечган ҳаёти, Йўлдош Охунбобоевнинг Галлаоролга келиши... тасвирлари ўша даврнинг манзарасини тасаввур қилишга ёрдам беради, Шундай деймиз, аммо қиссада тарихий воқеаларнинг моҳияти чуқур очилмаганини сезиб турамыз. Мураккаб ҳаётий жараёнлар моҳияти илғаб олинмас экан, ёзувчининг таланти ҳам юзага чиқмайди. Ёзувчининг кўзи қанчалик ўткир бўлса, унинг истеъдоди ҳам шу қадар кучли намоён бўлади. Истеъдод асли ўзи ҳаёт ҳақиқатини чуқур кўра олиш ва тушуна билиш санъатидир.

Л. Н. Толстой француз ёзувчиси Ги де Мопассаннинг истеъдодига баҳо бериб, шундай ёзади: «Мопассан талант соҳиби эди. Яъни нарсаларни моҳият эътибори билан кўрар эди, шунинг учун беихтиёр ҳақиқатни очарди. Яхши деб ҳисобланган нарсаларнинг ёмонлигини беихтиёр фош қилар эди... Санъаткор ёзувчи шунинг учун санъаткорки, у предметларни ўзи истаганидек эмас, улар қандай бўлса шундайлигича кўради. Талант соҳиби бўлган одам хато қилиши мумкин. Лекин агар талантга йўл берилса, талант предметни очиб, қандай бўлса шундай қилиб кўрсатади. Меҳрга лойиқ бўлса меҳр қўйишга, нафратга лойиқ нарсадан нафратланишга мажбур қилади».

Биз яхши биламыз, Мопассан аввал буржуа дунёқарашни таъсирида «Эркин муҳаббатни ягона бахт манбаи» деб талқин қилади. Лекин вақтлар ўтиши билан у ҳаётий жараёнларни ҳаққоний тасвирлаши билан катта шухрат қозонди.

«Ойқор» қиссасида тилга олинган тарихий фактлар кўп ҳолларда асарнинг ғоявий-бадий тўқимасига сингиб кетмайди. Қиссада бир неча бор тилга олинган инглизлар масаласига диққат қилайлик. Инглизларнинг Урта Осиёга кириб келиши ва уларнинг шум ниятлари кўпгина тарихий ва бадий асарларда қаламга олинган. Бинобарин, бу фактнинг моҳияти теран очилиши, асарнинг ҳаётний чиқишига ёрдам бериши зарур эди.

Одамлар тақдири билан ўйнашиб бўлмайди. Л. Н. Толстой айтганидек, одамлар ҳам дарё сингари бўлади, гоҳ тор, гоҳ кенг, гоҳ тез, гоҳ секин, гоҳ тўғри, гоҳ буралиб оқади. Нима бўлганда ҳам адиб ана шу турли хил одамларнинг турли хил қиёфаси, хулқи; одатларини барча кўринишлари билан тасвирлаши лозим.

Қиссада ҳаётний чизилган образлардан бири — уезд ижроия комитетининг раиси Неъматилладир. У раис бўлиб сайланиши билан отасининг мол-мулкни тортиб олиб, уни қаматиб юборади. Адиб ёзади: «Неъматилла отасини ўйлар эди. Ахир минг қилса ҳам ота-ку! Нима қилиш керак. Нима қилса одамлар уни тўғри тушунади. Эртага отаси қамалса онасининг, укаларининг кўзига қандай қарайди. Лекин ҳақиқат бўлиши керак-ку! Бировни отам деса, бировни иним деса, ахир қачон социализм қурилади. Ёки социализмда ҳам шундай нарсалар бўлиши керакми?»

Сал нарироқ бориб яна ўқиймиз:

«Волость суди беш юз пуддан ғаллани тўламаган Қаршивой Пиримқул ўғли ва Уртабаланд қишлоқлик Қоровой Тўра ўғлилари масаласини кўриб чиқди. Беш юз пуд ғалла минг сўмга чақилиб, икки айбдор ҳам бир ярим йилданга қамоқ жазосига ҳукм қилинди.

Кеч кириши билан ҳангома қилишдан бошқа иш йўқ қишлоқ одамлари учун баҳслашадиган мавзу топилган эди. Қачонки, Қаршибой қамоқ муддатини ўтаб келди, сўнг гап-сўзларга яқун ясалгандай бўлди».

Бир пайтлар Неъматилла сингари фидоний одамлар

бўлган. Улар инқилобий ғоялари йўлида ҳеч нимадан тап тортмаганлар. Шу хилдаги фидойий одамлар бизнинг орамизда ҳам бор. Лекин Незматилла типидagi одамлар ҳам ўзларига хос руҳий олами билан бошқалардан ажралиб турадилар. Ана шу ўзига хос руҳий оламни кўришни истайди ўқувчи.

«Ойқор» қиссаси Нурали Қобул учун яхши маънода ижодий мактаб бўлди. Орадан кўп ўтмай унинг «Салом, тоғлар!» деб номланган янги асари эълон қилинди. Одил Ёқубов айтганидек, «биз қиссани мутолаа қилар эканмиз, Қоракўз билан Ғойибназар туғилиб ўсган заминнинг ўзига хос латофатини, булоқларининг тиниқлигини, гиёҳларининг нозик бўйини, жилғалардан оққан сувларнинг майини жилдирашини, отлар кишнаши, қўй-қўзиларнинг маъраши, қўйинги, Бахмал, Зомин ва Фориш тоғларининг бутун бетакрор гўзаллигини дил-дилимиздан ҳис қиламиз. Бу ўлкада униб-ўсган одамларнинг қиёфасини яққол кўрамиз. Уларнинг орзу-умидлари, дарди ҳасратлари, қувонч ва изтиробларига шерик бўламиз ва ахир пировардида уларни севиб қоламиз».

Нурали Қобулнинг «Салом, тоғлар!» қиссаси адибнинг китобийликдан ва одамлар ҳаётини умуман тасвирлаш касаллигидан тобора қутулаётганлигини кўрсатади. Унинг янги қиссаси ҳам яна адибнинг болалиги кечган йиллар ҳақида ҳикоя қилади. Қисса қаҳрамонлари Қоракўз билан Ғойибназар орасида туғилган беғубор муҳаббат тарихи, икки ёшнинг ширин орзу-ўйлари, уларнинг гоҳо энтикиб шодланишлари, гоҳо турмуш ташвишлари ичига кўмилиб қолишлари ишонарли тасвирланган. Улар тарбия топган муҳит ҳам равшан чизилади.

«Ойқордан оқиб тушиб, Сутбулоқ қишлоғини тенг иккига бўлиб оқадиган шарқироқ сой жойлашган бу икки хонадонда деярли ҳамма нарса бир-бирига ўхшаш. Икки хонадон ҳам эркаксиз, икки уйнинг ҳам айвонсиз пештоқларини ёмғир ювиб кетган. Ҳар иккала хонадоннинг ҳам ҳовлисидан мўъжазгина ариқча оқиб ўтади. Ариқча

аввал Ғойибназарларнинг ҳовлисидан, сўнг Зулайҳоларнинг уйининг чап томонидан ўтади. Ҳар икки ҳовлида ҳам ариқчанинг ёқасида бир тундан кекса садақайрағоч ўсади. Ғойибназарларнинг ҳовлисидаги садақайрағоч соясида эски сўри бор. Қўшнилари кўпинча шу сўриларда ўтиришарди. Бироқ Зулайҳоларнинг ҳовлисидаги садақайрағочдан илон тушганидан бери унинг соясида «ҳеч ким» ўтирмай қўйди. Ёғоч сўри ҳам ўз-ўзидан бузилиб кетди. Аммо ҳозир ҳам ҳар иккала она ғалла ўримида ўроққа чиқшади. Уримдан сўнг барча қатори машоқ теришга киришади. Барча катта-кичик ишларда улар бир-бирларига ҳамкор».

Икки оиланинг тинчгина ҳаёти. Ҳар қадамда яқинлашиб келаётган урушнинг нафаси сезилиб туради. Қорақўз билан Ғойибназар қўшни бўлсалар ҳам бир-бирларининг васлига етишиш орзуси билан яшайдилар. Севнишганларнинг кўрган-кечирганлари, катталар қатори тер тўкиб меҳнат қилишлари, гоҳо якка қолиб, Ойқор билан дилрози айтишувлари мароқли ҳикоя қилинади. Гоҳо Нурали Ғойибназар билан Зулайҳо — Қорақўзнинг болалик шўхликларини баён қилишга берилиб кетади-да, ўзининг асар олдига қўйган мақсадни бир зум унутиб ҳам қўяди. Болалик тасвирига берилиб кетганида Ойқорни эслайди, унинг гўзаллиги олдида лол қолади, Ойқорни ёрдамга чақиради, яна ҳикоя жонланади. Ғойибназарнинг хирмонда ўтказган кунлари, унаштирилиш воқеалари анча ҳаётини чиққан.

Ҳақиқий, баркамол проза жонли, ифодали тафсилотлари билан тирик. Тафсилотлар меъёридан сал-пал ошдики, тамом, у эзмаликка айланиб қолади. Шу маънода қиссадаги эпизодлардан бирини эслаб кўрайлик.

Ойқорликларнинг ажойиб бир удуми бор. Тўйдан сал аввал, албатта Нурмон бобонинг олдига бориб, унинг фотиҳасини олиб келиш лозим. Қорақўз ҳам шу удумга амал қилиб, бобонинг олдига боради. Мана, у Нурмон бобонинг олдига кетиб бораётир: «тимқора толим-толим

сочлари, пайваста қалам қошлари, оппоққина бодом қовоқлари» уни кўрган ҳар бир одамнинг юрагини ўйнатиб юборади. Қорақўз «нафас олганда бежиримгина кўкраги оҳишта кўтарилиб тушар, ўтли лаблари пичирлаб алланима деяётгандай» бўларди. Унинг «ғунча лаблари худди ҳозиргина гилос егандай қип-қизил. Лабининг остидаги қорамиқдай хол фақат шу гўзал учун яратилгандай» таассурот қолдиради.

Фикримизча, бу тафсилотлар қанчалик қизиқарли бўлса ҳам қиссанинг жамолини равшан кўрсатишга хизмат қилмайди.

Ғойибназар урушга жўнаб кетди. Қорақўз севгининг лаззатини тотиб кўрар-кўрмас, айрилиқ ўтида куйиб қолди. Айрим оғзига кучи етмаганлар Ғойибназар шаънига бўлмағур туҳмат гаплар тарқатадилар. Қорақўзнинг оғир изтиробларини айтмайсизми? Назаримда, Қорақўзнинг Ғойибназарсиз ўтказган кунлари тасвири қиссанинг энг тотимли, тароватли, тиниқ ифодаларга бой саҳифаларидан десак янглишмаган бўламиз.

Биз ҳали йўл-йўлакай ифодали тафсилотлар иборасини тилга олиб ўтдик. Демокчимизки, «Салом, тоғлар!» қиссасида ҳам қаҳрамонлар руҳий дунёсини очишга хизмат қилмайдиган ўринсиз тафсилотлар (баён — П. Ш.) тез-тез учраб туради. Масалан, қиссада ҳикоя қилинган кампирлар образларини олиб кўрайлик. Иккала кампирнинг ҳар хил икир-чикирлар ҳақидаги айтишувлари меъёридан ошиб кетган.

«Салом, тоғлар!» қиссаси романтик услубда ёзилган. Шу туфайли тасвирда романтик бўёқлар етакчилик қилади. Лекин ҳаётни бироз кўтариб тасвирлаш қаҳрамонлар тақдирини ҳаққоний кўрсатишга асло монелик қилмаслиги керак. Қиссанинг финалида реалистик тасвир бир оз бўшашиб кетган. Қорақўзнинг бошини олиб муз чўққилари томон кетиши, у ерда ҳалокатга учраши маромига етказилиб тасвирланмаган.

Нурали Қобул тиниб-тинчимас адиб. У публицист

сифатида ҳам танилган. Унинг мақолалари ва очеркларнда ҳаётнинг долзарб масалалари қаламга олинади. Нурали Қобул шу кеча-кундузда янги-янги ижодий режалар билан нафас олиб яшамоқда.

«Тинч Дон»нинг мутолааси давомида яна бир нарсани ўйлаб қолдим,— деб ёзади Нурали Қобул «Адабий ўйлар» («Ўзбекистон маданияти», 1979 йил, 20 февраль) номли мақоласида,— Л. И. Брежнев қўриқни ўзлаштириш ҳақида Шолохов асарларидек асар яратилмаганини таъкидлаган эди, адабиётимизда революция ва граждандар уруши даврини тўла-тўқис кўрсата олган «Тинч Дон» каби полотнолар кам эмасми? Ваҳоланки, биздаги, ўша даврдаги вазият Дондагидан мураккаб ва зиддиятли бўлган-ку!..

Шуни алоҳида таъкидлаш керакки, Ўзбекистоннинг тоғли жойларидаги аҳоли феъл-атвори, турмуш тарзи билан Дон казакларига жуда-жуда ўхшаб кетарди. Казаклар сингари уларда ҳамма нарса ҳеч қандай ортиқча мулозамат ва илтифотсиз ҳал қилинади. Мен ҳақиқий бахтиёрлик ва қайғу ҳис-туйғуларини ҳамқишлоқларим юзларида кўрганман. Улар қуюшқондан чиққан ҳеч бир нарсани ҳазм қила олмайдилар. Улар ҳамма билан очиқ-ойдин, чапанчасига муомалада бўладилар. Вақтида улар ҳам казакларга ўхшаб бойларнинг мол-мулкини тортиб олиб, камбағалларга берганларни қўллаб-қувватлаган, халққа озор берганларга қарши курашганлар. Бу халқлар орасида бир-бирига ўхшаш қандайдир ёқимли бе-шафқатлик, жасорат бор. Мен ҳам Шолохов азим Донни севганчалик юксак муҳаббат билан киндик қоним томган диёрни севмоғим керак».

Нурали Қобулнинг ушбу чин дилдан айтилган юрак сўзларига ишонгимиз келади.

УМИДЛАРИМИЗ ОҚЛАНЯПТИМИ?

Таниқли ёзувчи Одил Ёқубов «Алишер ҳақида ўйлар» деб номланган мақоласида Алишер Ибодиновнинг ижод йўлини таҳлил қилиб, ушбу фикрларни айтган эди:

...Алишер Ибодиновнинг илк ҳикояларини ўқиганимдаёқ мени бир нарса мафтун этган, у ҳам бўлса ёш ёзувчи тилининг равонлиги, тиниқлиги, жумлаларнинг соддалиги ва энг муҳими, тасвир услубининг ўзига хос жозибаси эди. Унинг биринчи ҳикоялариёқ чин истеъдоддан далолат берувчи зийрак қузатишларга, бутун бир манзарани кўз олдингизга «лоп» этиб келтириб қўядиган аниқ деталь ва қаҳрамонлар руҳий оламининг нозик тасвирига шу қадар бой эдики, бу йигит ўшандаёқ жуда катта умид уйғотганди. Бугун шукрона билдириб, айтиш мумкинки, бу умидларимиз рўёбга чиқяпти. («Ўзбекистон маданияти» газетаси, 1979 йил, 8 июнь).

Одил Ёқубов ёшларнинг ижодини мунтазам қузатиб боради. Уларнинг ижодий ютуқларини кўриб қувонади, нуқсонлари, қоқилишлари сабабларини излайди. Алишер ижоди ҳақидаги мақоласида ҳам унинг ютуқларини ҳаяжон билан айтган бўлса, нуқсонларини ҳам яшириб ўтирмайди. «Баъзи ҳикоялари тил ва тасвир жиҳатидан бекаму кўст бўлса ҳам, — деб ёзади адиб, — мазмун жиҳатидан сал оқсарди, гоҳо хийла саёзроқлари ҳам учраб қоларди. Ёш ёзувчига дард етишмас, каттароқ гап, каттароқ ҳақиқатларни айтиш истаги, илмий тил билан айтганда, гражданлик туйғуси етишмас эди. Эндиликда Алишер бунни чуқурроқ англамоғи ва катта мавзу, катта миқёсларга чиқмоғи лозим».

Одил Ёқубовнинг мақоласи Алишер Ибодиновнинг ижодига жўшқин меҳр, чуқур ҳурмат билан йўғрилган. Мақолада истеъдодли ёш ёзувчи асарларининг ўзига хос фазилатлари ишонарли кўрсатилган.

Тан олиб айтиш керакки, сўнгги уч-тўрт йил ичида

«ҳаётий ранглар», «ҳаётий деталлар», «тил имкониятлари» ибораларини тилга олиш одат тусига кириб қолди. Бу ҳодисага ажабланишнинг ҳожати йўқ. Ҳаётий рангларсиз ёки тил имкониятларидан етарли фойдаланмай туриб баркамол асар ёзиш қийин. Икки карра икки тўрт бўлади, дейиш билан ҳеч қачон кашфиёт очган бўлмаймиз. Одамни ҳам унинг фақат биргина фазилати ёки нуқсонига қараб баҳо бериб бўлмагани сингари бадий асарни ҳам ҳар томонлама, барча қирралари, қон томирлари борлигини унутмай қадрлаш лозим бўлади.

Бадий тасвир воситаларининг беқиёс даражада кучли ролини қайд қила туриб, баркамол асарнинг қони, жони ҳисобланган долзарб ҳаётий проблемалар ҳам борлигини унутиб қўймаётгирмизи? Л. Н. Толстой «муҳим, долзарб ҳаётий фикрсиз» ёза олмаслигини, «санъатнинг етакчи ва бош вазифаси фикр» эканини қайта-қайта такрорлаган бўлса, Ф. М. Достоевский «Санъат асари бўлиш учун теран ҳис қилинган фалсафа» зарур деб ёзади. Устозларининг фикрларини давом қилдириб Л. М. Леонов ёзади:

«Маънавий олами бой, ўзига хос шахс сифатида ярқ этиб кўзга ташланмаган одамнинг ёзувчи бўлиши қийин. Адабиёт ва умуман ижод олами фикр қилиш санъати ҳам дегани. Одатда катта адиблар йирик файласуф ҳам бўладилар. Бу фалсафа ақл, ирода ва бинобарин, ҳақиқий гражданининг ҳаётга бўлган қараши ҳамдир. Ҳар бир баркамол асарнинг қалби, юраги чуқур фалсафий фикр дегани. Ўз юрти, ватанини севувчи ҳар бир адиб ўз фалсафасини миллион-миллион ҳамюртларининг ишончи, муҳаббати асосига қуриши керак».

Яна ҳам соддароқ қилиб айтадиган бўлсак, ҳар бир адиб, у ҳали кўпчилликка танилмаган ёшми ёки йирик романлар муаллифими, бундан қатъи назар, ҳаёт қатламларини кашф этувчи тадқиқотчи ҳам бўлиши зарур.

Шу хилдаги лирик чекинишларнинг Алишер ижоди-га нима дахли бор? Алишер ҳикояларининг табиийлиги, самимий тасвирлар, обратли деталлар, тиниқ ва ифодаларга бой манзаралар бир қатор мақолаларда тилга олиб ўтилди. Шубҳасиз, ушбу фазилатлар адабиёти-мизга яна бир истеъдодли адиб кириб келаётганини англатади. Албатта, ижодий изланишлар юксак граж-данлик туйғуларни билан йўғрилсагина мевалар тугиши мумкин.

Алишер Ибодинов ҳозир айна изланишлар палласи-да. Одил ака топиб айтганидай «у жуда камтар ва са-мимий йигит. Алишер Совет Армияси сафида уч йил хизмат қилган, турмушнинг аччиқ-чучугини тотиб кўр-ган, ҳаётини тажрибаси анча бой».

Мен бу самимий, чин юракдан айтилган тилаклар, истакларга қўшилганим ҳолда, яна бир сўзни илова қилиб кетмоқчиман. Яширишнинг ҳожати йўқ. Алишер-ни истеъдодли тенгдошларидан ҳам фарқлаб, ҳам улар-га яқинлаштириб турган фазилати — унинг ҳақиқатга эътиқоди, гражданлик бурчини чуқур англаши, ҳис қилишидир. Эътиқод, гражданлик бурчи одамлар тақ-диринга бефарқ қарамаслик, ҳаётнинг ички қатламлари-ни теран кўра билиш тушунчаси билан чамбарчас боғланган.

Алишер Ибодинов ижодига хос фазилатлар ва нуқ-сонлар унинг «Оқ, оппоқ булутлар» қиссасида анча бўртиб кўринган.

Қиссанинг марказида тарихимизнинг энг чигал саҳифаларидан бири, 20-йилларнинг охирлари ва 30-йилларнинг бошларидаги халқимиз ҳаёти гавдала-надди. Синфий курашнинг айна хуруж қилган пайтлари. Биз ҳамма камбағал оилалар сингари Эргашлар ва Комилалар оиласи билан ҳам танишамиз. Шу икки оиланинг ташвишлари, қувончлари тасвири орқали мураккаб даврнинг ўзига хос манзаралари чизилади. Айниқса, Эргаш билан Комиланинг муҳаббати ҳарорат

билан қизиқарли ҳиқоя қилинади. Катта ҳаёт остонасида турган иккала ёшнинг руҳий ҳолатлари, изтироблари, туйғуларини бошқара олмай энтикишлари бизга ҳам юқиб қолади. Биз ҳам Эргаш сингари ҳар сафар Комилани кўрар эканмиз, унинг беғубор руҳий олами, гўзал хулқи, инсоний одоби олдида бир зум лол қоламиз. Эргаш билан бирга қўрқа-писа, сал-пал энтикиб, Комилаларнинг уйига мўралаб қараймиз ва у ерда оёқларини йиғиштириб каштасини тиззалари устига қўйиб олган, эгнида оқ чит кўйлак, қизил бахмал камзул кийган Комилани кўрамиз.

Қиз камзулининг қизили юзига ургандай икки бети анор. Қошу кўзлари ёнади, йўғон-йўғон ўрилган тим қора кокиллари чап томонга оғиб, баъзан каштага соя солади, шунда қиз сочларини орқага силтаб ташлайди. Сочлари офтобда мой суртилгандек қора ялтирайди. У беҳос бошини кўтаради ва рўпарасида ўзига тикилиб турган Эргашни кўради-ю, каштаси ерга тушиб кетади.

Эргаш билан Комиланинг учрашувлари, муомалалари, уларнинг руҳий ҳолатлари анча равшан, тиниқ қилиб чизилади.

«Уйнинг шундоқ орқасида Мадғозибойга қарашли катта ўрикзор бор эди. Комила ўрикзорни кесиб ўтган йўлкадан кетди. Боғда ўриклар қийғос гуллаган... Ёлғиз оёқ йўл бамисоли қор ёққандек оппоқ гулга кўмилган. Гуллар салгина шабадага ҳам капалаклардек дув тўкилади. Йўлка ёнидаги ариқчанинг суви оппоқ гул қатлами билан қопланган. Ҳарир либос кийган ўрикзор сокин, фақат асаларилар у ёқ-бу ёққа «виз-виз»лаб учиб юрипти.

Ҳавода шундай нозик, хушбўй, ўткир бир ҳид кездардики, бундан ҳатто қизнинг боши айланиб кетди. Узоқда, қаердадир ўрик тепасида зарғалдоқ тиним билмай сайрайди: «Куёв-куёв, кимга куёв, кимга куёв...»

Қизнинг қалби майин, роҳатбахш туйғулар қўйнига чўмилди... Яна икки-уч кундан кейин тўй бўлади.

Эргаш акаси куёв жўралари билан келиб, тоға уйининг тўрига ўтиради. Кейин йўлга кета-кетгунча гулханлар ёқилади. Эргаш Комилани кўтариб, шу гулханлар атрофида айлантириб олиб кетади...

Қиз оппоқ гулга бурканган ўрикзор қўйнида катта оқ капалакка ўхшарди. Мана шу осуда, хушбўй ўрик ҳидига кўмилган боғ қўйнида атрофдаги гўзаллик қиз қалбидаги гўзаллик билан шундай уйғунлашиб кетган эдики, у ўзини бир зумга худди ўрик гулидай, липиллаб пастга учаётган ана шу оқ капалаклардай ҳис қилди...»

Ушбу тасвирлар қаҳрамонлар руҳий оламини яна ҳам аниқроқ кўришимизга ёрдам беради. Фақат руҳий ҳолатлар эмас, онлавий машмашалар, гиди-бидилар, турмуш ташвишлари манзаралари ҳам берилади.

Адабиёт фақат аниқ чизилган айрим тасвирлар билангина тирик эмас. Тасвирлар халқ ҳаётининг ички тўлқинларини, ташвишлари, дардларини кўрсатишга хизмат қилиши лозим. Адабиёт деган буюк ва муқаддас даргоҳга қадам қўйдингми, бас, ўзингнинг майда-чуйда ташвишларинг билан ўралашиб қолма, сенинг сўзларингни интизор бўлиб кутаётган қора кўз китобхонларни унутма.

Алишер адабиёт олдида турган ана шу муқаддас бурчининг яхши тушунади. Бас, шундай экан, биз бу истеъдодли ва умидли адиб олдида катта талаблар қўйишга ҳақлимиз.

Гап «Оқ, оппоқ булутлар» қиссасида тилга олинган кучлар нисбати хусусида бораётир. Айрим китобхонларга аён бўлиши учун қиссанинг сюжетига яна бир бор қайтамиз.

Қомил ва Эргашлар хонадонига қўшни Зокирбой оиласини тилга олмасдан асарнинг қимматини шархлаб бўлмайди.

Зокирбой қишлоқнинг тилга тушган янги бойларидан бири. У пакана бўйли, эпчил одам. Хўжалик, бозор-

Ўчар ишларига ўта чапдаст, сўзамол, содда одамларни лақиллатишга ишқивоз, Зокирбой ён-верндаги камбағалларнинг парча-пурча ерларига кўз тикиб, ота-бобосидан қолган йиртиқ дўппидай кўримсиз уйи ўрнига ички-ташқили катта иморат солди. Иморат атрофини олти пахса девол билан ўраб, қўрғон ҳолига келтирди. Илгариги пакана, эпчил Зокир энди қорин солган савлатли Зокирбойга айланади. Юриш-туриши, кийиниши ҳам ўзгаради. Аввалгидай исқирт дўпписи устидан бўз белбоғини бир-икки матаб юришини ташлаб, тўрвадай ипак салла ўрай бошлади. Қиш кунлари енгил, Фарғона беқасам тўни устидан Олой қирғоқларидан келтирган, кенг, иссиқ пўстинини кийиб, виқор билан қадам ташлашга одатланди.

Зокирбой етиштирган пахтасини шаҳардаги йирик завод эгаси Халилбойга сотар, узоқ йиллар бир-бири билан борди-келди қилар эди. Қув Халилбой унинг ҳомийси, маслаҳатгўйи.

«Оқ, оппоқ булутлар» қиссасида Зокирбой билан Эргашнинг отаси камбағал Қосим орасида юз берадиган тўқнашувлар анча ишонарли ҳикоя қилинган. Ишонарли деймизу кўнглимизнинг бир четида «яна ҳам табиийроқ, яна ҳам чуқурроқ, яна ҳам кескинроқ» тасвирланса экан дегимиз келади. Дарвоқе, шунга ўхшаш воқеаларни қайси бир китобларда ҳам ўқигандек бўламиз.

Яширишнинг ҳожати йўқ, айрим китобларда икки хил гоё учун курашувчи кучлар нисбати кўпинча оппакосон ижобий қаҳрамонлар фойдасига ҳал бўлади. Шу хилдаги нуқсонларнинг излари «Оқ, оппоқ булутлар» қиссасида ҳам сезилади.

Ҳали сўзимизнинг бошида Эргаш билан Комилянинг оташнафас севгисини тилга олган эдик. Зокирбойнинг ўғли Маҳмудбойвачча ҳам қизни ўзича «куйиб, ёниб» севади. Алишер Эргаш билан Маҳмудбойвачча орасида рўй берадиган курашни бутун мураккаблиги,

ўткир қирралари билан кўрсатиш ўрнига ижобий қаҳрамонни кўтариш, салбий қаҳрамонни сал-пал камситиш, «ерга уриш» йўлидан боради. Очиғини айтайлик, Алишер бойваччани таърифлашга ўтиши билан жаҳли чиқади, қизишиб кетиб, уни қоралашга берилиб кетади.

«Эрка ўғил ҳар жиҳатдан отасининг нусхаси. Ота отнинг олдинги туёғи бўлса, у орқа туёғи. Орқа туёқ ҳамнша олдинги туёқ изини босади. Отасига қараганда бўйдор, кенг ялпоқ юзли, шундай юзга номутаносиб биткўз эди. Қўзлари шундай кичкина, қиссиқ эдики, дабдурустдан қараган одамга худди кўзлари тирнаб тешилгандек кўринарди. Шу сабабли халқ уни отаси қўйган исм Маҳмудбойвачча номи билан улуғламай, оддийгина Юмуқбойвачча ёки яна содалаштириб Юмуқ деб атаб қўя қоларди.

Бойвачча мусалласга, бўзага ружу қўйган эди. Эрка ўғил отасининг танбеҳларини сариқ чақага олмай кунора бозор бошига Мамат самоварчининг чойхонасига қатнар, ўша ердаги улфатлари даврасида бўзадан тортиб нашагача — жамики бу дунёнинг қалтис лаззатларидан тотиниб кўрар, баъзан қишлоққа тўнсиз ёки дўпписиз қайтарди».

Гап бу ерда бойваччага нисбат бериб айтилган таъриф-тавсифларда эмас, гап бойваччани гўл, аҳмоқ одам қилиб тасвирлашга ружу қилинганида, унинг ўзига хос руҳий дунёсида юз бераётган ўзгаришларни равшан қилиб кўрсатиб берилмаганлигида.

Қиссада Эргаш билан Комила орасидаги муносабатлар ҳаётий берилган бўлса, Маҳмудбойваччанинг севгиси, унинг Умар қўрбоши сафига қўшилиши, Эргашнинг қизил аскарлар билан алоқаси, Рустам ака билан Халлов орасидаги тортишувлар, шўро раиси Қосим аканинг интилишлари хира тасвирланган, бадий таҳлил қилинмаган.

Хулоса шуки, Алишер Ибодинов ижодининг кучли томони шундаки, у ҳаётий тафсилотларни, бир қарашда

кўзга чалинмайдиган икир-чикирларни, одамларнинг руҳий ҳолатларини аниқ, равшан чиза олади, заиф томони шундаки, қаҳрамонлар орасидаги тўқнашувлар, драматик ҳолатларни ниҳоясига етказиб тасвирлай олмайди.

Ишонамизки, Алишер янги асарларида ҳаётий зиддиятларни, тўқнашувларни бўй-басти, хилма-хил ранглари, теран томирлари билан ҳаққоний тасвирлайди, ҳаётий фалсафалари бир-бирига тамоман ўхшамаган хилма-хил одамларнинг руҳий оламини ҳам чуқур ўрганади.

ҲАЕТ ЭРТАКЛАРИ РАНГ-БАРАНГ, АММО...

Антуан де Сент-Экзюперининг «Кичик шаҳзода» деб номланган эртак қиссаси бор. Бу қисса инсон туйғуларининг чексиз бойлиги, хаёлларининг учқурлиги, минтақаларининг кенглиги ҳақида тўқилган симфонияга ўхшайди.

Ҳамма даврларда ҳам инсоният ўзининг беғубор болалик йилларини қўмсаб, турфа эртаклар тўқиб келган. Улар ҳаётийлиги, инсоний жозибаси билан болаларни ҳам, катталарни ҳам ўз оғушида аллалаб келмоқда.

Ёш шоир Хуршид Даврон ёзади:

Бу дунёда орзу қилиш соатлари бор,
Айниқса, тунда, юлдузлар остида,
Яшилгина сайхонликда, ўтлар устида
Ҳайратни қучоқлаб ётганда.

Бу дунёда азобланиш соатлари бор,
Айниқса, тунда, юлдузлар остида,
Яшилгина сайхонликда, ўтлар устида
Ҳасратни қучоқлаб ётганда.

Бу дунёда севиш, севилиш соатлари бор,
Айниқса, тунда, юлдузлар остида,
Яшилгина сайхонликда, ўтлар устида.
Ҳаёлни қучоқлаб ётганда,
Ҳаётни қучоқлаб ётганда.

Ҳаётнинг эртақларини тинглаш, эшитиш завқли. Сент-Экзюпери қиссасидаги шаҳзода ҳам соҳрли эртақлар оғушида яшайди. Ҳар қандай гўзаллик олдида лол қолади, хунуклик уни сергаклантиради, ғазабини қўзғайди. Кичик шаҳзоданинг қалби ўта нозик. У гуллар, шамоллар, бепоён ва чексиз уфқлар, қум бўронлари ҳақида эртақлар тўқийди. Биз ҳам хаёлан кичик шаҳзодага эргашгимиз, ундан ўрнак олгимиз келади.

Хайриддин Султоновнинг «Ҳаёт эртаги» деб номланган ҳикоясини ўқий бошлашим билан кўз олдимда кичик шаҳзоданинг ёрқин образи яна бир бор рўйи рост гавдаланади. Диққат қилинг. Ҳикоянинг сюжети жудаям содда. Аммо унинг қат-қатлари замирига яширинган маъно кўз олдингизда ҳар кун рўй бериб турувчи воқеаларни, одамларни ўз қиёфаси, ўз баҳоси билан ўлчашга ундайди.

Бир гуруҳ боғча болалари ҳайвонот боғини томоша қилиб юришади. Улар, ҳар қадамда янги-янги ҳаёт эртақлари билан юзма-юз бўладилар. Бир жойда қафас ичида ётган баҳайбат анакондалар тирик жўжаларни маза қилиб ейишаётган бўлади. Шу бир кичик манзара кичкинтойлар руҳига қаттиқ таъсир қилади. Ҳайвонот боғини тинчгина томоша қилаётган болақайлар янги бир потаниш олам ичига кириб қоладилар. Улар учқур хаёллари кучи билан тўқилган эртақ қаршисида янги шафқатсиз ҳаёт эртаги билан юзма-юз бўладилар.

Нима қилиб бўлса ҳам жўжаларни қутқазиб олиш керак. Кичик даҳоларнинг назарида бунинг бирдан-бир тўғри йўли — анокандаларни тошбўрон қилиш. Лекин катталар-чи? Катталар болаларнинг бу руҳий тозалик, беғуборлик, инсонийлик билан суғорилган шижоатини тентакликка йўядилар.

Хайриддин шу ҳикояси билан кичкинтойлар қалбида чўкиб ётган буюк кучни нозик тебранишлари билан илғай олган. Дидро айтадики, «кулиб турган одам портретида эзгулик яққол намоён бўлмайди. Кулги ўткинчи

ҳолат, ваҳолонки, ўй суриш, қайғу, мушоҳидага берилиш онларида теранлик бор».

«Ҳаёт эртаги» ҳикояси Хайриддин Султоновнинг келгусида нозик дидли, ўткир кўзли, гражданин адиб бўлишига ишонч уйғотади. Хайриддин умумий ёзмайди, одамларини ҳам умумий таништирмайди. Мен ҳали бу истеъдодли ёзувчининг «ўткир кўзи» бор дедим. Бу фикримни таъкидлаб айтаётганимнинг сабаби бор: назар-писанд қилмайдиган деталларни, штрихларни ҳаммаша топа олади ва шу деталлар замирига яширинган поэзияни ифодалай олади. Ва бу поэтик тасвирлар ўқувчини қаҳрамоннинг руҳий ҳолатига олиб киради.

Мана бу тасвирга разм солинг:

«Ер чўкиб, тарс-тарс ёрилиб кетган тақир дўнгликда пастак-қамиш омонат қўнқайтирилган, тепасига брезент тортилган чайла ёнида ўчоқ, тезак уюми, дастаси синиқ кетмон, эгар-тўқим, жағи йиртиқ бир пой этик, солярка тўлдирилган вино шишалари, нўшпиёз, тарвуз пўчоқлари сочилиб ётибди. Қозон остидаги қоғоз қопнинг бир учи куйган, қорни пачоқ оқ бидон оғзига қурум босган қопқора човгум тўнкариб қўйилган». Яна бир тасвир: «Чайланинг ичи ғира-шира ёришди. Тўрга йиғилган ўринкўрпа устидаги чойшабда тепага осилган халта-хулталарнинг сояси пайдо бўлди. Пойгакда, идиш-товоқ қалашган бурчакда керосинка милтиллар, унинг заиф шуъласида қамиш деворнинг шох-шаббалари орасига қистириб қўйилган уч-тўртта нон моғорлаган, пичоқ, газета парчаси оқариб кўринар эди».

Қаҳрамонларнинг руҳий ҳолатида юз берадиган нозик ўзгаришлар, уларнинг ўзларига хос қиёфалари ҳам тиниқ чизилади. Гўё сиз ҳам ўзингизни улар билан юзма-юз туриб, қадрдон ошнангиз билан бемалол суҳбатлашаётгандек тасаввур қиласиз. Хайриддиннинг «Чайладаги тўрт эркак» ҳикояси романтик руҳда ёзилган. Тўрт эркак ҳаётдан манзаралар чизилган. Уларнинг ўзларига хос қиёфаси ҳикоя қилинган.

Бири сариқ қалами шим кийган, калласи катта, пака-на, ғўлабир йигит Тўлавоё, иккинчиси «гавдаси тикма-чоқдек, чўяндай қоп-қора» Наби, учинчиси «дароз қадди-ни букиб юривчи, якка-ю ягона ўғли дардида куйиб-ёниб юрадиган, ҳар бир сўзини сўкиш билан бошлайдиган, чўзинчоқ, сарғиш юзли, кўк кўз» Асло бувалар — ҳар бири ўзига яраша қилиқлари, муомалалари билан гавдаланади. «Томоша» ҳикоясида ҳам опера ва балет театрида ишлайдиган Санднинг руҳий ҳолатлари равшан чизилган.

Хайридиннинг истеъдодли тенгдошларидан бири Сулаймон Раҳмон шеърият ҳақида фикр юрита туриб, ёзади: «Лолақизғалдоқ жудаям гўзал нарса, лекин унинг умри қисқа, ҳақиқий ижоднинг умри эса ҳамиша боқий бўлади».

Хайридин ҳикояларида ўткинчи, сунъий, қоғоз гулларнинг бир зумгина лип этиб писиллаб, сўниб қоладиган гўзаллиги эмас, қон томирларида кўпириб турувчи ҳаёт лаҳзаларининг мангуликка айланиши куйланади. У ҳаётнинг шамолларига ўйнаб турувчи пирпиракларини ҳам, гўзаллик, эзгулик учун курашувчи фидоий, тирик одамларни бор бўй-басти билан тасвирлашга интилади.

Хайридиннинг қаҳрамонлари ҳаётига разм солиб қаралса, уларнинг қайси бир жиҳатлари Хайридиннинг ўзига ҳам ўхшаб кетади. Хайридин ўта камтар, камсуқум йигит. Бу йигит билан бир маротаба гаплашиб қолсангиз борми, унинг ижодга қараши, нозик диди, одамлар дарди билан нафас олаётганини сезиб турасиз.

Хайридиннинг ҳаёт йўли ҳали содда. У 1956 йили Тошкент областининг Коммунистик районига қарашли Паркент қишлоғида туғилган. Кўпчилик тенгдошлари қатори ўрта мактабни тугатиб, ТошДУнинг журналистика факультетида ўқийди. Дорилфунунни тугатиб, ҳозир «Гулистон» журналинда адабий ходим бўлиб ишламоқда.

Хайриддин сўнги пайтлар В. Шукшин ҳикояларини зўр иштиёқ ва меҳр билан таржима қилмоқда. Истеъдодли рус адиби асарлари билан танишиб, унинг ўзига хос ижодий лабораторияси ичига киришининг ўзи улкан мактаб. Айтгимиз келадикки, Хайриддин қаҳрамонлари руҳий оламида юз бериб турувчи ички ўзгаришларни тиниқ чиза олади. Истеъдодининг кучли томони ҳам ана шунда. Шу ҳодисанинг ўзиям ижобий ҳодиса ва бизни қувонтиради. Лекин муқаддас ҳисобланмиш ижод учун ҳаётнинг ички шиддатли тўлқинлари бутун мураккаблиги ва чуқур оқимлари билан тасвирланиши зарур. Хайриддин севиб ихлос қўйган ва ўзининг устоди ҳисобланган В. Шукшин «Уинта» газетаси мухбирининг саволларига берган жавобларидан бирида «мени ҳаммаша масаланинг асл моҳияти, ички нозик тебранишлари қизиқтиради»,— дейди.

Хайриддиннинг «Миркарим бува» деб номланган бир ҳикояси бор. Ҳикоя самимий ёзилган. Миркарим буванинг қилиқлари, муомалалари, қарашлари тиниқ чизилган. Кўз ўнгингизда «гапирса одамнинг жон-жонидан ўтказиб юборадиган, тили аччиқ, тиниб-тинчимас, кўнгли тоза» чол образи гавдаланади. Миркарим бува тирик етим, сўққабош. У бир пайтлар жиянининг бир қизи ва бир ўғлини фарзанд қилиб боқиб олган. Бува ҳаммаша «кесиб» гапиради. Ҳамма гаплари ўринли. Бува тўсатдан ўлиб, маҳалла ҳувиллаб қолади.

Бу ҳодисани бувани бағритошликда, бемехрликда айблаб юрган йигит шу тахлитда шарҳлайди:

«Ўша пайтда биз ёшлар назарида Миркарим буванинг катта қусури, кексалик гуноҳи бўлиб туюлган нарсанинг аслида нима эканлигини мен энди англаб етдим: чол лоқайд эмасди».

Рост гап, ҳаётда Миркарим бува сингари чоллар кўп. Улар билан кўча-кўйда, маҳаллада, трамвай ва троллейбусларда тез-тез учрашиб турамиз.

Адиб Миркарим буванинг қилиқлари, тақдири, одам-

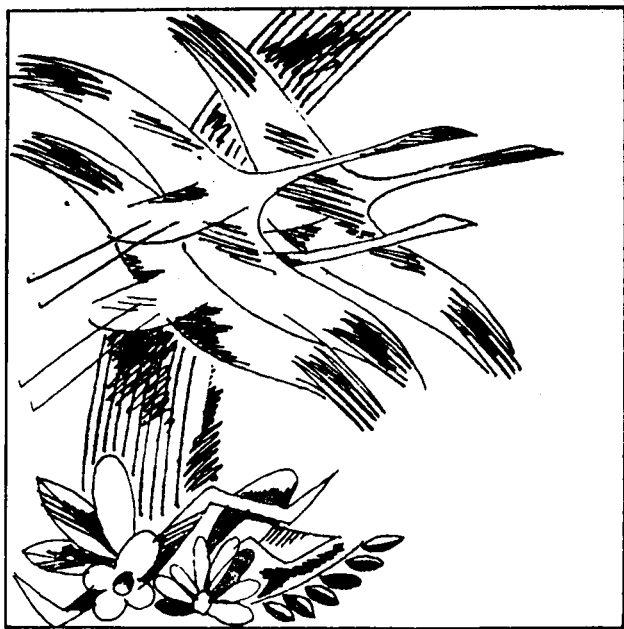
ларга қиладиган муомалалари орқали лоқайдлик ёмон нарса, лоқайдлик жирканчли иллат, юқумли касаллик, унга қарши қадамда ўт очиш керак, деган муҳим ғояни илгари суради. Ҳикояни қизиқиб, ўқиб чиқасиз ҳам. Миркарим буванинг тантилиги, ҳалоллиги, фидойилигига тан берасиз. Лекин сизни нимадир қаноатлантирмайди. Ана шу «нимадир»ни асослашдан аввал Хайридиннинг «Номус», «Чайладаги тўрт эркак» ҳикояларини ҳам яна бир бор эслаб ўтиш ўринли. Ҳар иккала ҳикоядаги чоллар образлари ҳам Миркарим бувага салпал ўхшаб кетади. Улар ҳам лоқайдликни жинидан баттар ёмон кўришади. Инсоний қадр-қиммат, одамгарчилик меҳр-оқибат ҳақида ўйлайдилар. Масалан, «Номус» ҳикоясида икки қариянинг бир-бирига мутлақо ўхшамаган ҳаёти, уларнинг руҳий изтироблари тиниқ чизилган. «Чайладаги тўрт эркак» ҳикоясида тиниб-тинчимас Асом бува образи билан танишамиз. Асом бува ҳалол, фидойи одам. У ҳам лоқайд одамларни жинидан баттар ёмон кўради.

Хайридиннинг ҳикоялари завқ билан ўқилади. Одамлари жонли тасвирланади, тили тиниқ, образли. Бу фазилатларнинг ҳаммаси Хайридиннинг келажагига катта умид ва ишонч туғдиради.

Адибнинг «Томоша» деб номланган бир ҳикояси бор. Ҳикоя қаҳрамони виоленчель чалувчи Саид она қишлоғига келиб қаноат топмайди, «негадир мўъжиза рўй беришини, ўзи болалик чоғларидаги каби денгизда сузиб бораётгандек ҳис қилишини истайди». Саид романтик табнатли йигит. У беғубор болалиги, таниш-билиш чолларнинг қайта тирилишини қўмсайди. Нима деганда ҳам болалик бари бир болалик-да. У ҳеч қачон такрорланмайди. Ҳаёт шиддат билан илгарилаб бормоқда. Биз Хайридиннинг ҳикояларида ана шу шиддатли ҳаётнинг шиддатли тўлқинлари теранлашинини истаймиз. Мен ҳар сафар Хайридиннинг қаҳрамонларига рўпара келганимда яна ўша Саидни эслайман. Саид синга-

ри Хайридинда ҳам болалик таассуротлари, кўрган-кечирганлари, таниш одамлар ҳаётини ҳикоя қилишга мойиллик кучли. Бу нима? Айбми? Асло. Айб эмас. Лекин нима ҳақида асар ёзилмасин — у болалик хотираларими ёки фидоий чоллар ҳаётими фалсафа яна ҳам теранроқ, чуқурроқ, ҳаётнинг зиддиятли қирралари, ранг-баранг бўёқлари билан берилишини истар эдик.

Хайридиннинг ҳикояларида тасвирланган чоллар ҳақида ўйлар эканман, В. Распутин, В. Белов, Ф. Абрамов, В. Астафьев асарларида тасвирланган чолларнинг образларини эслайман. Уларнинг ҳар бирининг елкасида даврнинг юки бор. Давр юкини кўтариш осонми? Бу саволга Хайридин Султоновнинг қаҳрамонлари ҳам жавоб топишини истар эдик.

БОЛАЛИКНИНГ
ТИНИҚ
ОСМОНИ.

ХАЛҚ ТАҚДИРИ БИЛАН БОҒЛАНГАН

Ўзбек совет болалар адабиётининг шаклланиши ва тараққий этиш йўллари спецификаси ҳақида сўз очиш унинг социалистик реализм адабиёти умумий жараёнидаги ўрни ва роли ҳақида сўз очиш демакдир.

Совет адабиётшунослиги ва танқидчилигида миллий адабиётлар шаклланиши ва тараққийсидаги умумийлик хусусиятларини ўрганишга тобора кўпроқ эътибор берилмоқда.

И. Неупокоевнинг «Бутун дунё адабиёти тарихи. Системали ва қиёсий таҳлил муаммолари» деган тадқиқотида, баъзи муҳим жиҳатларининг умумийлигига қарамай, «миллий адабиётлар системаси» тушунчаси билан «миллий адабиётлар» тушунчаси муқобил эмаслиги ҳақли равишда далилланадики, бу сифат нуқтаназаридан янги ҳодисадир.

Тадқиқотчининг фикрича, миллий адабиётлар ҳақида гапирганда, қуйидаги хусусиятларга: адабиётнинг халқ тақдири билан боғликлигига, миллий тил муайян адабиётнинг асосий қуроли эканига, адабиётнинг халқ бадийи оғзаки ижоди билан ўзаро алоқасига алоҳида эътиборни қаратиш лозим¹. Айни пайтда ҳар қандай

---

¹ Қаранг: И. Г. Неупокоева. История всемирной литературы. Проблемы системного и сравнительного анализа. М., 1976, стр. 243—262.

«миллий адабиётлар системаси» адабий муносабатлар ва ўзаро таъсирлар жараёни билан узвийдир.

Дарҳақиқат, ҳар бир адабиётнинг тараққиётида миллий анъаналар алоҳида роль ўйнаса ҳам, у ҳеч қачон ўз миллий қобиги ичида ўралашиб қолмайди, балки бошқа миллий адабиётларнинг таъсирига учрайди, улар билан мураккаб диалектик бирлик ҳосил этади. Миллий адабиёт тарихини ўрганиш нуқтаи назаридан бундай типологик ёндашувнинг самарадорлиги шубҳасиздир. У совет халқлари тақдирининг энг объектив, тарихан қонуний бирлигига мос келади.

Улуғ Октябрь социалистик революцияси миллий адабиётларнинг ғоявий-эстетик умумийликка эга бўлиши, яқинлашуви учун мустаҳкам асос яратдики, шу жиҳатдан қараганда, миллий адабиётлар тараққийсида қатор ўхшаш белгилар учраши табиийдир.

Мунаққид Ч. Гусейнов ўзининг «Кўп миллатли совет адабиёти умумийлигининг шакллари» деган тадқиқотида ана шу бирлик шаклланиши давомида юзага чиққан қуйидаги босқичларни белгилайди:

«Мамлакат миқёсида, шунингдек, ҳар бир миллий адабиёт доирасида адабий кучларнинг тўпланиши СССР халқлари адабиётлари учун ягона ғоявий платформанинг яратилиш жараёни.

СССРдаги ҳар бир миллатнинг ўз адабиёти, унинг тарихини қайта идрок этиши, ҳар бир миллий адабиёт ва дунё маданияти шаклланиши, тараққиёти сарчашмаларини ўрганишда ягона марксча-ленинча методология принципларининг вужудга келтирилиш жараёни.

Ўзаро таъсир, ўзаро бойиш жараёнига қўшилган адабиётлар (ва маданиятлар)нинг бир-бирини англаши, бутун мамлакат миқёсида ҳар бир миллий адабиётда ягона ижодий методнинг ишлаб чиқилиши жараёни.

Қадимий ва баркамол миллий анъаналарга эга бўлган адабиётларнинг янги ижтимоий-тарихий асосда ривожланиши, социалистик қурилишнинг қонуний ва узвий

қисми ҳисобланмиш ленинча маданий инқилоб рўёби натижасида янги миллий адабиётларнинг туғилиши, ёш адабиётларнинг жадал ривожланиши босқичи»¹.

Айни пайтда, юқорида таъкидланганидек, умумсовет адабиётининг бирлиги миллий адабиётларнинг шунчаки йигиндисидан иборат эмас, зеро, у ўзида миллий адабиётларнинг бутун ранг-баранглигини мужассам этади. Бинобарин, ҳар бир миллий адабиётнинг бетакрор йўлини умумиттифоқ адабиётининг узвий қисми сифатида ўрганар эканмиз, уни тарихий-адабий нуқтан назардан ўрганиш, унинг бошқа миллий адабиётлар билан ўзаро муносабати ва ўз специфик хусусиятларини ҳисобга олган ҳолда тадқиқ этишимиз керак.

Шундай қилиб, умумсовет адабиётининг шаклланиш ва ривожланиш жараёнини ҳам миллий адабиётлар хусусиятларини махсус тадқиқ қилмай туриб ўрганиш мумкин эмас. Ана шу икки қутбни ҳисобга олган тақдирдагина кўп миллатли совет адабиёти тарихини, ҳар бир миллий адабиётда социалистик реализм методининг шаклланиш ва тараққий этиш жараёнини чуқур, чинакамига илмий тадқиқ этиш мумкин.

«Бундай ҳолда,— деб ҳақли равишда таъкидлайди М. Б. Храпченко,— адабий алоқалар, бошқа халқларнинг ўзлаштириб олинган бадний ютуқлари муайян миллий адабиёт тарихий тараққиёти жараёнига қанчалик сингиб кетганинигина эмас, балки бу жараённинг миллатлараро алоқалари характерини белгилайдиган хусусиятларини аниқлаш ҳам муҳимдир»².

Ўзбек совет болалар адабиётига худди шу нуқтан назардан қарасак, унинг муайян босқичлари нималардан иборат?

---

¹ Ч. Г. Гусейнов. Формы общности советской многонациональной литературы. М., «Мысль», 1978, стр. 8—9.

² М. Б. Храпченко. Художественное творчество, действительность, человек. «Советский писатель», М., 1978, стр. 340.

Дастлабки давр — йигирманчи йиллар ўзбек болалар адабиётининг характерли тенденцияси янги ҳаётни, янги инсонни тараннум этиш, эски тузум сарқитларини аёвсиз танқид остига олишда кўринади. Бу ижобий ҳодиса зуҳурини С. Айний, А. Қодирий, Ғ. Ғулом, Ойбек, Ҳ. Олимжон, Яшин, Ғайратий, Ш. Сулаймон, Ғ. Зафарий каби адибларнинг шеърлари, ҳикоялари, пьесаларида кўриш мумкин. Айни пайтда, янги мавзулар худди шу даврдаёқ ягона бадиний метод, янги воқеликни жанр нуқтаи назаридан тўлақошли тасвир этиш кераклигини тақозо эта бошлади. Шу жиҳатдан қараганда, З. Баширнинг ўзбек совет адабиёти ривожланиш йўллари тўғрисидаги ўйлари қизиқарлидир. У ёзади: «Роман ва ҳикоялар керакми ёки йўқми, керак бўлса, улар қайси йўлдан ривожланиши керак — бу масалани улар майдонга чиқмасдан олдин матбуотда ҳал қилиб олиш керак»¹.

Лекин бу сўзлар замиридаги ўша даврга хос иккиланишни ва қатъиятсизликни сезиш қийин эмас. Худди шундай пайтда Абдулла Қодирий ҳаётни реалистик метод воситасида акс эттиришни ҳимоя қилиб чиқди. Адибнинг фикрича, «Модомики, биз янги бир даврга оёқ қўйдик, бас, биз ҳар бир йўсинда ҳам, шу янги даврнинг янгиликлари кетидан эргашмакка мажбурмиз, шунга ўхшаш «достончилик», «романчилик» ва «ҳикоячилик» лардан ҳам янгаришга ва халқимизни янги даврнинг «Тоҳир ва Зуҳра»лари, «Чор дарвеш»лари, «Фарҳоду Ширин»лари, Баҳромгўрлари билан таништирмаққа мажбурият сезамиз»².

Янги, социалистик маданий бойликларни яратиш жараёни мураккаб ва машаққатли эди, албатта. Бир

---

¹ З. Башир. Ўзбек адабиёти ҳам вақтли матбуот. «Туркистон» газетаси, 1923 йил 29 сентябрь.

² А. Қодирий. Езувчидан. «Инқилоб» журнали, 1923, 9-сон, 19-бет.

томондан, халқ оғзаки ижоди, миллий классика намуналарига кўр-кўрона, нотанқидий тарзда эргашиш, иккинчи томондан, бой маданий меросга менсимай қараш болалар адабиётида ҳам реалистик тасвир принципларининг шаклланишига халақит берди. Бола руҳияси ҳақидаги нотўғри, ноетук тасаввурлар натижаси ўлароқ мавзу ва услуб жўнлашиди, мурғак граждани янги ҳаёт қурилишида кучи етганча қатъишишдан маҳрум қилиш майлини тугдирди. Бундай камчиликлар 20-йиллар туркман, қозоқ, тожик совет болалар адабиёти учун ҳам хос эди. Лекин булар миллий болалар адабиётларининг тараққиётнинг бош йўлига чиқиб олишларига халақит беролмади. Илғор санъаткорлар янги замонанинг етакчи ижтимоий тенденцияларини тасвирлашга интиланлари, айни пайтда, бундай тасвирнинг гоаявий-эстетик принципларини яратганлари ҳолда, бу жараёнга болалар адабиётини ҳам тортдилар. Агар йиғирманчи йиллар бошида Ҳамза, С. Айний, А. Қодирий ҳам катталар, ҳам болалар учун ижод қилган бўлсалар, йиғирманчи йиллар охири ва ўттизинчи йиллар бошида улар сафига Ғ. Ғулом, Ҳ. Олимжон, Ойбек каби ҳар икки жабҳада муваффақиятли ёза оладиган адиблар, шунингдек, Ш. Сулаймон, С. Жўра, М. Файзий, Д. Оппоқова, З. Диёр, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла, И. Муслим каби илк профессионал болалар адиблари ва шоирлари келиб қўшилдилар. Социалистик воқеликнинг ҳаётбахш руҳи билан йўғрилган оригинал асарлар яратиш, айни пайтда, рус ва жаҳон классикасининг энг яхши намуналарини таржима қилиш пировардида улар миллий болалар адабиётига асос солдилар ва шакллантирдилар.

Модомки, шундай экан, йиғирманчи йиллар ўзбек болалар адабиёти учун тажриба йиғиш, ўз мустақил қиёфасига эга бўлиш, реалистик тасвир принципларини жадал ва табиий шакллантириш давридир.

Худди ана шу йиллардаёқ миллий болалар адабиётининг шаклланиш жараёнини идрок этиш, унинг ички

қонуниятлари, ўзига хослигини белгилаш, уни тўғри йўлга солиш йўлида илк ҳаракатлар содир бўлдики, бу мазкур жараён аниқ мақсадлар асосида давом эттирилганидан далолат беради.

Болалар адабиётининг реалистик социалистик асоси, унинг эстетик хусусиятлари теранроқ тушуниладиган бўлди. Ҳ. Ёқубов «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик» мақоласида шундай деб ёзади: «...Натуралистик тасвирлар ёки ўйлаб чиқарилган, одатдан ташқари воқеалар, руҳсиз тайёр схемалар болани қониқтирмайди. Бола тетик реализмни кучли романтика билан қўшатурғон китобни, ҳар қандай фактларни, қаттиқ синфий курашларни тасвирлашдан қўрқмайдиган, лекин уларни оптимистик баландликка кўтара биладиган китобларни хоҳлайди».

Мунаққиднинг социалистик реализмнинг асосий принципларини тўғри тушунгани кўришиб турибди. Унинг ўттизинчи йилларда болалар учун яратилган асарларнинг тили ва услуби борасида айтган фикрлари ҳали ҳам кўп жиҳатдан ҳақиқатга яқин. Прimitивлик, жўпликни рад этиб, Ҳ. Ёқубов шундай дейди: «Бола тили жуда юқори бадийлашган содда тилдир. Бадий соддаликни ифода қила билатурғон, енгил, тушунарли тилдир. Лекин ҳар бир боланинг тушуниши мумкин бўлган тил бола тили бўлавермайди. Агарда у гоёвий бойлик ва мураккабликни, аниқ ва тугал фабулани, ритмик ҳаракатни содда ифода қила билса, майин юморни ишлата билса, шундагина бола тили бўлади»¹.

Кўрсатилган тўғри умумлашмалар бадий тажрибанинг ошиши натижасида, катталар ва болалар адабиёти ўртасидаги алоқаларнинг кучайиши асосидагина юзага

---

¹ Ҳ. Ёқубов. «Болалар адабиётининг сифатини кўтарайлик». «Совет адабиёти» журналі. 1936 йил, 6-сон.

келиши мумкин эди. Ана шу доирада йигирманчи-ўттинчи йилларда чуқур миқдор ва сифат ўзгаришлари юз берди.

Йигирманчи йиллар болалар адабиёти ҳали ҳаётнинг муҳим ижтимоий масалаларини олға суриш жиҳатидан ҳам, тўлақонли реалистик характерлар яратиш жиҳатидан ҳам катталар адабиётидан сезиларли даражада орқада эди. Усишнинг табиий қийинчиликларидан ташқари, профессионал болалар адибларининг аввало йўқлиги, кейинчалик эса озлиги бунга сабаб бўлди. Фақат ўттинчи йилларнинг ўрталаридан бошлаб, Зафар Динёр, Ҳамид Олимжон, Султон Жўра каби шоирларнинг етук шеърӣ асарлари, Ғафур Ғулумнинг «Шум бола» повести яратилдики, улар социалистик реализм методига ўзбек болалар адабиёти қўшган ғоявий-бадний ҳисса бўлди.

Бу вақтда халқ бадний оғзаки ижоди асосида оригинал, мазмунан янги асарлар яратиш тенденцияси кучаяди. Ҳамид Олимжоннинг «Ойгул билан Бахтиёр», «Семурғ» дostonлари, Шукур Саъдулланинг «Ёрилтош» эртак-драмаси шу жиҳатдан қизиқарлидир. Нивх адиби В. Сангининг таъбири билан айтганда, «фольклор асарларига нисбатан ижодий муносабатда бўлиш — муайян адабиёт даражаси, малака савиясининг белгисидир».¹

Ўттинчи йиллар ўзбек болалар адабиёти реалистик тасвир принципларининг бойганини қуйидаги хусусиятларга қараб билиш мумкин.

Қуруқ дидактика (эскирган маърифатчилик ҳамда вульгар-социологик ўғитбозлик) ўрнини ҳаётнинг реалистик тасвири, типик ҳолатлар ва жонли характерлар эгаллайди. Кичик жанрларда тўпланган ижодий тажри-

¹ В. Санги. Созвездие полярного неба. «Правда», 17 сентября, 1975 г.

ба эпик жанрлар яратиш учун имкон берди, чунки янги мавзу ва гоёвий проблематика иждодий ўзлаштирилган фольклор аънаналари билан узвий бирикиб кетди. Болалар тўғрисида умумий, кўпичча юзаки маълумотлар берадиган асарлар ўрнига бевосита кичкинтойларнинг ўзига хос тафаккурини, улар дунёқарашини акс эттирадиган шеърлар, ҳикоялар, достонлар, қиссалар, драматик асарлар яратилди.

Агар йнгирманчи йиллар адабиётинда образларга схематик ёндашиш кучли бўлса, эндиликда қаҳрамонларнинг мураккаб, реалистик жиҳатдан тўлақонли характерлари юзага чиқди.

Патрижада ўзбек болалар адабиёти ўз миллий қобилиги доирасини ёриб чиқиб бутуниттифоқ майдонига ва умумсовет адабиёти ривожига ҳисса қўша бошлади.

Улуғ Ватан уруши йиллари ўзбек совет болалар адабиётида нисбатан оператив жанрлар — шеърят, публицистик асарлар етакчи ўрин эгаллади. Совет кишиларининг қаҳрамонлигини кўламли тарзда кўрсатадиган эпик асарлар кейинроқ яратилди.

Аммо худди шу давр болалар адабиёти янги муҳим сифатлар касб этди. Биринчидан, у муҳим ижтимоий мавзу билан сезиларли даражада бойиди, ватанпарварлик, интернационаллик каби фазилатлари ёрқинлашди, умумиттифоқ адабиёти билан яшада жипслашди. Ғ. Ғуллом, Ҳ. Олимжон, С. Жўра, Қ. Муҳаммадий, И. Муслим, А. Раҳмат каби шоирларнинг шеърлари бунинг ёрқин мисоли бўла олади. Иккинчидан, бу даврда реалистик болалар адабиётининг иждоидий хусусиятлари айниқса равшанлашди, у болалар ва катталар ҳаётини узвий бирликда ифодалайдиган бўлиб, мавжуд воқелик, мавжуд қаҳрамонлик билан тағин ҳам яқинлашди.

Қирқинчи йиллар охири — элнингчи йиллар бошида ўзбек болалар адабиёти воқеликни тарафдор тадқиқ этишга киришди, социалистик реализм етакчи принципларидан бири — қаҳрамоннинг ҳолат, вазият, шароит

билан ўзаро боғлиқлиги принципи яққолроқ кўзга ташланди.

Ўзбек болалар адабиёти, гарчи маълум йўқотишларга ва тўхталишларга йўл қўйган бўлса ҳам, социалистик реализм руҳига ёт бўлган «конфликтсизлик назария»-сини: гоёлар бир ёқламалигини, ҳолатларнинг сийқалигини, характерларнинг схематиклигини, конфликтларнинг жўнлигини рад эта борди ва тараққиётнинг бош йўлидан четга бурилмади.

Қ. Муҳаммадий, Ш. Саъдулла, И. Муслим, П. Мўмин, Қ. Ҳикмат шеърлари, Ҳ. Назир, Ё. Шукуров, О. Ёқубов қиссалари ва бу давр болалар адабиётига кўрк бағишлаган бошқа асарлар шундан далолат беради.

Бу даврда турли жанрларда кичкинтойлар учун бадий тўлақонли асарлар яратилди. Болалар адабиёти воқеликка астойдил эътибор берадиган бўлди, шунинг учун асар марказига қўйиладиган конфликтлар ўткирроқ, теранроқ бўла борди ва улар табиий тарзда ҳал қилинди: «оталар» ва «болалар»нинг ўзаро муносабатлари янада яқиндан ва чуқурроқ тасвир этила бошланди. Ҳаётни ҳар тарафлама ва кўламли кўрсатишга интилиш қаҳрамон шахсининг руҳияти, индивидуаллигини воқеалар тафсилоти босиб кетишига олиб келмади. Сюжет, фабула ва характер бир-бирига ўзаро таъсир қилди, ўзаро бойиди. Фақатгина мазмун соҳасида эмас, балки бадий шакл доирасида ҳам ранг-баранг ижодий изланишлар ёрқинроқ намоён бўлди.

Ниҳоят, ўзбек болалар адиблари совет болалар адабиётининг, аввало рус болалар адабиёти устодлари, классикларидан яқиндан ижодий таълим ола бошлади-лар, адабий алоқалар кенгайди ва кучайди. Айни самарали жараён ҳақида тўхталиб, Ҳ. Назир шундай деган эди:

«1953 йили эълон қилинган бу қиссада,— дейди Ҳаким Назир ўзининг «Мактабларим ва устозларим» мақоласида,— мен ўзбек пионерлари орасида ҳам темурчилик

ҳаракати ёйилганини, болаларнинг катта ҳаётда тутган ўрнини кўрсатмоқчи бўлдим. Оила, коллектив ва дўстликнинг бола характерини шакллантиришдаги муҳим ролига эътибор бердим. Асарнинг сюжети сиғдирганича серқуёш республикам табиатининг ўзига хос манзараларини бердим: бепоён пахта майдонлари, гўзал водийлар, чўққисини оппоқ қор қоплаган ва бағрида қимматбаҳо хазиналар яширинган тоғлар, гул-лолаларга бурканган, туя ўркакларидай паст-баланд қирлар, қишин-ёзин шарқираб оққан шўх сойлар, қайнарбулоқлар, шириншакар меваларга тўлган боғ-роғларни тасвирлаб, булар орқали болаларда ўз ўлкасига муҳаббатини уйғотмоқчи бўлдим. Бу биринчи қиссам ёш китобхонлар томонидан дуруст қабул қилинган бўлса-да, бир мунча мунозарага ҳам сабаб бўлди. Танқидчиларнинг бир қатор мақоаларида, асарнинг ўзбек болалар адабиётида муҳим воқеа экани қайд этилиши билан бирга, жиддий бадий нуқсонлари ҳам кўрсатилди. Жумладан: «асар композицияси чочиқ», «фактлар баёни кўпайиб кетиб, асар динамикасига путур етган», «айрим қаҳрамонлар образи хира чиққан», дейишди. Асарни қайта ишлаш жараёнида мазкур камчиликларнинг келиб чиқиш сабабларини аниқладим. Баъзи ҳикояларда бўлганидай, қиссада кўп йиллик ҳаётий таассурот ва хотиралардан фойдаланган эдим. Хотираларни тириштиришда қўйин дафтарлар ёрдам берган эди. Аммо улардан фойдаланишда меъёрни бузганман. Материал маълум даражада мени ўраб асир қилиб қўйган. Тўғрироғи, мен «материал қаршилиги»ни енгиб ўтолмаганман. Натижада гулни чирмовиқ ўрагандай, образлар қиёфаси фактик материаллар ичида хиралашиб қолган. Маҳоратнинг асосий шартларидан бўлган фактларни чертиб-чертиб саралаш, образларнинг тўлақонли бўлиб чиқишига хизмат этувчи характерли ҳаётий деталларни топиб ишлатиш масалаларида бир мунча оқсаганман. Қаҳрамонларнинг меҳнат фаолиятига берилиб кетиб, баъзи ўринларда уларнинг шахсий ҳаёти ва

психологиясиши старли очиб бера олмаганман. Қиссанинг янги варианты «Сўнмас чақмоқлар»да мазкур нуқсонларни бартараф этишга ҳаракат қилдим».¹

Айни шу даврдан бадий самарасиз, юзаки тақлидийликдан қутулиш масаласи, «ғарбу шарқ синтези» ютуқлари ва анъаналаридан ижодий фойдаланиш проблемаси ўртага янада принципнолроқ тарзда қўйилди.

Дарҳақиқат, «СССР қардош халқларининг бир-бири билан, аввало рус совет маданияти (у орқали эса ғарб ва жаҳон маданияти) билан ўзаро яқин алоқада бўлаган миллий маданиятлари тараққий этаётган ижтимоий тарихий замин учун ғарбу шарқ синтези самарали бўлди», деб таъкидлаган М. Капустин ҳақдир.²

Олтмишинчи-етмишинчи йиллар бутун совет адабиёти миқёсида миллий анъаналар жаҳон реализм, психологизми, историзми тажрибаси билан бойидики, айни муваффақият жамият ва шахс муносабатларини тасвир этиш, бадий синтез яратиш соҳасида нисбатан тўлақонли бадий натижалар берди.

«Бундай ўзаро таъсирнинг самаралилиги ва бадий аҳамиятлилигини тарихий тараққиёт ўзига хослиги натижасида бетакрор хусусиятлар касб этган Ўрта Осиё адабиётлари тажрибаси ҳам кўрсатиб турибди. Реалистик бадий онгнинг ҳозирги даражасида фольклор ва адабий анъаналар синтези замонавий совет прозасини баённинг янгича типи, ўзаро таъсирнинг янги тажрибаси билан бойитади...»³

Бизнинг болалар адабиётимиз совет болаларининг тўлақонли образларини жаҳон адабиёти илгор анъана-

---

¹ Бу мақола қўлёзма ҳолида авторда сақланади.

² М. Капустин. Диалектика национального и общечеловеческого в художественной культуре советского Востока. «Фан», АН УзССР, Т., 1978, стр. 94.

³ А. В. Пошатаева. Фольклор и современность. Сб: «Взаимодействие литератур и художественная культура развитого социализма». М., «Наука», 1977, стр. 208.

лари асосида яратди. Ғ. Ғулом, Қ. Муҳаммадий, Қ. Ҳикмат, П. Мўминнинг шеър ва дostonлари, Ҳ. Назир, К. Икромов, Х. Тўхтабоев, Л. Маҳмудов, Ф. Мусажонов, Н. Фозилов, Э. Раимовларнинг янги ҳикоя, қисса ва романлари миллий ўзига хосликни сақлагани ҳолда, замонамизнинг энг муҳим масалаларини кўтаради, катта умуминсоний мазмунни ташиydi.

Ҳали биз «жаҳон адабиётининг илғор анъаналари» иборасини шунчаки, номигагина келтириб ўтганимиз йўқ. Ҳар бир адабиёт ўзининг бой миллий заминига таяна ва ундан нафас олатуриб, бошқа адабиётларнинг ижодий йўллари, йиққан сабоқлари, имкониятларидан баҳраманд бўла олмагани олдида турган буюк миссияни шараф билан адо қила олади. Ахир, италян Ж. Родарининг нозик ва тағдор юмор билан суғорилган эртаклари, швед А. Линдгренининг бой фантазиянинг чексиз имкониятларини намоён қилган саргузашт қиссалари шу фикрни тўла тасдиқ этмайдими? Лоақал бу ерда катта адабиётнинг тажрибасини эслаш жоиз эмасми? Америкалик Ж. Алдайкнинг «Кентавр», колумбиялик Г. Маркеснинг «Юз йил ёлғизликда яшаб», Ч. Айтматовнинг «Оқ кема» асарлари миллий-адабий тажрибалар ва анъаналар билан жаҳон адабиёти тажрибасининг уйғунлашуви эмасми?

«Хотираси бўлмаган, тарихи бўлмаган, кўҳна асотирлар, афсоналарда, классик адабиётда акс этган маънавий биографияси бўлмаган одам,— деб ёзади Чингиз Айтматов,— руҳан қашшоқликка маҳкум ва бундай одам мураккаб замонамиз ҳаётини англашга ожиздир».

Чингиз Айтматовнинг иборасини бир оз ўзгартириб айтадиган бўлсак, маънавий-тарихий биографиясига таянмаган адабиёт руҳан қашшоқликка маҳкумдир.

Бу фикрлар билан биз «Американи» қайтадан кашф қилаётганимиз йўқ. Фақат айтмоқчимизки, бугунги ўзбек совет болалар адабиётининг ютуқлари ҳам ана шу мил-

лий ва умумжаҳон адабий анъаналарининг бирикуви билан белгиланаётир.

Мен бу ерда Комил Икромов, Худойберди Тўхтабоев, Темур Пўлатов, Латиф Маҳмудов, Эргаш Раимов, Мир-азиз Аъзам, Райим Фарҳодийларнинг янги ҳикоялари, шеърлари, қиссаларини кўзда тутаётирман. Уларнинг асарларида «болаликнинг оқ қанотли қушлари — афсоналар» (Омон Матжон) ҳам, қадимий мифлар ҳам, саргузашт эртаклар ҳам, сеҳрли ҳикоялар ҳам, шу бугуннинг манзаралари ҳам замон проблемалари учун хизмат қилади.

Омон Матжон «Ҳаққуш қичқириви» китобининг «эшигини» очатуриб, китобхонларини ичкарига — шеърлари билан ошна бўлишга таклиф қила туриб, бундай изоҳ беради: «Афсоналар халқимизнинг болалигидан бу кунигача учиб келган ва келажак сари учишга ҳозирланаётган сирли руҳлар, уларнинг баъзилари сизга таниш, кимдир айтиб берган, қайсидир эски ёки янги китобдан ўқигансиз ёки ўзингиз сезмаган ҳолда хаёлингизда яшаб келган. Мен бу китобга жамланган афсоналарга эҳтиёж ва эътиқод билан ёндашиб сайқал бердим, ҳар кунги ва абадий маънавий эҳтиёжларимизга хос «либоси мавзун» кийдирдим».

Комил Икромовнинг «Пиёда қўшнлар капитани», Худойберди Тўхтабоевнинг «Сеҳрли қалпоқча», Темур Пўлатовнинг «Урмон ичра чорлагин мени», Миразиз Аъзамнинг «Бир чўнтак ёнғоқ» асарларида шоир топиб айтган «либоси мавзун» ўта замонавий руҳ бўлиб жаранглади. Шундай қилиб, ҳозирги босқичда миллий болалар адабиётимизда реалистик принциплар барқарорлашди, уларнинг бой гоявий-эстетик имкониятлари аён бўлди:

Айниқса, прозада жанрлар ранг-баранглиги ортиди: тарихий, илмий-фантастик, саргузашт, тарихий-биографик, автобиографик жанрларда асарлар яратилмоқда. Миллий (фольклор ва классик) адабиёт анъаналарининг ижодий ва замонавий жаҳон адабиёти тажрибасининг ижодий

фаоллашгани ҳисобига анъанавий психологизмнинг имкониятлари кенгайди. «Зеро, миллий прозанинг ички қуввати ана шунда намоён бўлади»¹.

Болалар прозаси тематикасининг (ахлоқ, атроф муҳитни ҳимоя қилиш каби мавзуларнинг) ижтимоий аҳамиятлилиги сезиларли даражада ошди. Болалар шеърятининг фалсафий-маърифий асослари чуқурлашди ва айни пайтда уларнинг образлилиги, тил воситаларининг ва тасвир усулларининг ранг-баранглиги ошди.

Изланишлар давом этаётганини билиб турсак ҳам ҳаноат ҳосил қилишга ҳали вақт эрта. Ҳеч кимга сир эмаски, сўнгги йиллар ижтимоий-эстетик прозасининг салмоғи ошди. Лекин бошқа жанрлар: чунончи, болалар шеърятини ва драматургияси ҳаётнинг бугунги талабларидан ҳали анча орқада. Ҳали ҳам кичкинтойлар шеърятинида қуруқ ўғитбозлик ўз ўрнини реалистик тасвирга бўшатиб бермаётир. Алдагани бола яхши қабилидаги шеърлар айрим оқсоқол шоирлар томонидан тўқилаётгани ачинарли ҳолдир. Драматургияда ҳаётни реалистик тасвирлаш принциплари анча сусайиб қолди.

Шу хилдаги жиддий нуқсонларга қарамай ҳозирда ўзбек болалар адабиётининг маълум ғоявий-эстетик чўққиларни эгаллагани, унинг эришган ютуқлари ҳар бири мизни хурсанд қилади, лекин айни пайтда бу нарса унинг замона, ўқувчилар олдидаги масъулиятини яна бир марта таъкидлаб кўрсатади.

Ҳаётни юзак кўрсатиш, конфликт ва характерларнинг ўйлаб топилгани, қуруқ ўғитбозлик асосига қурилгани, руҳан қашшоқлик, ҳиссий ланжлик сингари хатолардан батамом қутулиш болалар адабиётининг бурчидир.

Бугунги ўзбек совет болалар адабиёти, кўп миллатли бутун совет адабиёти каби, ўзининг тасвирий воситалари ёрдамида замонанинг энг долзарб масалаларини яна ҳам

---

¹ А. Бучис. Роман и современность. «Советский писатель», М., 1977, стр. 410.

фаолроқ ҳал этмоғи лозим. Илмий-техник инқилоб, ахборот асрида болаларнинг руҳий дунёси ҳаддан зиёд мураккаблашди. Бу мураккаб ва нозик жараённи илғаб олиш осон эмас. Бу ерда ҳал қилиниши лозим бўлган анча муаммолар мавжуд.

Ривожланган социализм даврида ўзбек совет болалар адабиётининг гоёвий яқдиллиги, коммунистик жамият қуриш, ҳар томонлама камол топган, ижтимоий фаол, инсонпарвар шахсни тарбиялаш каби улуғвор вазифаларни бажаришга сафарбарлиги кўп миллатли совет адабиётининг узвий қисми сифатидаги энг муҳим белгиларидир.

ИЗЛАНИШЛАР ЙУЛИДА...

Ҳаёт табиий равишда адабиётшунослик фани олди-га ҳам янгидан-янги вазифаларни қўймоқда. Маълумки, КПСС XXV съезди қарорларида ижтимоий фанлар олдида турган вазифалар аниқ ва равшан белгилаб берилди. «Очиқ кўриниб турибдики, ижтимоий фанмиз олдида турган вазифалар турмуш билан жуда чамбарчас боғланганидагина ҳал қилиб берилиши мумкин. Схоластик назариябозлик олға томон қилаётган ҳаракатимизга тўсқинлик қилиши мумкин, холос. Амаллиёт билан боғланиб иш олиб боришгина фаннинг самарадорлигини ошириши мумкин. Бу эса ҳозирги кундаги марказий проблемалардан биридир»¹.

Ана шу конкрет вазифалар асосида кўп миллатли совет адабиётининг ижодий тажрибасини ўрганиш, тараққиёт қонуларини аниқлаш, умумлаштириш лозим бўлади. Социалистик реализм адабиёти ва санъатининг дунё бадний тафаккури тараққиётидаги ўрнини аниқлаш учун умумсовет адабиётининг ажралмас қисми

---

¹ КПСС XXV съездининг материаллари. «Ўзбекистон» нашриёти, Тошкент — 1976, 99-бет.

ҳисобланган миллий адабиётларнинг ўзига хос шаклланиши ва тараққий қилиш йўлларини, уларнинг миллий хусусиятларини, реалистик тасвир принциплари, эстетик тажрибасини тадқиқ қилиш зарур.

Ўзбек совет болалар адабиётининг олтимиш йил ичида босиб ўтган ўзига хос шаклланиши ва тараққий қилиш йўлларини тадқиқ қилар эканмиз, аввало унинг социалистик реализм методини бойитишга қўшган ҳиссасини умумсовет ва жаҳон болалар адабиётининг бой тажрибаси билан боғланган ҳолда текшириши ва умумлаштиришга эътиборни қаратмоқчимиз.

Ўзбек совет болалар адабиёти, совет давридаги умумўзбек адабиёти каби, бевосита Октябрь инқилоби ва совет воқелигининг самараси бўлиб майдонга келди. Умумўзбек совет адабиёти каби унинг ажралмас қисми бўлган ўзбек совет болалар адабиёти ҳам совет воқелигидаги янги ўзгаришлар, ҳаёт ва адабиёт тараққиёти, кишилар характери, психологияси, руҳий дунёсидаги ўзгаришлар таъсири билан кун сайин ўсиб, ривожланиб борди. Ғоявий-тематик нуқтаи назардан, жанрлар жиҳатидан бойиди, бадиий-эстетик қуввати ошди. Агар инқилобдан аввал фақат болалар китобхонлиги айрим ахлоқий-дидактик ҳикоялар, шеърлардан иборат бўлиб, таъсир доираси ҳам чекланган бўлса, совет даврига келиб болалар ва ўсмирлар учун махсус асарлар ёзадиган адиб, шоир ва драматургларнинг бутун бир янги авлоди етишди. Бугунги кунга келиб, уларнинг асарлари рус, қардош халқлар ва ҳатто айрим чет мамлакатлари тилларига ҳам таржима қилинди. Ёниобарин, у Иттифоқ ва жаҳонга ҳам машҳур бўлиб қолди. Бунда ўзбек ёзма ва оғзаки адабиётидаги илғор традициялар билан бирга қардош халқлар, биринчи навбатда рус классик ва совет болалар адабиётининг бой тажрибалари ҳам катта роль ўйнади.

КПСС Марказий Комитети ва СССР Министрлар Советининг «Совет болалар адабиётини янада ривож-

лантириш тадбирлари тўғрисида» (1969) қабул қилган қарорида ўсиб келаётган ёш авлодни коммунистик жамият қурилиши ғояларига садоқат руҳида тарбиялаётган кўп миллатли совет болалар адабиёти вужудга келганлиги ва эътибор қозонганлиги махсус кўрсатиб ўтилди. Ана шу кўп миллатли совет болалар адабиётининг босиб ўтган ўзига хос йўли, тараққиёт жараёни, унинг миллий-адабий анъаналар, рус классик ва совет адабиёти ҳамда қардош халқлар болалар адабиётлари билан алоқаси, ҳамкорлиги, унинг коммунистик жамият ишига қўшаётган улкан ҳиссаси ва айниқса бу адабиётнинг ўзига хос хусусиятлари ва тараққиётидаги етакчи моментларини аниқлаш жиддий илмий-тадқиқот ишлари олиб боришни тақозо қилади.

«Танқидчиликнинг бурчи,— деб таъкидланади КПСС Марказий Комитетининг «Адабий-бадний танқидчилик ҳақида» қабул қилган қарорида,— ҳозирги замон бадний жараёнидаги ҳодисаларни, тенденцияларни ва қонуниятларни чуқур таҳлил этиб беришдан, ленинча партиявийлик ва халқчиллик принципларининг мустаҳкамланишига ҳар тарафлама кўмаклашишдан, совет санъатининг юксак ғоявий-эстетик савияси учун курашишдан, буржуа мафкурасига қарши изчиллик билан кураш олиб боришдан иборатдир. Адабий-бадний танқидчилик санъаткорнинг ғоявий фикр доирасини кенгайтиришга ва унинг маҳоратини такомиллаштиришга кўмаклашувчи керак. Совет адабий-бадний танқидчилиги марксча-ленинча эстетика анъаналарини ривожлантириш билан бирга ғоявий жиҳатдан бериладиган баҳоларининг аниқ бўлишини, эстетик талабчанликни чуқур ижтимоий таҳлил билан, истеъдодга инсбатан, унинг самарали излавишларига инсбатан эҳтиёткорона муносабатда бўлиш билан қўшиб олиб бориши керак».

Зеро, биз бу ерда умуман адабий-бадний танқид ҳақида эмас, балки, болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигининг адабиётда ленинча партиявийлик ва халқ-

чиллик принципларини янада мустаҳкамлаш, совет санъатининг юксак гоъвий-эстетик савияси учун қандай курашаётганлиги тўғрисида сўзламоқчимиз. Аввало, болалар адабиётшунослиги ва танқидчилигининг ўзига хос бир қатор жиҳатлари бор. Бу ҳодиса даставвал болалар адабиётининг катталар адабиётидан фарқла-ниб турувчи томонлари билан боғлиқ. Шу сабабли кичкинтойлар адабиётининг табиати билан таниш бўлмаган мунаққид бу соҳада илмий тадқиқотлар олиб бориши қийин.

Негакин, болалар адабиётининг ўзига хослиги бола-ларнинг руҳий олами, фикрлаш тарзи, дунёқарашини қай даражада мукамал акс эттириши билан узвий боғлиқ. Бу масала узоқ йиллардан бери турли баҳслар, мунозаралар ва тортишувларга сабаб бўлиб келмоқда. Бундай қизғин баҳслар ўттизинчи ва қирқинчи йилларда ҳам бўлиб ўтган эди. Шу мавзудаги ижодий мунозара сўнгги йилларда ҳам давом этиб келмоқда. 1971 йили «Детская литература» журнали саҳифаларида болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларини тайинлаш мақсадида мунозара очилди. Мунозарада бир-бирини инкор қилувчи фикрлар, мулоҳазалар ўртага ташланди. Бир хил адабиётшунослар болалар адабиёти деганда фақат ўсмирлар учун ёзиладиган асарларни кўзда тутиш лозим, деган фикрни илгари сурдилар. Бу қараш табиий равишда кескин танқидга учради. Иккинчи бировлар боғча ва мактаб ёши ҳамда ўсмирларнинг онги, тушун-часи, дунёқарашини акс эттирувчи асарларгина болалар адабиётини ташкил этади, деган фикрни ҳимоя қилиб чиқдилар. Айрим мунаққидлар болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларини бутунлай инкор этдилар.

Мунозара қатнашчиларидан А. Курилов «Яна бола-лар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида» деб номланган мақоласида: «...болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятини белгилашда иккита нарсага эътибор бериш лозим. Биринчиси, болалар ижоди, иккинчиси,

катталарнинг болалар ҳаётини акс эттирувчи асарлари. Ҳар икки ҳолда ҳам кичкинтойларнинг воқеликка эстетик муносабати ўз аксини топади»,¹— деб ёзди. Агар А. Куриловнинг мулоҳазасига жиддийроқ эътибор бериладиган бўлса, болалар учун ёзиладиган асарларда воқеликка авторнинг эмас, балки болаларнинг муносабати етакчи роль ўйнаши лозим. Бу фикр бир қарашда асослидек бўлиб туюлиши мумкин. Аммо бу масалада икки ҳодисани бир-бири билан асло қоринштириб юбориш мумкин эмас. Биринчиси, болалар ёзувчиси кичкинтойлар учун асар ёзар экан, албатта, ўз қаҳрамонларининг руҳий оламини чуқур билиши ва унга муносабатини билдириши лозим. Сўнгра, қаҳрамонлар ҳам мустақил ҳаёт кечирадилар. Аммо қаҳрамонларнинг ўй-туйғуларида, хатти-ҳаракатларида ёзувчининг қарашлари акс этади.

Мунаққид А. Курилов ўз мулоҳазаларини давом эттириб, болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларини тайинловчи яна учта муҳим белгини кўрсатиб ўтади.

«Биринчидан, болалар ҳаётидан олиб ёзилган асарларда ҳамиша эзгулик тантана қилиши, ёмонлик мағлуб бўлиши лозим, иккинчидан, болалар ҳеч қачон хунук ва гўзал нарсаларга бефарқ қарамайдилар. Учинчидан, ушбу эстетик тушунчага кўра конфликт танланади ва ҳал қилинади»².

Болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари борасида бу ва шунга ўхшаш фикрларни истаганча келтиривериш мумкин. Асосий гап шундаки, болалар адабиётининг ўзига хос хусусияти ҳақида фикр юритиш дегани болалар адабиётида ҳаёт ҳақиқатининг ҳаққоний гавдаланиши, бадний баркамоллиги, баҳолаш мезонлари, болалар адабиёти билан катталар адабиётининг бир-

---

¹ А. Курилов. «Еще раз о специфике детской литературы». Журн. «Детская литература», № 8, 1971, стр. 20.

² Уша мақола, 21-бет.

бирига ўхшаш томонлари, фарқланиб турувчи хусусиятларини ҳам аниқлаш дегани. Вазифа ёш граждaнларни коммунистик ахлоқ нормалари руҳида, ўз Ватанига садоқатли кишилар қилиб тарбиялайдиган, уларнинг характерига меҳнатсеварлик ва инсонпарварлик оdatлари, гўзал фазилатларни сингдирадиган гоъвийбадий баркамол асарлар яратиб беришдан иборатдир. Бу гоъят масъулиятли ва мураккаб ишдир.

Болалар учун ижод қилиш жамият келажаги гуллариини ундириш, инсоният истиқболи учун бугунги кундан бошлаб ғамхўрлик қилиш демакдир. Негаки, болалик мангуликдир, ёш наслларимиз ўз ота-оналари бошлаган буюк ишнинг ишончли қонуний давомчиларидирлар. Шу сабабли ҳам болалар ёзувчилари ўз асарлари билан келажакнинг муносиб эгаларини тарбиялаб етказишдек масъулиятли ва олижаноб ишга ҳисса қўшишни ўз зиммаларига олганлар.

Мана шундай шарафли соҳада хизмат қилиш учун яхши ниятнинг ўзигина кам. В. Белинский сўзи билан айтганда, «Болалар ёзувчиси бўлиш учун яхши ниятга интилишнинг ўзи кифоя қилмайди. Болаларга аталган китоблар уларни тарбиялаш учун ёзилади, тарбиялаш эса буюк иш. Инсоннинг тақдирини тарбия ҳал қилади».

Шундоқ экан, кичкинтойлар ҳаётини ҳаққоний акс эттиришни ният қилган адибнинг диққат марказида болаларни коммунистик қурилиш гоъяларига садоқат руҳида тарбиялаш масаласи туради. Бинобарин, болалар адабиётининг педагогика фани билан қиладиган ҳамкорлиги кўзга яққол чалиниб туради. Афсуски, ҳалига қадар айрим адабий-танқидий мақолаларда ушбу ижодий ҳамкорлик кўпинча бир томонлама талқин қилинади. Гоҳи-гоҳида дидактикага бўлган муносабатда ҳам шу тарздаги қарашлар кўзга ташланиб қолади. Ҳеч кимга сир эмаски, образлар воситаси орқали ифодаланган дидактика — болалар адабиётининг жонни, қонни. Аммо қуруқ панд-насиҳатлар билан тўлиб-тошган ки-

тобларнинг тарбиявий таъсири заиф бўлиши ҳам аниқ. Дидактика болалар адабиётидаги яна бир муҳим муаммо — адресли қилиб ёзиш муаммоси билан қаттиқ боғланган. Муайян ёшдаги болаларга атаб ёзилса, турли хил ёшдаги болаларнинг онги, тушунчаси орасига қатъий чегара қўйиб қўйилса, бу ҳам ўша асарнинг бадийлигига салбий таъсир кўрсатади. Бу фикрни социологлар, психологлар, педагоглар, нафосатшуносларнинг кузатувларига асосланиб айтаётирмиз. Ҳагаки, фан ва техника инқилоби шиддат билан ривожланиб бораётган ҳозирги шароитда ахборотнинг мавқеи ҳаддан ташқари кучайиб кетди. Мактабгача тарбия ёшидаги бола ҳам, мактаб ўқувчиси ҳам, ўсмир ҳам радио тинглайди, онаси билан баб-баравар телевизор томоша қилади. Шу сабабли ўз-ўзидан равшанки, улар бутун дунёда рўй бераётган турли хил воқеалар ва ҳодисалардан яхшигина хабардор. Барибир, шунга қарамай, ҳеч қачон турли савия ва турли ёшдаги кичик китобхонлар мавжудлигини диққат-эътибордан қочиришга ҳаққимиз йўқ. Шулар орасида, айниқса, мактабгача тарбия ёшидаги болалар учун ёзилган асарлар ўзига хослиги билан алоҳида ажралиб туради. Фикримизча, бу ёшдаги болаларни онги, тушунчаси, дунёқарашига кўра шартли равишда яна икки гуруҳга ажратиш керакка ўхшайди. Биринчи гуруҳга икки ёшдан тўрт ёшга қадар, иккинчи гуруҳга тўрт ёшдан етти ёшгача бўлган болаларнинг руҳий оламини ифода қилувчи асарларни киритиш мумкин. Урта ва катта ёшли болаларнинг онги, тушунчаларида кўпгина ўхшашликлар бўлишига қарамасдан, уларнинг ўзларига хос фарқланиб турадиган бир қатор жиҳатлари бор. «Агар болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ҳақида гапирилса,— деб ёзади М. Қоршунов,— у ҳолда сўз фақат кичкинтойлар учун ёзилган китоблар ҳақидагина боради. Урта ёки катта ёшдаги болалар китобининг ўзига хослиги мавжуд бўлмай қолади.

Ўрта ва катта ёшдаги болалар учун махсус китоблар ёзилиши лозимлигидан кўз юмиш болалар адабиётининг ўзига хослигини инкор қилиш, болалар адабиёти билан катталар адабиётини айнан тенглаштириш — улар орасидаги фарқни кўра билмаслик оқибати. Ахир, ўсмирлар учун мўлжаллаб ёзилган айрим китобларни катталар ҳам қизиқиб ўқийдилар-ку! Синчиклаб кузатилса, дунё болалар адабиётининг баркамол намуналарида болаларнинг руҳий олами билан катталарнинг руҳий олами уйғун ҳолда, ўзига хос маҳорат билан акс эттирилганининг гувоҳи бўламиз. Бичер Стоу, Самуил Маршак, Корней Чуковский, Аркадий Гайдар, Сергей Михалков, Агния Барто, Қуддус Муҳаммадий, Ҳаким Назир, Қудрат Ҳикмат, Худойберди Тўхтабоев, Эргаш Раимов сингари санъаткорлар ана шундай истеъдод ва қобилият эгаларидир.

Уларнинг асарлари болаларга воқеа ва ҳодисалар маъносини илғаб олишга, катталарга ўзларининг савияси, фикрлаш тарзини бойитишга ёрдам беради. Жаҳон болалар адабиётининг тажрибаси шунни кўрсатадики, фақат болалар савиясига мослаб ёзилган асар уларга жуда кам маънавий озиқ беради, дидини ўтмаслаштиради, интилиши ва қизиқишини сўндириб қўяди. Шунинг учун бўлса керак, Корней Чуковский «Икки ёшдан беш ёшга қадар» деб номланган китобида болалар учун ёзиладиган асарларнинг ўзига хос белгиларини қуйидагича таърифлаган эди: «Ҳар бир асар аввало бадий баркамоллик касб этсин, сўнгра болалар адабиёти намунаси бўлсин, шу билан бирга кичкинтой китобхонларнинг савиясидан хиёл илгарилаб кетсин».

Болалар табнати қизиқувчан бўладилар. Улар кутилмаган воқеалар, фавқулодда ҳодисаларга ўч бўладилар, ҳамма нарсадан «сир» излайдилар, ажойиб-ғаройиб қаҳрамонликлар кўрсатишни орзу қиладилар. Худди мана шу боисдан ҳам болалар ҳаётидан асар ёзувчи адиб уларнинг табнатидаги фазилатлари ва қусурлари-

ни ҳисобга олиши, ўз қаҳрамонини бир оз кўтариброқ, зийракроқ, ботирроқ қилиб тасвирлаши лозим.

Хуллас, болалар адабиётининг ғоя ва мавзу жиҳатдан ўзига хослигини таъкидлаган ҳолда катталар адабиёти билан ўхшаш томонлари ҳам борлиги, жумладан, бадий баркамоллик, юксак ғоявийлик, партиявийлик, ҳаётни ҳаққоний акс эттириш катталар адабиёти учун қанчалик аҳамиятга эга бўлса, болалар адабиёти учун ҳам шу даражада зарурлигини унутишимиз мумкин эмас. Аммо ҳаётнинг турли хил ранглари болалар адабиётида бир оз ўзгачароқ тарзда акс этади. Шубҳасиз, бу ерда кичкинтой китобхонларнинг онги, тушунчаси, дунёқарashi ҳисобга олинади.

Шу сабабли ўзбек совет болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларини, уларнинг катталар адабиётидан ажралиб турувчи қирраларини умумсовет болалар адабиётининг тараққиёти билан боғлаб ўрганиш айни муддао. Бугунги кунда болалар адабиётининг муайян проблемаларини нафосатшунослик, педагогика, психология, социология фанларининг ҳамкорлиги ва тажрибаларига суянган ҳолдагина ҳал қилиш мумкин.

Агар умумсовет болалар адабиётшунослиги ва танқидчилиги тажрибалари хусусида сўз юритиладиган бўлса, бу соҳада қилинган бир қатор илмий тадқиқотларни тилга олиш лозим бўлади. Шу маънода Л. Коннинг «Совет болалар адабиёти» ва И. Лупанованинг совет болалар адабиётининг ярим аср давомида босиб ўтган тарихий йўлини ёритишга бағишланган «Ярим аср» китоби ибратли. Бу китобларда жуда кўп адабий фактларнинг маълум бир системага солиниб баён қилинишининг ўзи ижобий ҳодиса. Аммо марказий матбуотда билдирилган мулоҳазаларда ҳақли равишда таъкидлаб ўтилганидек, тилга олинган адабий фактлар таҳлили бир оз заиф. Аммо Л. Кон ва И. Лупановаларнинг совет болалар адабиётининг тажрибаларини умумлаштиришга интилишлари таҳсинга сазовар.

Болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятларини ишлашда М. Горький, С. Маршак, К. Чуковский, А. Гайдар, С. Михалков, А. Барто, С. Баруздин ва бошқаларнинг мақолалари, кузатишлари ҳамда таниқли ёзувчиларимиз ижодини ёритувчи танқидий-биографик очерклар ҳам ўзига хос роль ўйнайди. Бу хилдаги мақолалар ва китобларнинг фазилати шундаки, уларда таҳлил объекти қилиб олинган ёзувчиларнинг ижоди адабий жараёндан узиб олинмайди. Аксинча, бу адиблар ижодидаги ўсиш қийинчиликлари, улар ижодининг ўзига хос хусусиятларини кўрсатишга катта эътибор берилади. Бу хилдаги фаол иштироки белгилари сўнгги йилларда қардош республикалар адабиётшунослиги ва танқидчилигида ҳам яққол сезилмоқда. Агар К. Тагриқулнєв, А. Чачибая, А. Азизов, Ш. Ахметовларнинг ишларида болалар адабиётининг шаклланиши ва тараққий қилиш йўллари хронологик план асосида текширилса, Э. Гуревич билан Д. Белецкийларнинг диққат-эътибори болалар адабиётида маҳорат проблемасини таҳлил қилишга қаратилади. Ушбу ишларнинг турли хил савияда ёзилган бўлишига қарамай, кўзга яққол чалиниб турадиган фазилати шу нарсада кўринадики, уларда миллий адабиётларнинг умумсовет болалар адабиётига қўшган ҳиссаси ва ўзига хос ютуқлари ҳам нуқсонларини таҳлил қилиш марказий планда туради. Бундай фазилатлар гоҳи-гоҳида миллий республикаларда ёқланган ва ёқланаётган кўпгина кандидатлик диссертацияларида ҳам кўриниб қолади. Масалан, қозоқ олими Т. Сулейменовнинг «Илмий-бадий фантастиканинг назарий масалалари» деб номланган диссертациясида ҳам ушбу фазилат бор. Афсуски, бу хилдаги ишлар ҳали бармоқ билан санарли даражада оз. Негаки, ҳали умумсовет болалар адабиётининг назарияси ва илмий тарихи яратилганича йўқ. Ҳали болалар адабиётида рўй бераётган кўпгина ижобий тенденциялар адабиётшунослар ва танқидчиларнинг диққат-эътиборидан четда қолиб кетмоқда.

Шу нарсени қатъий қилиб айтиш керакки, болалар

адабиётининг ўзига хос хусусиятларини ўрганганда кўп миллатли совет болалар адабиётининг ютуқларини чуқур ўрганмасдан туриб, болалар адабиётининг катталар адабиёти билан ўхшаш томонлари ва ўзига хос хусусиятларини илмий жиҳатдан ёритиб бўлмайди. Афсуски, ўзбек совет адабиёти тарихининг турли даврларини ёритувчи илмий ишларда болалар адабиётининг ўзига хос хусусиятлари ва тараққиёт йўллари кўпинча эътибордан четда қолиб кетади ва аксар ҳолларда номигагина санаб ўтилади, холос. Масалан, «Ўзбек совет адабиёти» тарихининг биринчи жилдида қуйидаги фикрлар билан танишамиз: «Совет ҳокимияти йилларида тугилиб вояга етган ва кичкинтойларнинг катта адабиётига айланган болалар адабиёти ҳам деярли традицияси бўлмаган новатор адабиётдир.

Революциягача Ҳамзанинг болалар учун ёзган ва педагогик характерга эга бўлган бир қанча шеърлари ва шоир Хислатнинг «Мушук ва сичқон» қиссасидан ташқари болаларга атаб, улар ҳаётидан олиб ёзилган асарлар йўқ эди. Совет ҳокимияти йилларида мустақил болалар адабиёти шакллана бошлади. Унинг ривожланишида дастлаб Ш. Сулаймон, Д. Оппоқова, М. Файзий, Жигой муайян ижобий роль ўйнаган бўлсалар, кейинроқ болалар адабиётининг талантили вакили З. Диёр ижоди, шунингдек Султон Жўра, Ғафур Ғулом, Қ. Муҳаммадий, Ҳ. Назир, А. Раҳмат, Ш. Саъдулла асарлари тимсолида бу соҳа ўзининг юқори нуқтасига кўтарилди»¹.

Кенг адабий жамоатчилик учун мўлжаллаб чиқарилган бу китобда ўзбек совет болалар адабиётининг тараққиёти ва шаклланиш йўллари анча юзаки баён қилинган.

Комил Яшин «Кичкинтойлар адабиёти» мақоласида сўнгги йиллар болалар адабиёти мавзу доирасининг кенгайганлиги, шу кунги ҳаёт манзараларини ифода этувчи, ҳорижий мамлакатлар ҳаёти ҳақида ҳикоя қилувчи асар-

¹ Ўзбек совет адабиёти тарихи. I том. Ўзбекистон ССР «Фан» нашриёти, Тошкент — 1967, 32-бет.

ларнинг кўпайганлигини қайд этиб, бу адабиёт проблематик адабиётга, кенг оламини, катталар дунёсини кўрсатувчи адабиётга айланиб бораётганлигини ижобий ҳодиса сифатида кўрсатиб ўтади. «Бу адабиётнинг тараққиёт йўли,— деб ёзади сўзини давом эттириб академик Қомил Яшин,— ҳалигача чуқур ўрганилган эмас. «Зафар Дибр ижоди», «Кичкинтойлар адабиёти» китобларини ҳисобга олмаганда, бу соҳада бирорта йирикроқ иш қилинган эмас. «Ўзбек совет адабиёти тарихи» очеркида болалар адабиёти тараққиётига доир обзорлар киритилиб, жуда яхши иш қилинди. Аммо бу ҳам изчил эмас. 20-йиллар адабиётига оид бобда болалар адабиёти ҳақида ҳеч нарса дейилмайди, қолган боблардаги фикрлар анча саёз.

Болалар адабиётининг шу кунги аҳволи, унинг проблемалари ҳақида ёзилган назарий мақолаларни деярли учратмаймиз, аввал айтилганидек, сўнгги йилларда юзлаб китоблар чиқди, аммо уларнинг жуда оз қисмигина матбуотда тақриз қилинди»¹. Бу аҳвол эндиликда бир оз ўзгарди. Эллигинчи йилларнинг охирлари ва олтинчи йилларнинг бошларида обзор типидagi адабий-танқидий мақолалар ҳам пайдо бўла бошлади.

Болалар адабиёти бўйича олий ва ўрта махсус ўқув юртлиари учун махсус программалар тузилди.

1972 йили ЎзССР Фанлар академияси ҳузуридаги А. С. Пушкин номидаги Тил ва адабиёт институтида болалар адабиёти сектори ташкил қилиниши маданий ҳаётимизда муҳим воқеа бўлди.

Сўнгги йиллар болалар адабиётшунослиги, танқидчилигида болалар ва катталар адабиётининг алоқалари, ўзбек совет болалар адабиёти билан қардош халқлар болалар адабиётининг ўзаро таъсири масалалари тобора кенг кўламда тадқиқ қилинмоқда.

---

¹ Қомил Яшин. «Кичкинтойлар адабиёти», «Ўзбек совет болалар адабиёти» тўплами. Ўзбекистон ЛКСМ Марказий Комитети «Еш гвардия» нашриёти, Тошкент — 1969 й., 19—20-бетлар.

МУНДАРИЖА

ЗАРГАР БЎЛМАСАМ ҲАМ

Нуқтан назар ҳақида	5
Ўзувчи давр яратади	47
Танқиднинг жозиба сири	64
Ҳар қадамда янги бир олам	74
Ўтмиш яна жонланар дилда...	90
Мен ҳақиқатни севардим, лекин қани у? . . .	

ПОРТРЕТЛАР УЧУН ШТРИХЛАР

Унутилмас дақиқалар	115
«Хаёл беринг менга...»	119
«Қуш тили ишораси била ҳақиқат асрори...» . .	124
Ворисовлар	138
«Бу гал нима янгилик берасан?»	154
Хаёлий саргузашт ҳаётимми?..	155
Мангу куй излаб	170
«Куйчи бўлиш ғоятда қийин»	180
Ойқор тилга кирганда	192
Умидларимиз оқланияптими?	205
Ҳаёт эртаклари ранг-баранг, аммо...	212

БОЛАЛИКНИНГ ТИНИҚ ОСМОНИ

Халқ тақдири билан боғланган	221
Изланишлар йўлида	235

На узбекском языке

Пирмат Шермухамедов

Свет художественной правды

(Статьи, эссе, размышления)

Редактор *М. Маҳмудов*. Рассом *С. Субҳонов*. Расмлар редактори *В. Немировский*. Техн. редактори *У. Қим*. Корректор *М. Қудратова*.

ИБ № 979

Босмахонага берилди 27. 02. 80. Босишга рухсат этилди 29. 07. 80... Р—09096. Формати 70×108¹/₃₂. Босмахона қоғози №1. Адабий гарнитура. Юқори босма. Шартли босма л. 10,85. Нашр. л. 11,1. Тиражи 3000. Заказ № 1313. Баҳоси 1с. 10т. Фафур Фулом номидаги Адабиёт ва санъат нашриёти, 700129, Тошкент, Навоий кўчаси, 30.

Ўзбекистон ССР Нашриётлар, полиграфия ва китоб савдоси ишлари Давлат комитетининг Тошкент «Матбуот» полиграфия ишлаб чиқариш бирлашмаси. Тошкент, Навоий кўчаси, 30.